

74 90213
12-01

П. М. Щербань

Пам'ятай ім'я СВОЄ

ЗАПОВІДІ
СІМЕЙНОЇ
ПЕДАГОГІКИ

«ВИЩА
ШКОЛА»

П. М. Щербань

Пам'ятай

ІМ'Я

СВОЄ

ЗАПОВІДІ
СІМЕЙНОЇ
ПЕДАГОГІКИ

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

Навчальний посібник
для студентів вищих
навчальних закладів,
в яких здійснюється
підготовка педагогічних
працівників

НБ ПНУС

760743

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2006

УДК 37.013(075.8)
ББК 74.90я73
Щ 61

Гриф надано Міністерством освіти
і науки України (лист від 12 липня
2005 р. № 14/18.2—1680)

Рецензенти: д-р пед. наук, проф. *Н. М. Дем'яненко* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова); канд. пед. наук *М. М. Левшин* (Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України); канд. пед. наук, доц. *Т. Д. Пінчук* (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

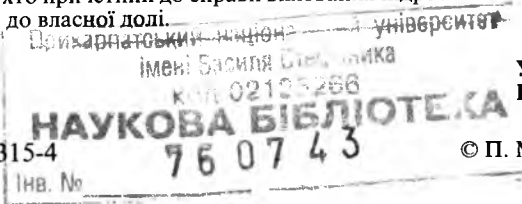
Редактор *Л. Г. Мірошніченко*

Щербань П. М.

Щ 61 Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки: Навч. посіб. —
К.: Вища шк., 2006. — 191 с.: іл.
ISBN 966-642-315-4

У посібнику розкриваються сутність та заповіді традиційної сімейної педагогіки, висвітлюються проблеми сучасного українського виховання й формування національної самосвідомості у сім'ї. Особливу увагу приділено педагогічній культурі батьків, культурі сімейного спілкування, розумовому, моральному, духовному і національному вихованню дітей та молоді. Це азбучні істини, без знання яких неможливо готувати майбутніх учителів та будувати систему сімейного і шкільного виховання.

Для студентів вищих навчальних закладів, в яких здійснюється підготовка педагогічних працівників. Може бути корисний вихователям, учителям, батькам, усім, хто причетний до справи виховання підростаючого покоління та не байдужий до власної долі.

УДК 37.013(075.8)
ББК 74.90я73

ISBN 966-642-315-4

© П. М. Щербань, 2006

Мойй дорогій дружині Марії — виховательці наших дітей, кращої матері для яких я ніколи не бажав, — присвячую

П передмова

Сім'я — могутній соціальний феномен, який найтісніше об'єднує людей на основі шлюбних і кривних взаємозв'язків. Відомий педагог, академік АПН України Мирослав Гнатович Стельмахович, який уперше в історико-педагогічній науці дослідив національну систему сімейного виховання в Україні, дав таке визначення сім'ї:

- Сім'я — це життєдайний осередок, що приводить на світ Божий, плекає найвищу цінність людства — дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе у своїх потомках.
- Сім'я — святиня людського духу, благородних емоційних переживань — кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської й дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець. Тож до кінця свого життя кожна людина береже світлу задушевну згадку про сім'ю, рідну батьківсько-материнську світлицю.
- Сім'я — невсипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків, невтомна плекальниця родоводу, совісті та честі минулих, сучасних і прийдешніх поколінь. Таким чином, високоорганізована, національно свідомо українська сім'я — це духовний храм України-матері. Тому й виховний вплив родини на формування й етнізацію особистості, на щоденне наше буття переоцінити неможливо. Хто нам дав повний душевний спокій і соціальну захищеність від різних життєвих бід, прикрощів, як не сім'я? Хіба ми часто-густо не дивимося на світ очима тієї сім'ї, з якої ми вийшли? Життя у колі родини, серед рідних і близьких людей дає нам натхнення для щоденної творчої праці.
- Сім'я — найбільша вихователька підростаючих поколінь за всіх часів й у всіх народів, невтомна плекальниця високої духовності та гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму. Справжня сім'я є совістю, честю та доблестю, національною

гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства¹.

Тому цілком логічно, що пропонований читачам посібник називається «Пам'ятай ім'я своє. Заповіді сімейної педагогіки».

Понад п'ятдесят років педагогіка й педагогічна діяльність є сенсом мого життя. Працюючи вчителем і директором школи, завідувачем районного та обласного відділів освіти, доцентом і професором вищих навчальних закладів та закладів післядипломної педагогічної освіти, головним науковим співробітником, мені досить часто доводилося стикатися з фактами, коли вчителі й керівники навчальних закладів виявляли педагогічну безграмотність, оскільки не були обізнані з найважливішими положеннями педагогічних творів Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, О. Духновича, К. Ушинського, не знали історії української педагогіки, навіть не читали «Педагогічної поеми» А. Макаренка чи «Серце відаю дітям» В. Сухомлинського. Здійснюючи програми педагогічного всеобучу батьків та виступаючи з лекціями чи порадами, чимало керівників навчальних закладів, учителів і викладачів винаходять власний «велосипед», бо ні в студентські роки, ні після закінчення вищого навчального закладу не тримали в руках і не читали «Материнської школи» і навіть «Великої дидактики» Я. А. Коменського, «Еміль, або Про виховання» Ж.-Ж. Руссо і послуговуються лише окремими крилатими висловами великих педагогів.

Щоб заповнити цю прогалину, домогти педагогам і керівникам навчальних закладів, що відроджують педагогічний всеобуч батьків, у першому розділі подано стислий огляд заповідей класичної сімейної педагогіки. Це азбучні істини, без знання яких не можна готувати майбутніх учителів та будувати систему сімейного і шкільного виховання.

Розділ другий висвітлює проблеми сучасного українського виховання. В ньому особлива увага приділяється педагогічній культурі батьків, культурі сімейного спілкування, розумовому, моральному, духовному і правовому вихованню дітей та молоді.

Третій розділ присвячено проблемам формування національної самосвідомості в сім'ї. В ньому розкривається сутність сімейного національного виховання та плекання національної свідомості. Особлива роль відводиться народним традиціям, українській народній пісні, рідній природі та здоровому способу життя людини.

Подасмо також термінологічний довідник, який розкриває зміст основних понять української традиційної родинної педагогіки і почасти підсумовує викладений матеріал.

Усе найкраще, що є на землі, йде від сім'ї. Виховний феномен сім'ї, як і саму сім'ю, нічим замінити не можна, а тим більше поширеною сьогодні

¹ *Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. — К., 1996. — С. 3—4.*

ні «дружбою і любов'ю» без будь-яких зобов'язань одного перед одним. Сім'я дає дитині життя і продовжує рід людський. До цього мають себе готувати кожний юнак і кожна дівчина. Діти — майбутнє роду й на-роду, найбільший скарб. Відсутність дітей — велике нещастя для по-дружжя.

Найкраща батьківська спадщина — це добре виховані діти. В основу української сімейної педагогіки закладено прагнення зробити дітей щасливими. Про це має пам'ятати кожний, кого називають батьком, матір'ю, учителем, вихователем. Виховання дітей — не лише особиста справа батьків, а й їхній громадянський обов'язок.

Сподіваємося, що цей навчальний посібник буде позитивно сприй-нятий студентами і викладачами вищих навчальних педагогічних закладів, учителями та керівниками шкіл, які високо цінують свою шляхетну і дуже потрібну професію, а також батьківською громадою.

1 Заповіді

Розділ

традиційної сімейної педагогіки

1.1. «Материнська школа» Яна Амоса Коменського та її значення для сучасної сім'ї

Ян Амос Коменський (1592—1670) — чеський педагог-гуманіст, письменник, громадський діяч. У 1632 році видав посібник «Материнська школа». Епіграфом до нього він узяв слова давньоримського філософа, письменника і політичного діяча Марка Туллія Цицерона (106—43 рр. до н. е.): «Основа всієї держави полягає у правильному вихованні юнацтва».

Ще у «Великій дидактиці» (1633—1638) основоположник наукової педагогіки писав: «Формування людини найлегше відбувається в ранньому віці. Воно лише в цьому віці й може відбуватися». Він розробив десять основних положень природовідповідності навчання:

1. Дитинство — весна, юність — літо, змужніння — осінь, старість — зима.
2. Освіту слід розпочинати у весняну пору людського життя — в дитинстві.
3. Ранкові години найбільш зручні для навчання. Ранок — весна, полудень — літо, вечір — осінь, ніч — зима.
4. Природа ніколи не використовує непридатного.
5. Потрібно запалювати бажання у дітей вчитися.
6. Із зерна виростає рослина.
7. Природа закладає коріння глибоко.
8. Природа ніколи не робить нічого зайвого.
9. Розпочавши, природа доводить до кінця.
10. Природа уникає всього шкідливого й негативного.

Він також сформулював «Золоте правило дидактики»: «Усе, що тільки можливо, надавати для сприйняття відчуттями: візуальне — для сприйняття зором; звуки — слухом; запахи — нюхом; смакове — смаком; тактильне — дотиком. Якщо якісь предмети можна сприймати водночас кількома відчуттями, то вчитель зобов'язаний створити всі умови для цього».

Враховуючи, що дев'яносто відсотків навчального матеріалу дитина сприймає зором, Я. А. Коменський у 1658 р. видав чудову книжку — «Навколишній світ у малюнках». Це свого роду ілюстрована дитяча енциклопедія початкових знань, перекладена багатьма мовами світу.

Ідея необхідності розпочинати виховання з моменту народження дитини, висунута Я. А. Коменським, в подальшому була підтримана іншими педагогами. Він порівнював дитину з деревом і писав: «...без попереднього щеплення живців мудрості, моралі і благочестя вона не може стати істотою розумною, мудрою, моральною і благочестивою... Все це легше формується в ніжному віці... Справа надзвичайно небезпечна, якщо людина не переймається здоровими для життя правилами ще в колісці».

Зміст порад і завдань в «Материнській школі» розрахований на освічену жінку-матір, яка глибоко розуміє сам принцип такої школи і наукову термінологію, а також володіє методикою впровадження її ідей. Підтвердженням цього є перелік занять і знань, які дитина має засвоїти від народження до шести років.

1. Початкові знання з **метафізики** дитина опановує, коли батько і мати звертають її увагу на все, що вона бачить, чує, смакує, тримає в руках. Пізніше дитина засвоює терміни: дещо, десь, є, немає, так, не так, де, коли, схоже, несхоже та ін., що в цілому і є основою метафізики.

2. З галузі **фізики** дитина у шість років має знати, що таке вода, земля, повітря, вогонь, дощ, сніг, лід, камінь, залізо, дерево, трава, птах, риба, домашні тварини та ін.

3. З азами **оптики** дитина знайомиться, коли починає розрізняти і називати світло й темряву, світло й тінь та розпізнавати основні кольори: білий, чорний, червоний та ін.

4. Початкові знання з **астрономії** дитина засвоює, коли дізнається, що називають сонцем, місяцем, зірками, і помічає, як вони кожного дня сходять і заходять.

5. Перші відомості з **географії** дитина отримує у своєму природному довкіллі, коли починає усвідомлювати, що таке гора, долина, поле, річка, село, селище, місто.

6. Основи **хронології** дитина пізнає, коли починає розуміти, що таке час, година, день, тиждень, місяць, рік, а також літо, зима, весна, осінь, учора, позавчора, завтра, післязавтра та ін.

7. Початкові знання з **історії** дитина дістає, коли намагається пригадати й розповісти, що відбулося недавно, як та чи та людина в цій ситуації діяла, — не страшно, якщо це буде по-дитячому наївно.

8. Ази **арифметики** дитина засвоює, коли дізнається, що таке багато і мало, вчиться рахувати до десяти й розуміти, що три більше, ніж два, і що одиниця, додана до трьох, — це вже буде чотири та ін.

9. Елементарні знання з **геометрії** дитина отримує, коли усвідомлює, що називається великим і малим, довгим і коротким, широким і вузьким, товстим і тонким, а також — що таке лінія, хрест, коло тощо, і завважує для себе, що те чи те вимірюється лінійкою, метром, сажнем, рулеткою та ін.

10. З основами **статики** дитина знайомиться, коли спостерігає, як зважуються продукти, і вчиться щось зважувати на власній руці, аби визначити, що важче, а що легше.

11. Перший досвід **механічної праці** дитина дістає, коли їй не лише дозволяють, а й навчають щось робити, допомагати: переносити речі, приводити їх у порядок, щось будувати чи руйнувати, зв'язувати та ін. Усе це діти залюбки роблять у цьому віці. А тому не слід забороняти такі заняття, необхідно підтримувати їх і розумно направляти дітей.

12. З мистецтвом **діалектики** дитина знайомиться, коли їй увагу привертають до розмови, яка ведеться у формі запитань і відповідей, привчають її ставити запитання і відповідати на них в межах теми, не відхиляючись від неї.

13. Основи **граматики** дитина засвоює, коли навчається правильно говорити рідною мовою, чітко вимовляти літери, склади, слова.

14. Початкові знання з **риторики** дитина отримує, коли наслідують риторичні особливості мови батьків. Особливу увагу дитини слід звертати на відповідність жестикуляції характеру мови та вимови, а саме: в запитаннях підвищувати голос на останньому складі, а у відповіді понижувати його і т. д. Цього навчає сама природа.

15. Перше знайомство з **поезією** відбувається, коли дитина вивчає віршички, переважно дидактичного змісту.

16. Ази **музики** дитина засвоює, коли вчиться співати.

17. Початкові знання **сімейного і господарського характеру** дитина отримує, коли вивчає осіб, з яких складається сім'я та рід: кого називають батьком, матір'ю, дідусем, бабусею, сестрою, братом, тіткою, дядьком та інше, а також назви частин будинку: кухня, вітальня, спальня, інші домашні предмети: стіл, тарілки, ложки, виделки, чашки, блюдця та їхнє призначення.

18. Особлива увага з перших днів життя має приділятися **моральному вихованню** дитини.

Сподіваюся, що зміст цієї книжки, яка свого часу підкорила світ, буде корисним і сьогодні для матерів, батьків, майбутніх учителів, досвідчених педагогів та керівників навчальних закладів.

Значення Я. А. Коменського у світовій педагогіці надзвичайно велике. Він — основоположник наукової педагогіки, розробив «Закони добре організованої школи», запровадив класно-урочну форму навчання, якою людство послуговується вже близько чотирьохсот років. Його книжки з педагогіки й дотепер залишаються актуальними.

Великий педагог вважав посаду вчителя дуже почесною, «настільки високою, як ніяка інша під сонцем», і вимагав, щоб до вчителя ставилися з повагою. Найперша турбота вчителя — захоплювати учнів власним прикладом. Свою «Велику дидактику» Ян Амос Коменський назвав ще «Великим мистецтвом навчати всіх усього коротко, приємно, ґрунтовно».

1.2. «Думки про виховання» Джона Локка

Джон Локк (1632—1704) — англійський філософ, просвітител, педагог. Набув величезного педагогічного досвіду, працюючи викладачем і домашнім вихователем. Він стверджував: «На досвіді ґрунтується все наше знання, від нього кінець-кінцем воно й походить».

Новаторство Дж. Локка полягало у розгляді процесу становлення й виховання людини як єдності фізичного, психічного та розумового її розвитку. Його трактат «Думки про виховання» складається з окремих параграфів і відкривається розділом про фізичний розвиток та виховання дитини. Пропоную читачам лише найголовніші з цих параграфів:

§ 1. У здоровому тілі здоровий дух — ось короткий, але повний опис щасливого стану в цьому світі.

§ 4. Мої подальші роздуми про здоров'я стосуються не того, що має робити лікар із хворою та слабкою дитиною, а того, що мають робити батьки, не звертаючись по допомогу до медицини, для збереження та зміцнення здоров'я власних дітей.

§ 5. Перше, про що слід турбуватися, — щоб діти ні взимку, ні влітку не вдягалися й не закутувалися надто тепло... Лише звичка загартовує тіло й робить його більш витривалим до холоду. З цього приводу скіфський філософ дав переконливу відповідь афінянину, який дивувався, як той може ходити голим у сніг і мороз. «А як ти можеш витримувати, — сказав скіф, — щоб твоє обличчя піддавалося впливу холодного зимового повітря?» — «Але моє обличчя звикло до цього», — відповів афінянин. «Уяви ж собі, що я весь — обличчя», — сказав скіф. Наше тіло буде витримувати все, до чого воно звикло.

§ 6. Говорячи про це, я мав на увазі хлопчика, оскільки головна мета моїх роздумів — виявлення належних методів виховання молодого джентльмена починаючи з дитячих років.

§ 7. Я радив би також щоденно обмивати хлопчику ноги холодною водою. Тільки розпочинайте це робити навесні, з теплішої води, щоб він поступово звикав до більш холодної, доки через кілька днів не перейдете до зовсім холодної, а далі вже дотримуйтеся цього і взимку, і влітку.

Усім відомі численні випадки, коли холодні купання роблять диво із хворими та слабкими людьми, повертаючи їм здоров'я і силу.

§ 13. Що стосується їжі, то вона має бути звичайною і простою.

§ 14. На сніданок і вечерю дуже корисно давати дітям молоко, молочний суп, кашу на воді, вівсянку... з дуже малою кількістю цукру, а ще краще — зовсім без нього.

§ 22. Постіль дитини має бути жорсткою. Жорстке ложе зміцнює тіло.

§ 35. Коли діти зростають, разом з ними зростають і їхні погані звички.

§ 40. Якщо ви хочете, щоб син, подорослішавши, вас слухався, то встановіть свій батьківський авторитет якомога раніше.

§ 47. Звичайний метод впливу через покарання та різку, що не потребує ні зусиль, ні часу, — цей єдиний метод підтримання дисципліни, широко визнаний і доступний розумінню батьків, є найменш придатним.

§ 50. Дитина підкоряється і прикидається слухняною, поки над нею висить страх різки, але щойно цей страх минув — і дитина, за відсутності спостережливого ока, може розраховувати на безкарність, вона дає ще

більший простір власній природній схильності, яка таким чином лише стає в ній значно сильнішою і, як правило, виявляється зі ще більшою силою.

§ 52. Побої та всі інші види принизливих тілесних покарань не є вдалим засобом виховання дисципліни у дітей, яких ми хочемо зробити розумними, добрими й талановитими людьми. Рабська дисципліна створює і рабський характер.

З другого боку, потрібно старанно уникати захоочення дітей, нагороджуючи їх речами, які їм подобаються... або даруючи їм гроші..., привчаючи бачити в них своє щастя.

§ 64. Дозвольте звернути увагу на одну річ, яку я вважаю помилкою звичайного методу виховання: вона полягає в навантаженні дитячої пам'яті різноманітними правилами й приписами, котрі часто бувають недоступними розумінню дітей і завжди ними забуваються.

§ 65. Я знав батьків, які завалювали своїх дітей такою купою правил, що бідні малюки не могли запам'ятати й десятої їх частини, а тим паче — виконати.

§ 66. Природні обдаровання кожної дитини мають бути розвинуті до можливих меж, але спроба прищепити дитині щось поза цими межами буде лише безплідною працею або завжди викликатиме неприємне враження вимушеності й манірності.

§ 81. Довгі промови й філософські роздуми в кращому разі викликають у дітей здивування та збентеження, але нітрохи не навчають їх.

§ 82. Найпростіший, найлегший і разом з тим найефективніший спосіб виховання дітей і формування їхньої зовнішньої поведінки — показати наочним прикладом, як слід чинити і чого треба уникати.

Цей метод слід застосовувати не лише поки діти малі, а й у подальшому. Можливо, це найкращий метод, яким батько може користуватися стільки, скільки вважатиме за потрібне. Бо ніщо не западає так непомітно й так глибоко в душу людини, як приклад.

§ 89. Погані приклади, безперечно, діють сильніше хороших правил, тому батьки й вихователі мають оберегати своїх вихованців від впливу поганих прикладів, особливо — небезпечних.

§ 108. Любов до знань, допитливість у дітях потрібно так само турботливо захочувати, як протилежні бажання стримувати й приглушувати. Навчання слід починати з пробудження інтересу до знань. Знання повинні мати практичний характер.

Джон Локк виступав проти схоластики, формалізму, зубріння і вважав, що дитину слід вчити розуміти, узагальнювати, доводити, мислити.

§ 110. Учть дітей легко й вільно ділитися зі своїми друзями тим, що в них є, і переконайте їх на досвіді, що найщедріша людина завжди виявляється найбагатшою (до того ж користується визнанням і схваленням), і тоді вони швидко навчатся бути щедрими. Зробіть це предметом змагання між дітьми, щоб вони старалися перевершити один одного у щедрості.

Таких настанов наші діти ні від батьків, ні від вихователів та вчителів давно не чули. Навпаки, мати, виряджаючи сина до школи, дає йому сніданок чи яблуко і застерігає: «З'їж сам, ні з ким не ділися!».

§ 130. Усі ігри й розваги дітей мають бути спрямовані на розвиток у них хороших і корисних звичок.

§ 147. Навчати дітей читати й писати, засвоювати науки Дж. Локк визнавав необхідною, але не головною справою: «Впевнений, що ви вважаєте абсолютним дурнем того, хто добropорядну чи мудру людину не поставить набагато вище великого вченого».

Воля розуму дуже корисна як у ділових, так і в наукових заняттях, і той, хто набуде її, матиме велику перевагу легкості та швидкості в усіх обраних ним заняттях власного розуму.

Сподіваюся, що думки, погляди й поради Джона Локка — видатного філософа й педагога — стануть корисними батькам та вчителям у справі навчання й виховання дітей з наймолодшого віку та в здійсненні педагогічного всеобучу батьків.

1.3. Педагогічні ідеї Жан-Жака Руссо з проблем сімейного виховання

Французький філософ і письменник Жан-Жак Руссо (1712—1778) належить до найвидатніших і найвідоміших педагогів світу. Головний пункт його педагогічної програми — «природне виховання». Ж.-Ж. Руссо вважав, що на людину впливають три чинники виховання: природа, люди, предмети і явища. Кожний із чинників виконує властиву йому роль: природа — розвиває здібності й почуття, люди — навчають, як ними користуватися, предмети і явища — збагачують досвід. Усі разом вони забезпечують природний розвиток дитини. Завдання вихователя — згармонізувати дії цих чинників.

Під природним вихованням Ж.-Ж. Руссо розумів природовідповідне (з урахуванням віку дитини) формування на лоні природи. Свої роздуми та спостереження, поради і рекомендації, в яких закладено величезний філософський і педагогічний зміст, Ж.-Ж. Руссо подав у чудовому романі-трактаті «Еміль, або Про виховання» (1762), що складається з чотирьох книг. Спробуємо хоча б у скороченому вигляді передати його зміст. У передмові автор радить: «Насамперед добре вивчіть ваших вихованців, бо ви абсолютно їх не знаєте». А далі наголошує: «Найдурніші з нас... шукають в дитині дорослого, не думаючи про те, чим вона буває раніше, ніж стати дорослим».

Перша книга «Емілія...» охоплює період з моменту народження дитини до засвоєння нею мови:

- Після народження дитину насамперед обмивають теплою водою... Ця звичка до купання повинна зберегтися на все життя.
- Ж.-Ж. Руссо категорично виступав проти сповивання новонароджених дітей у пелюшки, які перешкоджають кровообігові, заважають

дитині рости й міцніти, калічать її тіло. Країни, де закутують дітей в пелюшки, кишать горбатими, кульгавими, кривоногими, рахітичними людьми.

- Продукуючи та годуючи дітей, батько виконує лише третину свого поклонання. Він зобов'язаний роду людському дати людей, суспільству — суспільних людей, державі — громадян. Хто не може виконати обов'язків батька, той не має права бути ним. Виховання людини починається разом з її народженням. Раніше ніж говорити, раніше ніж чути, вона вже навчається. Досвід іде попереду уроків.
- У перший рік життя, коли пам'ять та уява ще бездіяльні, дитина буває уважною лише до того, що в цей час впливає на її відчуття. Вона хоче до всього доторкнутися, все взяти до рук. Не заважайте цьому бажанню — воно дає їй перший досвід найнеобхідніших знань.
- Дитина, коли починає говорити, має чути лише такі слова, які може зрозуміти, і вимовляти лише такі, які може вимовити виразно.
- Друга книга «Емілія...» охоплює період дитинства до 12 років (з часу засвоєння дитиною мови). Цей період Ж.-Ж. Руссо називає «сном розуму», коли первісну роль у становленні дитини відіграють почуття:
- Коли діти починають говорити, вони вже менше плачуть. Це природний крок уперед. Одна мова замінюється іншою.
- Я не тільки не намагався б захистити Емілія від синців, навіть був би дуже незадоволений, якби він ніколи не падав і ріс, не знаючи болю. Хай він бігає по галявині і падає хоч сто разів на день, тим краще для нього: він швидше навчиться підніматися.
- Любіть дитинство, будьте уважні до його ігор і забав, до його милого інстинкту! В людині потрібно бачити людину, а в дитині — дитину.
- Не будьте щедрими на відмови, але й не відміняйте їх ніколи.
- Знаєте, який найпевніший спосіб зробити вашу дитину нещасною? Це привчити її не знати ні в чому відмови.
- Природа хоче, щоб діти були дітьми до того, як стануть дорослими. Дорослі — це ті ж діти, зіпсовані вихованням.
- Спілкуйтеся з вашим вихованцем відповідно до його віку. Ніколи не наказуйте дитині — нічого у світі, абсолютно нічого! Не допускайте у неї навіть гадки, що ви претендуєте на якусь владу над нею. Хай вона знає, що вона маленька й слабка, а ви сильні і все необхідне залежить від вас.
- Дозволяйте із задоволенням, відмовляйте з жалем, але всі ваші відмови нехай будуть безповоротні. Найгірший спосіб виховання — це змусити дитину вибирати між її волею і вашою.
- Не слід братися за виховання дитини, коли не вмієш вести її куди хочеш.
- Не давайте вашій дитині жодних словесних уроків. Вона має отримати їх лише з досвіду.
- Пам'ятайте, що перш ніж ви насмілитесь взятися за формування людини, вам самому необхідно стати людиною. Треба, щоб у вас самих був взірець, який дитина має наслідувати.

- Є два роди брехні: брехня на ділі, яка стосується минулого, і брехня в помислах, що стосується майбутнього.
- Якщо ви хочете, щоб дитина дотримувала слова, будьте скромними у своїх вимогах.
- Поважайте дитинство і не поспішайте судити про нього ні з хорошого, ні з поганого боку. Хіба стрибати, гратися, бігати цілий день означає нічого не робити? Та вона за все своє життя не буде такою зайнятою! Із легковажних дітей виходять звичайні дорослі.
- Пам'ятайте, що дитинство — сон розуму.
- Відсутність звички думати в дитинстві віднімає цю здатність і на всю решту життя.
- Вам ніколи не вдасться виховати мудреців, якщо будете вбивати в дітях пустунів.
- Дитина має робити тільки те, що хоче, але вона повинна хотіти тільки того, чого ви від неї хочете.
- Вередування дітей — це не справа природи, це наслідок поганого виховання.
- Перша стадія у розвитку розуму — це розуміння чуттєве. Воно і є основою для розуміння розумового. Перші наші вчителі філософії — наші ноги, руки, очі. Замінити все це книжками — не означає навчати нас мислити. Це означає навчати нас користуватися чужим розумом, багато чому вірити і нічого не знати із власного досвіду.

У третій книзі «Еміліа...» Ж.-Ж. Руссо описує «третій стан дитинства», роки формування інтелекту свого героя — від 12 до 15 років. Головною метою виховання Еміліа стає розвиток критичного, самостійного мислення. Прислухаймося до порад видатного педагога:

- Зробіть вашу дитину уважною до явищ природи, і ви скоро виховаєте в неї любов до знань.
- Дитиною потрібно, звісно, певною мірою, керувати, але керувати дуже мало, у непомітний для неї спосіб.
- Якби дитина ніколи не помилялася, вона так добре не навчалася б.
- Якщо дитина сама звертається до вас із запитанням — відповідайте стільки, скільки потрібно для того, щоб виховати в неї цікавість, а не перенасичувати її.
- Ваша справа — зробити навчання доступним для дитини, мудро зародити в неї бажання вчитися і дати їй засоби задовольнити його.
- Праця — неминучий обов'язок людини, яка живе в суспільстві.

Четверта книга присвячена вихованню Еміліа після досягнення ним 15 років. Саме з цього віку, вважає Ж.-Ж. Руссо, слід починати основне у вихованні — вчити любити людей:

- Життя коротке не тому, що недовго триває, а тому, що з цього незначного часу нам майже нічого не залишається на насолодження ним.
- Перше почуття дитини — це любов до самої себе, а друге, що впливає з першого, — любов до тих, хто її оточує.

- Любов має бути взаємною. Щоб тебе любили — треба зробитися милим, щоб заслужити перевагу — треба зробитися милішим за іншого, милішим за будь-кого іншого, у всякому разі — в очах улюбленої істоти. Звідси — перші порівняння себе з іншими, звідси — змагання, суперництво, ревність.
- Навчійте вашого вихованця любити всіх людей, і навіть тих, хто їх зневажає. Людино, не ганьби людину!
- Коли наближається критичний вік, пропонуйте молодим людям такі видовища, які їх стримували б, а не збуджували. Старанно вибирайте для них товариство, заняття, задоволення, покажуйте їм лише картини зворушливі, але скромні, такі, які б розчулювали, не спокушаючи, збагачували б почуття, не збуджуючи чутливості. Зробіть прогрес повільним і певним. Завважте юнакові зробитися чоловіком в момент, коли він абсолютно готовий зробитися ним.

Ж.-Ж. Руссо писав, що до 25 років юнак досягає життєвої гармонії і вступає у «вік щастя». Віками український народ керувався схожими настановами, але в останні десятиліття під впливом американської «еротично-сексуальної культури», деморалізуючих програм телебачення та інших засобів масової інформації наша молодь стала соромитися високоморальних вчинків, справжнього людського почуття кохання. Сподіваюся, що викладачі й студенти з великою користю для себе прочитають заповіді Жан-Жака Руссо і пропагуватимуть його ідеї серед сучасної молоді та широкої батьківської громадськості.

1.4. Педагогічна спадщина Йоганна-Генріха Песталоцці та його заповіді сімейного виховання

Йоганн-Генріх Песталоцці (1746—1827) — швейцарський педагог-демократ. Він зробив величезний внесок у розвиток прогресивної педагогічної думки. Проте навіть у колі високоосвічених людей, які добре знають, хто такі Х. Колумб, Ф. Магеллан, М. Коперник, далеко не всі знають Й.-Г. Песталоцці. Доречно згадати такий випадок з його життя. У 1786 році бідний 20-річний юнак Й.-Г. Песталоцці покохав дівчину Анну з родини багатого купця. Він писав Анні: «Нам доведеться прожити життя, повне горя й праці, бо на біду Батьківщини і на нещастя друзів я буду дивитися як на власні. А коли б мова зайшла про порятунок Батьківщини, я забув би і дружину, і дітей». Він перелічив також недоліки власного характеру й не оминув увагою своє слабке здоров'я. Проте дівчина, багата, розумна й вродлива, прийняла його руку й серце.

Песталоцці не обманув наречену. Все сталося так, як він писав — тридцять років вони прожили у надзвичайній бідності. «Плакали діти-сироти, і я плакав разом з ними», — писав він. Однак після тридцяти років відчаю

і двадцятигодинної праці на добу Й.-Г. Песталоцці став відомим на увесь світ. Видатні філософи й політичні діячі, педагоги й імператори йшли до нього по досвід. Революційні французькі законодавчі збори присвоїли йому, серед 18 іноземців, звання Почесного громадянина Франції. Вся його теоретична і практична діяльність, якій він віддав понад п'ятдесят років життя, була спрямована на те, щоб докорінно змінити справу виховання й освіти дітей трудового народу. Упродовж третини віку Й.-Г. Песталоцці керував дослідними навчально-виховними закладами: притулком для убогих селянських дітей в Нейгофі, сирітським притулком в Станце, інститутами в Бурдорфі й Івердоні. Тодішні народні школи він порівнював з бездушними машинами, які пригнічують природні сили і здібності дитини, заважають її розвитку.

З юних років Й.-Г. Песталоцці перейнявся гарячим співчуттям до людей праці, бажанням полегшити долю селянських дітей, позбавлених елементарних умов для повноцінного фізичного, розумового та морального розвитку. На основі дослідницької роботи в керованих ним навчально-виховних закладах він здійснював і розвивав свої педагогічні ідеї. Особливий інтерес становлять його ідеї природовідповідності виховання і навчання дитини, що викладені в багатьох працях, зокрема в його «Лебединій пісні» (1826):

- Критикуючи зубріння і відрив навчання від життя, Й.-Г. Песталоцці писав, що дітям до п'яти років дають можливість тішитися природою і раптом тиранічно віднімають у дитини всю привабливість природності й свободи: як овець, зігнаних до купи, кидають дітей в якусь кімнату, цілими годинами, днями, місяцями й роками невблаганно змушують розглядати жалюгідні, невідомі та одноманітні літери, вводять їх у життя, такою мірою відмінне від попереднього, що можна збожеволіти.
- Дитина у школі має почувати себе так само невимушено й вільно, як і серед природи.
- Сама природа спонукає людину: око хоче бачити, вухо — чути, нога — ходити, серце хоче вірити й любити, розум хоче мислити.
- Ідею елементарної освіти потрібно розглядати як ідею природовідповідного розвитку і формування сил та нахилів людського серця, людського розуму і людських умінь.
- Кожна окрема сила людської природи розвивається за вічними, незмінними законами, її розвиток природовідповідний лише настільки, наскільки він перебуває у згоді з цими вічними законами природи.
- Природа вклала в серце матері першу і найсуттєвішу турботу про збереження спокою в ранній період життя дитини. Ця турбота виявляється у людей скрізь у вигляді властивої матері сили та материнської відданості, відсутність цієї сили й відданості матері суперечить природі.
- Коло людської любові і людської віри дитини дедалі розширюється. Кого любить мати, того любить і дитя.

- Яким чином в людині природовідповідно розвиваються засади її духовного життя, засади її здатностей мислити, думати, досліджувати, міркувати? Через враження, які ми отримуємо в процесі чуттєвого сприйняття (споглядання) всіх предметів, оскільки вони, торкаючись наших внутрішніх і зовнішніх чуттів, пробуджують та оживляють глибоко властиве силам нашого розуму прагнення до саморозвитку.
- Розумовий розвиток і залежна від нього культура людства потребують постійного вдосконалення логічних засобів мистецтва для природовідповідного розвитку наших здатностей думати, досліджувати й міркувати, усвідомлювати й використовувати.
- Усі три сили разом — здатність до спостереження, здатність до мовлення і здатність до мислення — слід вважати сукупністю всіх засобів розвитку розумових сил.
- Здатність до мовлення має розвинутися настільки, щоб дитина могла висловити враження від чуттєвого сприйняття навколишнього середовища і навколишніх умов з такою ж визначеністю, з якою вона собі їх усвідомила засобами спостереження. Якщо, навчаючи дитину мови, не довести її до певного ступеня володіння мовою, то між формуванням її здатності спостерігати і розвитком її здатності мислити проляже прірва.
- Людина повинна самостійно розрізняти і порівнювати предмети власного спостереження і в такий спосіб навчитися мислити про них.
- Віра й любов — альфа й омега природовідповідного, а отже — елементарного формування людяності.
- Батьківський дім — то школа моралі.
- Домашнє виховання у найтісніший спосіб пов'язане з усім, що дитина має засвоїти в школі.

Викликає великий інтерес у сучасних педагогів та батьків і пам'ятна нотатка Й.-Г. Песталоцці під назвою «Метод», де він пише: «Моєю найсуттєвішою, вихідною точкою зору є така: спостереження (чуттєве сприйняття) людиною самої природи — це єдиний справжній фундамент навчання, оскільки воно (спостереження) — єдина основа людського пізнання». А далі він пропонує цілу програму «мистецтва навчання людини»:

- Приведи у своїй свідомості всі пов'язані між собою предмети до того зв'язку, в якому вони перебувають у природі.
- На перше місце постав враження від природи.
- Не надавай жодній речі більшого значення, ніж те, яке ця річ має у природі.
- Систематизуй існуючі на світі предмети за їхньою схожістю.
- Навчаючи всіх, добре вчити кожного.
- Механізм природи у всьому своєму обсязі досконалий і в той же час простий. Людино, наслідуй його!
- Спостерігай за тим, як досконала природа турбується про кожен окрему частину, як вона її оберігає.

- Механізм чуттєвої людської природи підпорядковується тим же законам, згідно з якими фізична природа скрізь розвиває свої сили.
- Пізнання самого себе за суттю своєю є подвійним: це пізнання власної фізичної природи... і пізнання власної внутрішньої самостійності, усвідомлення своєї волі самому домагатися власного благополуччя, усвідомлення свого обов'язку залишатися вірним власним поглядам.
- Людині необхідно не тільки знати істину, вона повинна бути спроможна зробити те, що є правильним, і хотіти робити це.
- Слід спростити методику початкової освіти, щоб нею могли користуватися і вчитель і пересічна мати-селянка.

Свою «Лебедину пісню» Й.-Г. Песталоцці завершує словами: «Піддавайте все випробуванню, збережіть хороше, а якщо у вас самих визріло щось краще, то правдиво і з любов'ю приєднайте до того, що я намагаюся також правдиво і з любов'ю дати вам на цих сторінках».

Оцінюючи внесок Й.-Г. Песталоцці у світову педагогіку, К. Ушинський зазначав, що його педагогічну діяльність можна назвати відкриттям, яке дало більше користі людству, ніж відкриття Америки. На пам'ятнику Й.-Г. Песталоцці над його могилою вирізьблено такі слова: «Все для інших, нічого для себе».

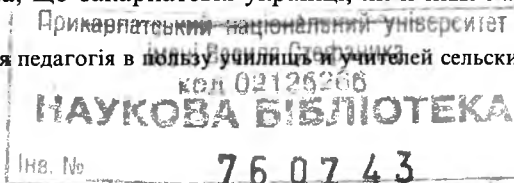
Любов Йоганна-Генріха Песталоцці до дітей, його педагогічна система завжди матимуть великий вплив на підготовку нових поколінь педагогів, які у своїй діяльності понад усе ставитимуть дитину.

1.5. «Народная педагогія...» Олександра Духновича — один з основоположних творів української сімейної педагогіки

Олександр Васильович Духнович (1803—1865) — видатний український педагог і просвітител, засновник родинного виховання в Україні, організатор народної освіти в Закарпатті, філософ, історик, письменник. Автор першого системно впорядкованого посібника з педагогіки для сільських учителів та батьків, підручників для навчання дітей рідною мовою. У вступному слові до «Народної педагогії...» (1857) писав: «Людину представляють: натура, наука і звичай; природну схильність одержує людина від самої природи, що складає її характер, але науки і звичай дають вправи і настанови або виховання»¹. Спробуємо хоч коротко викласти основні заповіді О. Духновича.

О. Духнович розвивав у своїх працях ідею народності виховання, в основі якої лежить думка, що закарпатські українці, як й інші народи,

¹ Духнович О. В. Народная педагогія в пользу училищъ и учителей сельскихъ. — Львів, 1857. — С. 3.

повинні мати школу з рідною мовою навчання, побудовану відповідно до потреб і національних традицій народу. Головне завдання школи О. Духнович вбачав у вихованні дітей в дусі патріотизму і національної гордості, любові до власного народу й відданості його інтересам. Свою головну педагогічну працю він назвав «Народная педагогія...», підкреслюючи цим її пряме призначення.

О. Духнович розглядав фізичне і трудове виховання у нерозривному зв'язку з розумовим і моральним розвитком дитини. Значення трудового виховання він розумів не лише як джерело матеріальних благ, а як один з найголовніших чинників виховання, засіб розвитку та формування особистості.

Крім землеробства О. Духнович рекомендував організувати ремісничу працю дітей — прядіння шерсті, стругання деревини, виготовлення виробів із дроту тощо. Він застерігав батьків і вчителів, щоб діти ніколи не проводили час у бездіяльності, бо неробство породжує ледачість і марнослів'я. У вільний від праці час діти мають робити щось корисне — опановувати трудові ігри (годовля шовкопряда, збирання лікарських рослин, рукоділля, ліплення з глини, гра на музичних інструментах).

О. Духнович наголошував, що батьки є першими вихователями дитини, вони повинні відповідати перед Батьківщиною, перед суспільством за своїх дітей: «Дай синові своєму здоровий розум, дай йому добрий звичай, дай йому добру волю — і ти вже дав йому багатство». Тому мету і завдання сімейного виховання педагог визначав відповідно до своїх поглядів: «Батьки повинні... на користь суспільства дітей виховувати, далі до доброчесті їх при звичаїти, словом, про душевне і тілесне блаженство піклуватися»¹.

Відповідно до змісту сімейного виховання О. Духнович розробив і його методику. Значну увагу педагог-гуманіст приділяв моральній атмосфері в сім'ї. Найважливішими серед методів і засобів виховання він вважав роз'яснення, осуд, похвалу, заохочення, особистий приклад батьків. Педагог застерігав від надмірної опіки своїх дітей, захвалювання і разом з тим — рішуче засуджував тих батьків, які застосовували жорстокі методи покарання: «щоб покарання вини не перебільшувало».

Велику роль у сімейному вихованні О. Духнович відводив матері. Він засуджував тогочасні традиції, за якими після народження дитину віддавали на годування та виховання нянькам і гувернанткам. Педагог радив самим виховувати своїх дітей і давав матерям багато порад щодо виховання, навчання, гігієни, харчування та фізичного розвитку дітей.

Автор «Народної педагогії...» підкреслював важливу роль батьківського авторитету, головною умовою якого вважав чесну працю, патріотизм, поведінку дорослих у сім'ї та поза нею. Батьки повинні пам'ятати, що дитина «...сприймає все, що бачить або чує». Тому «...найбільш важливо, щоб батьки... добрий приклад подавали». О. Духнович засуджує пихатість,

¹Духнович О. В. Вибране. — Пряшів, 1963. — С. 43.

лінощі, брехливість, закликає батьків любити працю, бути ввічливими, старанними, добрими. «Народна педагогія...» стала своєрідною енциклопедією з питань сімейного та шкільного виховання. У цій праці великий педагог узагальнив і розвинув кращі традиції народної педагогіки. У численних прислів'ях, приказках, афоризмах відображено багатовіковий виховний досвід трудового народу, наприклад: «З гнізда совиного ніколи не виведеться соловей, а тільки вухата сова», «Якщо посієш кукіль, то нічого, крім кокулю, не виросте».

Основними дидактичними засадами О. Духнович вважав: принцип наочності, принцип виховного навчання, принцип свідомості, ґрунтовності засвоєння знань, практичного застосування. На перше місце він ставить принцип наочності. Навчання, на його думку, повинно бути «чуттєвим», тобто таким, яке спирається на різні органи чуття, на сприймання, на досвід дитини. Тому вивчення речей слід починати з їх живого сприймання і спостереження за ними, а не зі словесного тлумачення їх. Уся його книга пройнята глибоким оптимізмом, безмежною вірою у творчі сили дитини, у могутність виховання, яке тільки й може зберегти людську гідність.

Рідна мова у народній школі повинна бути предметом головним, центральним, що входить до всіх інших предметів.

Діти розбещених батьків також стають розбещеними, а «... розбещений учитель усіх дітей розбещеними зробить і замість доброчемності розплодить злонравність і розбещеність у цілому суспільстві».

З усієї оригінальної педагогічної спадщини О. Духновича на особливу увагу заслуговують його думки про авторитет учителя та його роль у формуванні особистості дитини. «Учителю, — писав він, — також на совісті буде, щоб у дітях народолюбіє збуджував і у серцях їх закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібна... вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братію знаходять»¹.

Виховання людини, — підкреслював О. Духнович, — найскладніше мистецтво. «Це мистецтво мистецтв, а вчитель — це справжній митець, майстер виховання. За своїм суспільним значенням учитель, який володіє мистецтвом виховання людини, переважає усіх інших митців, бо він творить не якусь крихку річ, а людину та суспільство»².

Сучасним учителям важливо пам'ятати настанову О. Духновича про те, що учитель усі свої сили має віддати народові, справі освіти, вихованню підростаючого покоління: «Учителі! Ви сіль, ви просвітителі народу, — народу досі покинутого, народу, що вимагає освіти. Вам віддають батьки свій найдорожчий скарб... хай вашим піклуванням, під вашим керівництвом зникне зло, а процвітає доброчесність»³.

¹Духнович О. В. Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельскихъ. — Львів, 1957. — 1 ч. — С. 69.

²Там само. — С. 53.

³Там само. — С. 68.

Вимоги до вчителя

Наставник повинен бути обдарований особливими чеснотами:

1. Той, хто хоче навчати, повинен мати справжнє покликання до цієї справи.
2. Повинен мати добрі та правильні знання й відомості з того предмета, який хоче викладати іншим.
3. Повинен мати чистий та непорочний норов і процвітати доброчесно-стями.
4. Повинен бути від природи лагідним, поважним, з добрим характером муж.
5. Повинен учнів своїх любити і їхню любов також до себе заслужити.
6. Від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання.
7. Повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння.
8. Повинен добрий порядок поважати.

Хто таких властивостей, від природи дарованих, не має, той не дасть у педагогічній сфері жодної користі, і краще йому відмовитися від цієї праці, ніж колись відповідати за недоліки та бути покараним.

Заповіти великого педагога-патріота

- Багато бесіди — мало розуму.
- Хто дав тобі виховання, той більше дав, ніж той, хто дав тобі життя.
- Люби свій народ не тому, що він славний, а тому, що він твій. Хто стидається свого народу, той самого себе стидається.
- Цивілізація нашого часу — це втрата природної свободи. Людина цивілізована, або, як кажуть, освічена, відходить від свого роду, притягується до чужого, вона працює для чужого, вона не задоволена своїм, своє сукно їй здається грубим... на сміх своїм і чужим.
- Якщо людина змалку не привчиться народ свій любити, залишиться несхильною, байдужою, «ні те ні се», то це значить, що вона «віддається індиферентизму», а індиферентизм є найбільше зло в людстві, бо така людина — «ні суди ні туди» — буває самолюбцем і, крім себе, нічим не переймається, вона буває небезпечною і злиденною; соромлячись свого народу, соромиться самої себе.

О. Духнович звертався до патріотичної інтелігенції з палким закликом: «Будьте також вождями народу, будьте батьками дітей родимих, будьте просвітителями народу, освічуючи насамперед самих себе; не зважайте на лиху платню, бо великий убогий народ не може вам дати ще нині... Нині ж нагородою хай вам буде сердечна втіха, що ви сієте зерно, котре відплатиться сторицею»¹.

Науково-педагогічна спадщина видатного українського педагога-просвітителя Олександра Васильовича Духновича є великим внеском у розвиток світової педагогічної думки. Ця спадщина співзвучна із сучасними процесами національного відродження освіти в Україні.

¹Духнович О. В. Народная педагогія... — С. 87.

1.6. Педагогічні погляди Тараса Шевченка — цілителя людських душ

Незборима совість української нації, Тарас Григорович Шевченко (1814—1861), не залишив жодних праць з етнопедagogіки, однак «...більшість його поетичних і прозових творів — то свідчення глибокого знання психології рідного народу, його побуту, звичаїв, вірувань, моралі й духовних цінностей, господарської діяльності, народнопоетичної, музичної та художньої (малярської) творчості, народних промислів і ремесел», — зазначає відомий сучасний педагог Д. Федоренко.

Будитель народу, Буремний Кобзар, символ України — таким знає світ Т. Шевченка, якого шановує кожна українська сім'я, кожен учень і педагог національної школи¹.

Т. Шевченко своєю багатющою творчістю славить сяйво знань, схиляється перед людською вихованістю й інтелектом, вклоняється чемності, повазі до літніх, а саме ці категорії, як відомо, завжди були об'єктом народної педагогіки, народного увчання про сім'ю та виховання, про роль батьків і дорослого оточення дітей. Буремний Кобзар намагався виховати у читачів такої ж сили любов до України, яку мав сам:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

[Сон («Гори мої високі...»)]

Він тужить і плаче над знедоленими дітьми-сирітками («Мені тринадцятий минало», «І золотої, й дорогої»), бачить першопричиною того державний устрій... Кожен твір Т. Шевченка, кожен епізод його поезій і власної долі — то малюнок із життя, який не лише констатує, а й виховує, кличе до правди, сталить серця любов'ю до народу і гнівом до визискувачів. Він жахався можливості вияву невідторного розпаду душі:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі...

(«Минають дні, минають ночі...»)

Хіба це не застереження сучасним українцям, яким розбудовувати державність незалежної України?

¹Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. — К., 1999. — С. 139—142.

Більшість творів Т. Шевченка є фактично педагогічними настановами, педагогічною мудрістю:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь...
(І мертвим, і живим...)

Так міг сказати лише мудрий педагог, який чітко бачить і глибоко розуміє складні психолого-педагогічні процеси, що відбуваються під час формування людської особистості в сім'ї, в навчальному закладі чи в процесі самоосвіти й самовиховання особистості в будь-якому віці.

Т. Шевченко все життя був прихильником і проповідником досягнень української етнопедагогіки, особливо тих, що спрямовані на розвиток, освіту й виховання молоді та закликають до перемоги світла знань над темрявою рабства.

Етнопедагогіка й фольклор для Т. Шевченка — виразники мистецького й культурного генія народу, його характеру, волі, душі, соціально-громадських ідеалів.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..
(«Ну що б, здавалося, слова...»)

То ж «голос той, і ті слова ідуть меж люди», бо етнопедагогіка своїми інструментарієм, зброєю, засобами більше спирається на усне й писемне мовлення, що збуджує і формує почуття і «душу вольную».

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих ...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...
(Подражаніє 11 псалму)

Т. Шевченка як громадянина й патріота не могли не хвилювати проблеми української школи. У низці поетичних творів («Наймичка», «І мертвим, і живим...»), повістях («Близнець», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Щоденник» та ін.) він започаткував педагогічні ідеї, які значно вплинули на формування педагогічної думки в Україні!

Любар О. О. Т. Г. Шевченко про народну школу та освіту // Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. — К., 1999. — С. 142—148.

Передовсім як просвітител ь Т. Шевченко обстоював права свого поневоленого народу на рідну школу, його глибоко обурював той стан, в якому вона перебувала. По суті, українська школа була знищена і забронена російським царатом.

Широкі маси українського народу були позбавлені можливості навчати дітей у школах, де й сам зміст освіти мав антинародний характер: заборонялася українська мова, історія рідного народу, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти, школи перетворювалися на знаряддя денационалізації, русифікації українського народу. Це непокоїло поета, і він підняв свій голос на захист прав українців, пробуджуючи їхню свідомість, національну гідність.

Т. Шевченко засуджує українське панство та інтелігенцію, які зрадили свій народ, плазували перед царатом, аби здобути нові привілеї і ще нещадніше гнобити своїх «братів незрящих, гречкосіїв».

У повчальному посланні «І мертвим, і живим...» Т. Шевченко звертається до земляків-інтелігентів, аби останні схаменулися й обстоювали народні права, служили трудовому люду. Він застерігає, що тих, хто зрїєка свого народу, його історії, мови, культури, чекає зневага та осуд:

Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють...

(І мертвим, і живим...)

Це застереження поета слухне й сьогодні, бо явище національного нігілізму, грубих порушень національної політики в Україні сягнуло свого апогею. Породженням цього нігілізму є зрада інтересів України, паразитизм, злочинність, схиляння перед псевдодуховними цінностями, алкоголізм, наркоманія тощо.

Поет наголошує, що шлях до національного відродження лежить через усвідомлення своєї історії, національної гідності:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

(І мертвим, і живим...)

Ця порада Т. Шевченка як ніколи актуальна і в наші дні, коли відбувається процес духовного відродження та відновлення суверенної України.

Велику роль у вихованні дітей Т. Шевченко відводив матері. У поемі «Наймичка» він виявив себе співцем материнства, зворушливої сили материнської любові:

...Дитя моє!
...Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе.

(Наймичка)

У пізніших поезіях цю ідею він висловлював так:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
...І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим...

(«У нашім раї на землі...»)

Поета вельми турбував стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не навчалися.

Високу оцінку поет давав родинному вихованню. У трудовій сім'ї, на його думку, діти зростають працьовитими, духовно багатими. Сім'ї мають створюватися в любові, спільна праця є основою життя дорослих і дітей. Тому поет вчить молодь, особливо дівчат, обачливості в коханні, застерігає від спокус зради. Йому болить доля матерів-одиначок, дітей-безбачченків. Твори Т. Шевченка цього циклу — то стогін народу над сплюндрованою долею.

В останні роки життя Т. Шевченко намагався бути корисним рідній школі. Він написав для недільних шкіл «Букварь Южнорусскій» (1861, Санкт-Петербург), який посів одне з провідних місць в історії освіти й культури України.

Переважає більшість поетичних творів Т. Шевченка стала народною: самих лише народних пісень на вірші безсмертного Кобзаря науковцями зафіксовано близько 80 та ще понад 150 варіантів на них («Реве та стогне Дніпр широкий...», «Така її доля», «Ух, ух, солом'яний дух, дух»). І кожна з цих пісень, як і всі його твори, — то не просто вихователь, то найкращий вихователь й організатор народних мас, найкращий засіб формування найкращих людських почуттів, та ще й на найкращих традиціях рідного народу.

Т. Шевченко мріяв про той час, коли

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

(«І Архімед, і Галілей...»)

У пробудженні свого народу первинну і провідну роль поет відводив рідній мові, школі, вчителю.

Шановні колеги, будьмо гідними такої честі!

1.7. Погляди Костянтина Ушинського на зміст і методику виховання й навчання дітей у сім'ї та школі

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824—1871) — новгород-сіверський українець — один з видатних діячів освіти й педагогічної науки другої половини XIX століття. Він — основоположник педагогічної науки в Росії і засновник народної школи.

Початкову освіту отримав під керівництвом матері Любові Степанівни, у дівочтві — Капніст, яка дала йому основи дошкільного виховання і пройшла з ним програму перших двох класів гімназії.

Великий педагог усе життя присвятив справі освіти народу, вихованню дітей. Ще на початку своєї діяльності К. Ушинський писав у щоденнику: «Зробити якомога більше користі моїй вітчизні — ось єдина мета мого життя, і до неї я повинен спрямовувати всі свої здібності». Його чудові праці «Дитячий світ», «Рідне слово», «Людина як предмет виховання» та інші книжки для дітей, батьків і вчителів виявилися неперевершеними класичними творами педагогічної літератури, увійшли до золотого фонду педагогічної науки і здобули широку популярність у світі.

У педагогічних творах К. Ушинського увічнено для нащадків краші його заповіти. Особливу цінність становлять його поради батькам і наставникам з вивчення рідної мови за підручником «Рідне слово»:

- Хто має дітей, той зобов'язаний підготувати з них хороших, корисних членів суспільства.
- Школа для маленьких дітей тоді лише добра, коли вона цілковито пройнята сімейним характером і схожа більше на сім'ю, ніж на школу.
- Я хотів би, щоб наша жінка, відчувши глибоку насолоду самій навчати і розвивати свою дитину, не поступалася б цією насолодою нікому без крайньої потреби.
- Беручись за навчання дитини, слід мати на увазі, що дитя незалежно від навчання розвивається з дня на день, і розвивається так порівняно швидко, що місяць чи два в житті шестирічної дитини несуть більше змін у її душевному й тілесному організмі, ніж потім цілий рік у віці від 10 до 15 років.
- Якщо ви розпочинаєте вчити дитину раніше, ніж вона визріла для навчання, або навчаєте її якогось предмета, зміст котрого їй ще не до снаги осягнути через свій вік, то неминуче зустрінетеся з такими перепонами в її природі, які зможе подолати лише час. І що наполегливіше будете ви боротися з цими перепонами віку, то більше завдасте шкоди вашому учневі.

- Дитина може втратити віру у власні сили, і ця невпевненість в ній так укорениться, що надовго загальмує її успіхи в навчанні.
- Непедагогічно також чинить той, хто, будучи не в змозі підняти дитину до розуміння якогось предмета, намагається спростити цей предмет до рівня дитячого розуміння.
- Краще запізнитися, ніж поспішити з початком навчання, але й запізнення має свій негативний вплив.
- Сама зміна занять діє на дитину навіть краще від повного відпочинку, який, безперечно, необхідний у свій час.
- Ніщо не суперечить так природі дитини, як засадити її за одну азбуку, не даючи їй у цей час ніяких інших занять, і тримати її за цією азбукою по кілька годин.
- Що різноманітніші предмети початкового навчання, то необхідніше, щоб усі вони чи в крайньому разі більшість їх викладались однією особою.
- Що більше різноманітності в навчальних заняттях, то краще для початкового навчання.
- Зробити серйозне заняття для дитини захопливим — ось завдання початкового навчання.
- З перших уроків привчайте дитину любити свої обов'язки і мати задоволення від їх виконання.
- Ви готуєте дитину до життя, а в житті не всі обов'язки цікаві, і якщо до 10 років ви будете навчати дитину граючись, то підготуєте їй страшну муку, коли вона зустрінеться згодом із серйозними навчальними обов'язками, інколи зовсім не цікавими.
- Школа займає дуже невелику частку в тому природному розвитку дитини, на який значно більше впливають час, природа і сімейне виховання.
- Страх перед учителем доводить дітей не лише до невластивого, а й шкідливого для них стану — нерухомості, класної нудьги й лицемірства.
- Знищьте шкільну нудьгу — і вся ця гидка хмара, що доводить педагога до відчаю й отруєє світлий потік дитячого життя, зникне сама собою.
- У школі мають панувати: серйозність, яка допускає гумор, але не перетворює всієї справи на жарт, лагідність без нудоти, справедливість без придириства, доброта без слабкості, порядок без педантизму, і головне — постійна розумова діяльність.
- Якщо заохочення і покарання залишаються й дотепер необхідними для дітей, то це доводить лише недосконалість мистецтва виховання.
- Привчаючи дітей слухати високі слова моральності, зміст яких їм не зрозумілий, а головне — якого вони не відчували, ви виховуєте лицемірів.
- У розумно організованій школі покарань за лінощі бути не може, позаяк уроки вивчаються в класі; покарань за пустощі — також, оскільки діти зайняті і пустувати їм ніколи. Все, що може допустити така

школа, так це найлегші докори за неуважність чи заохочення за уважність.

Окремо хочу виділити настанови К. Ушинського щодо вивчення рідної мови:

- Мова народу — кращий, ніколи не в'янучий цвіт усього його духовного життя, що знову й знову розцвітає.
- Коли зникає народна мова — народу більше немає!
- Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ.
- Відніміть у народу все — і він усе зможе повернути, але відніміть мову — і він ніколи більше уже не створить її. Нову Батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи. Вимерла мова в устах народу — вимер і народ.
- Мова народу — найповніше відображення Батьківщини і духовного життя народу.
- Викладання рідної мови в початковому навчанні становить предмет головний, центральний, що входить у всі інші предмети.
- Сприяти розвиткові усної мови дітей є, поза сумнівом, один із найважливіших обов'язків учителя.
- Наставник зобов'язаний потурбуватися, щоб дитина дедалі більше вступала в духовне володіння скарбами рідного слова.
- Розвивати мову окремо від мислення неможливо й шкідливо.
- Звичка чисто й вишукано базикати різні нісенітници й пов'язувати хвацькими фразами порожні думки є одна з найгірших людських звичок, і вихователь повинен викорінювати її.
- Формальне вивчення мови суперечить самій природі дитини.
- Дитячий лепет цікавий для дорослих, а не для дітей, і одна із цілей серйозного навчання полягає саме в тому, щоб привчити дитину до серйозної наукової мови.
- Граматика, що викладається логічно, розвиває самосвідомість людини, тобто саме ту здібність, внаслідок якої людина є людиною.
- Жодна дидактика і жодний підручник не можуть замінити наставника, вони лише полегшують йому працю.
- Лише система (безперечно, розумна), що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, несистемними знаннями, схожа на комору, де цілковитий безлад і де сам господар нічого не знайде, а голова, де лише система без знань, схожа на крамницю, в якій на всіх шухлядах є написи, а в самих шухлядах порожньо.

Особливого значення К. Ушинський надає наочності у навчанні:

- Дитина, так би мовити, мислить формами, кольорами, звуками, відчуттями взагалі, і той марно і не без шкоди чинив би насильство над дитячою природою, хто захотів би змусити її мислити по-іншому.
- Дитяча природа вимагає наочності. Навчайте дитину лише будь-яким п'яти невідомим їй словам — і вона довго й марно мучитиметься над

ними. Але пов'яжіть з малюнками двадцять таких слів — і дитина засвоїть їх одразу.

- Спробуйте одну й ту ж подію розповісти двом однаково здібним дітям: одному за малюнками, другому без них, — і ви оціните тоді все значення картинок для дитини.
- Правильне наочне навчання має свою систему, свої правила і прийоми.
- Уміння ставити запитання і поступово ускладнювати трудність відповідей на них — це одна з найголовніших і найнеобхідніших педагогічних звичок.

Цікаві й корисні поради К. Ушинського про навчання рахувати:

- Насамперед слід навчити дітей рахувати до десяти за наочними предметами — на пальцях, горіхах, паличках, які не шкода було б і поламати, якщо доведеться показати половину, третину та ін. Рахувати слід навчати назад і вперед, так, щоб діти з однаковою легкістю рахували від одного до десяти і від десяти до одного. Згодом слід привчити їх рахувати парами: два, чотири, шість, вісім, десять, і навпаки — десять, вісім і т. д.; трійками — три, шість, дев'ять і одна зайва; далі четвірки — чотири, вісім, дванадцять, і, врешті, по п'ять — так, щоб діти одразу ж зрозуміли, що половина 10 дорівнює 5, що половина 8 дорівнює 4, що два рази по 4 буде 8, два рази по 5 буде 10 і т. д. Тут не слід соромитися гучних назв: додавання, віднімання, множення тощо, а просто привчити дитину вільно і ділити, і множити, і дробити.

Надзвичайно цінними є роздуми К. Ушинського про користь педагогічної літератури:

- Педагогічна практика без теорії — те саме, що знахарство в медицині.
- Педагогічні засоби й методи виховання дуже різноманітні, і лише знайомство з усім цим розмаїттям може врятувати вихователя від тієї безпросвітної одноманітності, яка, на щастя, дуже часто зустрічається в педагогів-практиків, незнайомих з педагогічною літературою.
- Найголовніша дорога людського виховання — це переконування, а на переконування можна впливати лише переконаннями.
- Вихователь не повинен бути сліпим виконавцем інструкції: не зігріта теплом його особистого переконання, вона не матиме сили.
- Вплив особистості вихователя на молоду душу є тією виховною силою, яку не повинен замінити ні підручниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань та заохочень.
- Особистість вихователя — це майже все у справі виховання.
- Тільки особистість може впливати на розвиток і творення особистості, лише характером можна виховати характер.

Характеризувати педагогічну систему К. Ушинського не можна без аналізу його праці «Про народність у громадському вихованні», яка сьогодні є визначальною у справі національно-патріотичного виховання підростаючого покоління громадян України:

- Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними й особистими особливостями, — її тіло, душу й розум, — і насамперед звер-

тається до характеру людини, а характер і є саме той ґрунт, в якому корениться народність.

- Кожний європейський народ має свою особливу характерну систему виховання.
- Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети.
- Природа відповідно до своїх законів повторює в дітях тілесні ознаки батька й матері в найрізноманітніших комбінаціях. Як не має двох листків на дереві, абсолютно схожих між собою, так немає і двох людей, природні темпераменти яких були б абсолютно однакові.
- Спосіб мислення людини, спосіб її дій, звичок, набутих нею в житті, її розумовий і моральний розвиток — все, що формується вихованням і життям у суспільстві, змінюючи духовний бік характеру, відображається в її тілесному стані, і таким чином ідея характеру відображається у зовнішності.
- Природа є геніальним портретистом.
- Природа своїми таємничими літерами записує в тілі людини всю історію її безсмертної душі, і цей дивний літопис природи передається із покоління в покоління, від батьків — дітям, онукам і правнукам, урізноманітнюючись, розвиваючись, змінюючись нескінченно під впливом способу життя людини.
- Природа завжди встигає в безмежній кількості характеристичних рис у зовнішності людини висунути на перший план рису народності.
- Усі ми дуже добре знаємо, що не кожний вихователь — Песталоцці.
- Почуття народності таке сильне в кожному, що навіть за цілковитої загибелі всього святого і шляхетного воно гине останнім.
- Погляньте на людей, що оселилися на чужині, і ви переконаєтеся в тому, яка живуча народність у тілі людини.
- Тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку.
- Кожному народу призначено відігравати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то має зійти зі сцени — він більше не потрібний. Історія не терпить повторів. Народ без народності — тіло без душі.
- Народність — єдине джерело історичного життя держави.
- Будь-яка жива історична народність — це найпрекрасніше творіння Боже на землі, і вихованню лишається тільки черпати із цього багатого і чистого джерела.
- Як би високо не розвинулась окрема людина, вона завжди буде стояти нижче народу.
- Загальної системи народного виховання для всіх народів не існує не лише на практиці, а й у теорії, і німецька педагогіка — не більше як теорія німецького виховання.
- У кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим.

- Як не можна жити за взірцем іншого народу, хоч яким би привабливим був цей взірець, точно так не можна виховуватися за чужою педагогічною системою, яка б не була вона струнка і добре продумана.
- Науку не слід змішувати з вихованням. Вона спільна для всіх народів.
- Не педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє. Виховання лише йде цим шляхом і, діючи спільно з іншими суспільними силами, допомагає йти ним окремим особистостям і новим поколінням.
- Система громадського виховання, що вийшла не із суспільного переконання, хоч як би хитро вона була продумана, виявиться безсилою.
- Де немає громадської думки про виховання, там немає і громадянського виховання.

Не можна стати хорошим наставником і вихователем, якщо батько чи вчитель не засвоїв настанов К. Ушинського, які він подає у відомій статті «Праця в її психічному і фізичному значенні»:

- Праця тільки й може бути вільною, якщо людина сама береться до неї, усвідомлюючи її необхідність. Праця ж вимушена, на користь іншого, руйнує людську особистість того, хто трудиться.
- Тіло, серце і розум людини потребують праці, праця — особиста, вільна праця — і є життя.
- Хто не відчув, як після важкої праці, що довго забирала всі сили людини, і небо здається світлішим, і сонце ласкавішим, і люди добрішими?
- Без праці, ділової, серйозної праці, сімейне щастя є не що інше, як романтична химера.
- Замість щастя, втраченого за гріх, дана людині праця, і поза працею немає для неї щастя. Праця — єдино доступне людині на землі і єдино гідне її щастя.
- Виховання, якщо воно передбачає щастя людини, має спрямовуватися не на саме щастя, а готувати її до праці в житті.
- Виховання має розвинути в людині звичку і любов до праці.
- Виховання не лише має розвинути розум людини і дати їй певний обсяг знань, а й запалити в ній спрагу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні гідним, ні щасливим.
- Виховання не тільки має прищепити вихованцеві повагу й любов до праці — воно покликане ще дати йому і звичку до неї.
- Навчання є праця і має залишитися працею, але працею, повною думки, мислення.
- Лікуючи хворого, лікар тільки допомагає природі. Так само і наставник має лише допомагати вихованцеві боротися з труднощами засвоєння того чи того предмета: не вчити, а лише допомагати вчитися.
- Розумова праця чи не найважча праця для людини. Мріяти легко й приємно, а мислити важко. Серйозна розумова праця втомлює незвичну людину швидше, ніж найважча праця фізична.
- Можливість праці і любов до неї — найкраща спадщина, яку може залишити своїм дітям хоч бідний, хоч багатий.

- Ми сміливо висловлюємо переконання, що вплив морального — це головне завдання виховання, набагато важливіше, ніж розвиток розуму взагалі.

І на закінчення кілька речень з головної і підсумкової, надзвичайно важливої для педагогів та працівників навчальних закладів книжки К. Ушинського «Людина як предмет виховання, або Досвід педагогічної антропології»:

- Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно видається справою знайомою і зрозумілою, а декому — навіть справою легкою. І що зрозумілішим і легшим здається воно, то менше людина з ним знайома теоретично і практично.
- Не можна назвати педагогом того, хто вивчив лише кілька підручників з педагогіки і керується у своїй виховній діяльності правилами та настановами, вміщеними в цих «педагогіках», не вивчивши тих явищ природи й душі людської, на яких, можливо, й засновані ці правила та настанови.
- Вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є насправді, з усіма її слабкостями й у всій її величі, з усіма її буденними, дрібними потребами та з усіма її великими духовними вимогами.
- Педагогіка — не наука, а мистецтво, найширше, найскладніше, найвище і найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання спирається на науку, на багато великих і складних наук.

У кінці передмови до цієї важливої книжки К. Ушинський писав: «Праця наша не задовольнить того, хто дивиться на педагогіку зверху і, не ознайомившись ні з практикою виховання, ні з його теорією, бачить у суспільному вихованні лише одну з галузей адміністрації...»

Книжка наша призначається для педагогів, які усвідомили необхідність вивчення психології для їхньої педагогічної справи».

К. Ушинський похований у Києві на території Видубицького монастиря біля Дніпра. На могилі встановлено пам'ятник, на якому зберігся до нашого часу напис: «Костянтин Дмитрович Ушинський — автор “Дитячого світу”, “Рідного слова” і “Педагогічної антропології”».

Сьогоднішні педагоги, кожна українська сім'я знайдуть у працях Костянтина Дмитровича Ушинського багато цінних думок і настанов, що сприятиме національному вихованню учнівської і студентської молоді.

1.8. Національно-родинна педагогіка Михайла Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — один із найпотужніших учених в українській науці й педагогіці ХІХ століття.

Педагогічні погляди й ідеї М. Драгоманова тісно пов'язані з його ідеологічними, науковими переконаннями та громадською діяльністю. Значну увагу вчений і педагог приділяв проблемі родинного виховання особисто-

сті як одній із форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту і школи, соціального та природного оточення.

Узагальнюючи та впроваджуючи українську культурно-історичну традицію, М. Драгоманов розглядав родинне виховання як першу природну і постійно діючу ланку національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих за кривістю і духом людей. Учений вбачав у ньому не лише засіб становлення особистості, а й джерело зміцнення єдності поколінь, що створюють народ і націю, об'єднуються в державу. Він підкреслював, що піклування про розвиток і виховання дитини дає батькам відчуття повноти життя, особистого щастя і власної значущості, підносить їх над буденністю й наближає до ідеалу.

Основними засобами родинного виховання, наголошував Михайло Петрович, є: любов до дитини, трудовий характер життєдіяльності, слово (роз'яснення, бесіда, розповідь, навіювання, настанови, прохання, розмова тощо), усна народна творчість (казки, перекази, загадки, приказки, прислів'я та ін.), приклад старших, праця і творчість, ігри, сімейні, народні та національні традиції, народні та релігійні обряди й ритуали, свята, заохочення та покарання тощо.

Сучасна українська педагогіка повертається до джерел народної мудрості. Родинне і національне виховання в такій педагогіці є головним стрижнем підготовки дитини до життя. Саме тому вона просто зобов'язана звернутися до праць М. Драгоманова і всіх тих, хто обстоював родинне виховання, намагався утвердити його на практиці. Знайомство з настановами родинного виховання в педагогічній спадщині М. Драгоманова дає підстави зробити висновки про те, що нинішня педагогічна теорія і практика можуть послуговуватися цими настановами беззастережно. Михайло Драгоманов палко вболівав за стан освіти, піддавав гострій критиці системі освіти, впроваджену реакціонерами у 70-ті роки ХІХ століття, а також використання в Україні російських підручників для початкових шкіл замість українських. Ще в студентські роки М. Драгоманов брав активну участь в організації так званих недільних шкіл. Створювалися ці школи на громадські кошти і мали завдання давати трудящим початкову освіту рідною мовою. З ім'ям ученого пов'язане відкриття Подільської школи, а також іще двох шкіл — українофільської та слов'янофільської, які діяли в Києві. Робота у недільних школах давала змогу М. Драгоманову сприяти народній освіті та вивчати теорію народності в педагогіці, народну мову, словесність, історію.

Важлива ідея М. Драгоманова полягала у навчанні та вихованні поколінь на матеріалах української культури як окремого, а головне — унікального й неповторного утворення, що займає належне місце у скарбниці світової культури. Українська культура, писав учений, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної снаги особистості. У цьому ж контексті простежується й обґрунтування М. Драгомановим української мови як невичерп-

ного джерела педагогічної культури, знаряддя патріотичного виховання молоді. Він вважав, що необхідно розвивати розум і почуття дитини саме рідною мовою. У статті «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов наголошував на тому, що з усіх національних ознак мова набуває «найбільш практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта»¹. І далі підкреслював, що інтелігенція, зокрема українські письменники, котрі є провідниками культури, повинні обов'язково послуговуватися тією ж мовою, що й простий народ. Він зазначав: «літературна мова мусить бути якнайближча до простонародної»². Навчання чужою мовою вважав недоречним і навіть шкідливим, таким, що може завадити розвиткові української нації.

Для М. Драгоманова є незаперечним той факт, що українська мова не поступається жодній зі слов'янських мов ні в питаннях теорії, ні своїми багатством, витонченістю та гнучкістю форм. Він наголошував, що завдання батьків і педагогів полягає в тому, щоб навчити дітей аналізувати факти, осмислено читати і робити певні висновки, а для цього навчання важливо починати рідною мовою. Освіта рідною мовою, зауважував він, є тією основою, яка дозволяє людині в майбутньому збагатити свої знання іншими мовами й іншими культурами, без чого нація не може вважатися розвиненою та освіченою. Вагоме місце у педагогічній спадщині М. Драгоманова посідає обстоювання ідеї встановлення освіти: «Вся історія шкіл в Росії за останні сто років не що інше, як бійка уряду з народом й освітою та видумки — як би не дати людям вчитися, — особливо мужикові, — не дати вчитися просто азбуки... Є школи панські, в яких казна витрачає понад 1000 карбованців на рік на одного панича..., а на кожную мужицьку дитину... 4 копійки на рік»³.

Учений утворював ідеї навчання й виховання молоді на спадщині «старовини», здебільшого козацької доби, звідки черпалися виховні ідеали. Саме завдяки йому пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати, духовність.

Михайло Петрович Драгоманов належить до тих видатних діячів, яких український народ шанує за їхні погляди, дії, високий інтелект, поєднаний з чесністю та самовідданою мужністю. Відомий педагог, фольклорист, етнограф, літературний критик і публіцист, він воістину був для України «апостолом правди й науки». Його громадсько-політична та науково-просвітницька діяльність мала важливе значення в розвитку суспільно-політичної думки у другій половині XIX століття й стала однією з яскравих сторінок історії та культури України, давши підґрунтя для розвитку національної самосвідомості українців, зміцнивши їхні позиції у прагненні до незалежності.

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 2. — С. 362.

² Там само. — С. 366.

³ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. — К., 2003. — С. 4.

М. Драгоманов, як стверджує академік В. Андрущенко, не тільки був першим за часом, а ще й найбільш фундаментальним за змістом ідей, силою обґрунтувань, переконливістю аргументації, історичним, етнографічним, філософським матеріалом, яким він володів енциклопедично. М. Драгоманов завжди був присутній у соціокультурному й педагогічному просторі епохи. Є всі підстави для висновку, що його духовно-педагогічна спадщина (разом зі спадщиною всіх педагогів-україністів — вигнаних, розтоптаних і спалюваних) стала саме тим основним духовним підґрунтям, на якому зростало концептуальне бачення національної системи освіти й виховання в незалежній Україні. Те, що М. Драгоманов залишив нащадкам, підносить його як величного Пророка власного народу, як мислителя, який «перекинув місток» через епоху, виховав наступне покоління просвітників, знаковими постатями серед яких стали такі видатні діячі освіти й культури, збуджувачі українського народного духу, як Іван Франко і Леся Українка.

Ідеї Михайла Драгоманова лягли в основу змісту Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті: «Система освіти має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти... Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури...»

Про ці почесні завдання має пам'ятати не тільки кожний педагог, а й кожний батько, кожна мати, кожна українська родина.

1.9. «Правила життя» Януша Корчака — педагогіка для дітей і дорослих

Ім'я Януша Корчака (1878—1942) — видатного польського педагога, письменника, лікаря, вченого, громадського діяча — набуло символічного значення.

У передмові до своєї книжки «Серце віддаю дітям» В. Сухомлинський пише про те, як знайомство з творами Я. Корчака «Коли я знову стану маленьким» і «Як любити дітей» розкрило перед ним світ людини, котра всю себе до останку віддала дітям: «Життя Януша Корчака, його подвиг вражаючої моральної сили й чистоти послужили мені натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддавати їм своє серце».

...А легенда про Януша Корчака народилася 5 серпня 1942 року... За наказом гітлерівців у варшавському гетто тисячі людей почали свій трагіч-

ний похід до газових камер табору смерті в Треблінці. Серед них було 200 дітей з будинку сиріт — інтернату, яким понад 25 років керував Я. Корчак. Попереду йшов Я. Корчак, тримаючи за руки двох дітей — хлопчика й дівчинку. Фашисти мимохіть поступалися їм дорогою, навіть поліцаї, побачивши колону, ставали «струнко» і віддавали честь.

На Умлагплаци до Я. Корчака підійшов офіцер і сказав: «Ви можете залишитися, ми знаємо ваші твори». — «А діти?» — спитав Корчак. «Діти пойдуть», — відповів есесівець. Я. Корчак мовчки зайшов до вагона.

Двері вагона, який ішов до газових камер Треблінки, зачинились, а легенда, ніби птах, ударившись об зачинені двері, полетіла над світом жалобним відлунням по невмирущості людського духу. Сьогодні ім'я Я. Корчака відоме в усьому світі як символ самовідданого служіння дітям, їхньому щасливому майбутньому, а отже — майбутньому людства.

Літературна і науково-педагогічна спадщина Корчака — вагомий внесок у світову культуру. Весь творчий доробок Корчака, зібраний і виданий сьогодні, становить близько восьми томів літературних творів і науково-педагогічних праць. Автор постає в них у ролі чуйного вихователя і мудрого наставника, який прагнув розкрити в дитині все прекрасне, що закладено в її душі, й передусім — уміння мріяти, вигадувати, прагнути недосяжного...

Спробуємо коротко передати читачам, й особливо майбутнім і молодим учителям та батькам, зміст хоча б одного твору Януша Корчака — «Правила життя». За оцінкою автора, це не повість і не шкільний підручник, а наукова книжка — педагогіка для дітей і дорослих.

Діти хочуть знати правила життя. Ось деякі з них:

- Ніколи нічого не приховувати від батьків. Батьки пробачать і допоможуть.
- Не можна ходити по газону й ламати кущі. Садівник підрізає гілки тоді, коли соки в дереві ще не рушили, а зірвати гілочку чи навіть листочок улітку — значить боляче поранити друга-рослину.
- Жвава, весела, цікава буває вулиця, а часом — і дуже сумна. Чи псує це дитину? Мені здається, ні. Той, у кого сильна воля і хто знає, яким він хоче бути, виробить для себе власні правила життя. Я знав багатьох, кого вулиця зовсім не зіпсувала, а загартувала, виробила сильну волю й допомогла стати чесними й розважливими людьми.
- Не завжди винен батько в тому, що він мало заробляє. Не завжди винен й учень, що в нього немає добрих оцінок. Часто дорослі кажуть: «Якби ти хотів» або «Здібний, однак ледачий».
- Сказати, що робота а що розвага, не так просто. Один читає книжку й думає, що працює, а для іншого читання — найкращий відпочинок.
- Кожний працює по-своєму і по-своєму відпочиває. Один любить самотність, інший — товариство, один — тишу, інший — галас. Не заважайте один одному!

Правила гри:

1. Не можна, не можна і ще раз не можна заважати у грі, анітрохи не менше, ніж у навчанні.

2. Не можна брати без дозволу чужого м'яча, коробочки, палички, камінця так само, як не можна брати без дозволу чужої ручки, зошита, книжки.

3. Якщо тобі одному не хочеться, якщо тобі одному не подобається, відійди й не грайся, але не кажи: «Коли ви зі мною не хочете гратися так, як я хочу, я вам заважатиму».

4. Для гри потрібен надійний товариш і натхнення, а отже — свобода.

- Є люди, які думають, що діти не повинні нічого знати про гроші і що гроші їм не потрібні: «Підростуть — самі дізнаються», а згодом — «Живуть у батьків на всьому готовому, а на свої гроші купують не потрібні речі й тільки розбещуються».
- Необхідно навчити дитину витратити гроші. Треба вміти не лише заробляти, а й витратити.
- Дитині соромно за п'яного батька.
- Здоров'я — це найголовніше життєве благо.
- Правильно говорять: той, хто не вміє сам собі сказати «годі!», у кого немає сильної волі — той раб, будь-хто доведе його до шаленства.
- Що означає «бути добрим»? Добра людина — це така людина, яка володіє уявою і розуміє, як воно іншому, вміє відчутти, що інший відчуває.
- Від удару не так боляче, як від слова.
А ось заповіді про національне і морально-патріотичне виховання:
- Тужити можна за батьками, за товаришем, за домівкою. А найсильніша туга — це туга за Батьківщиною.
- Рідна мова — це повітря, яким дихає душа дитини разом з душею всього народу.
- Люди бувають розважливі й легковажні — і діти, й дорослі. Потрібна книжка, яка пояснювала б усе це дітям спокійно й без залякування.
- Мені жаль дітей, які недосипають, недоїдають, проте жаль і тих, кого силоміць примушують їсти і лежати в постелі.
- Добра дитина шукає й добру книжку, як і друзів. І нехай шукає, і нехай помиляється, поки натрапить на товариство доступних і добрих книжок.
- Дорослі даремно побоюються, що поганий зіпсує хорошого, чи вимагають (теж неправильно), щоб хороший виховував поганого.
- Не будь боягузом, май мужність прямо заявити, що не хочеш.
- Не соромся і проси допомоги, якщо сам не впорасяшся.
- Діти найбільше люблять не найкрасивішого, не найвеселішого, не найспокійнішого, а того, хто чуйний і тактовний.
- Жарт тоді добрий, коли всі сміються і всім приємно.
- Довірливість може бути і перевагою і недоліком.
- Від брехні важко відвикнути. Не надто радій, якщо зразу відучишся: позбуватися надбаних вад легко, а вроджених важко.
- У кожній людини є переваги й недоліки, і в хлопчиків і в дівчаток. Треба розуміти одне одного, поважати, прощати й любити.

- Вважаю, що ницо, підло й мерзенно:
 - знущатися з беззахисного;
 - докучати слабкому;
 - жартувати, доводячи до сліз.
- Мое правило життя таке: «Бути щирим, не звертати уваги на всілякі кепкування. Коли щось люблю, кажу: “люблю і все”».
- Для мене людина хороша, якщо добре ставиться до людей, якщо не бажає і не робить зла, якщо вона добра.
- Треба, щоб старший розповів про те, що він знає, і полегшив молодшому сприйняття життя і його правил.

А на закінчення книжки автор ставить перед собою найскладніші правила-завдання:

- Я буду вчителем.
- Я стараюся пізнати свої недоліки й переваги. Людина зухвала не може бути ні полководцем, ні пілотом, ні вихователем. Я хочу бути справедливим, точним, розважливим, хоробрим, дисциплінованим, правдивим.
- Я хочу мати сильну волю. Хочу домагатись і виходити переможцем. Я мужній і терплячий, лагідний і веселий з іншими, суворий до себе.
- Мені стільки років, скільки є. Я не соромлюся ні свого віку, ні своїх думок, ні своїх почуттів. Я примушу поважати себе й ту мету, яку собі обрав.

Сьогодні в Польщі 68 школам і 20 дитячим будинкам присвоєно ім'я Януша Корчака. У 2008 році виповниться 130 років з дня народження видатного педагога. Дуже хотілося б, щоб кожний учитель і вихователь, батько й мати, майбутні молоді педагоги скористалися заповідями і правилами Я. Корчака як любити, виховувати й рости дітей, щоб завжди пам'ятали живого Януша Корчака і головну думку, висловлену в його книжках: «Дитина не менш, аніж ми, цінна людина». І ми виховуємо щасливих дітей.

1.10. Григорій Ващенко про традиційний український ідеал людини

Видатний український педагог і психолог зі світовим іменем Григорій Іванович Ващенко (1878—1976) особливу увагу приділяв традиційним тисячолітнім заповідям української сімейної педагогіки, основною ідеєю яких було «Служіння Богові й Україні». У своїх книжках «Виховний ідеал» та «Виховання волі і характеру» він пише про найголовніше, що має знати, пам'ятати і чим має керуватися кожна сім'я і кожний навчальний заклад:

- Не слід думати, що виховний ідеал нації може бути відображений лише в педагогічних системах, або інакше — у творах педагогів. Він відбивається і в звичаях народу, і в його піснях, і в творах письменників. Він виробляється віками і за традицією переходить від старших поколінь

до молодших, що його доповнюють і вдосконалюють. Такий традиційний виховний ідеал поряд з іншими народами має і нарід український.

- Особливо ж велику роль відіграють традиції у збереженні нації. Завдяки їм зберігається й розвивається національна мова, без якої неможливе існування нації, зберігається релігія, звичаї, здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали — все те, що створює обличчя народу, що відрізняє його від інших народів. Отже, відмовлення від національних традицій рівнозначне відмовленню від своєї національності.
- Нація може шанувати й зберігати свої традиції, але не зупинятися на них, іти вперед, не обмежуючись вузькими рамками своєї традиційної культури, а брати від інших народів їхні кращі здобутки, органічно переробляючи їх відповідно до інтересів і психології свого народу.
- Основним у традиціях є здобутки духовної культури і передовсім народні ідеали, що міцно пов'язані зі світоглядом, релігією та мораллю.
- Традиційний ідеал людини — це не вишивана сорочка, яку можна скинути і все ж таки залишитися українцем. Ідеал людини — це те найкраще, що створив народ в розумінні властивостей людської особистості та її призначення.
- Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відображений у народній творчості і в творах кращих митців та письменників, що стали духовними провідниками свого народу.

Особливу увагу у своїх творах Г. Ващенко звертає на виховання у дітей пошани до батьків і старших:

- Пошана до батьків була глибоко закорінена в побуті українського народу.
- Виховання пошани до батьків і старших треба починати з раннього дитинства. Першою умовою для цього є гідна поведінка самих батьків. Вони мусять бути прикладом для своїх дітей. Крім того, велике значення має згода в родинному житті. Коли батьки сваряться між собою, діти перестають їх шанувати.
- Негативний вплив на виховання має розбіжність батьків у своїх вимогах до дітей. Коли батько вимагає від них одного, а мати зовсім іншого, це вносить у поведінку дітей дезорганізацію і підриває авторитет батьків.
- У вихованні слід прагнути того, щоб діти поважали не лише своїх батьків, а взагалі старших. Тому батьки в присутності своїх дітей мусять утримуватися від осуду своїх старших знайомих, а особливо — від кепкування з них.
- Зразкова поведінка батьків — це одна з умов виховання в дітей пошани до батьків і старших.
- Є дві протилежні системи виховання взагалі і родинного виховання зокрема. Перша — система авторитарна, що тримає дітей у страхі

перед батьками й педагогами і широко застосовує покарання, зокрема тілесні. Друга — система вільного виховання, на засадах природо-відповідності. Вона дає дітям повну волю й заперечує справжнє керівництво ними з боку дорослих, обмежуючи роль останніх піклуванням про оточення, в якому діти могли б вільно розвиватися відповідно до своїх природних нахилів.

- Починається виховання з наймолодших років. Перш за все не слід малих дітей розбещувати. Треба задовольняти здорові потреби дитини, фізичні й духовні, а не задовольняти вередувань. Ще з молодших років слід виховувати у дітей усвідомлення своїх обов'язків перед батьками.
- Треба з малих років привчати дітей молитися за батьків. Встаючи ранком і лягаючи спати ввечері, діти повинні вітати батьків. Так само після сніданку, обіду, вечері вони мусять дякувати батькам. Колись у нашого народу був такий звичай, що діти, вітаючи чи дякуючи батькам, цілували їх у руку. Цей звичай вийшов тепер з моди, але не було б зайвим відновити його, бо, крім доброго, він нічого іншого не дасть.

Про доцільність цієї рекомендації Г. Вашенка свідчить досвід нашої родини, в якій діти й онуки в усіх названих і не названих випадках обов'язково цілують батька й матір, дідуся й бабусю.

- Виховуючи пошану до батьків, разом з тим треба ще з ранніх років виховувати взагалі пошану до старших людей. Зустрівшись зі старшою людиною на вулиці, діти мають перші чемно привітатися до неї. У приміщенні, в трамваї, у вагоні діти повинні поступатися старшим місцем; розмовляти зі старшими треба чемно, не перебивати їхньої розмови, не вступати в суперечки тощо. Коли старша людина через старість потребує допомоги, діти мусять допомагати їй.
- Вимоги батьків до дітей мають бути обдумані, доцільні, не перевищувати дитячих сил і можливостей. Проте якщо вимога поставлена, батьки мусять бути послідовними й наполегливими. Відмовлення від своїх вимог, всяке хитання батьків підриває в очах дітей батьківський авторитет.
- Кара — це крайній засіб у вихованні. Саме застосування кари свідчить про те, що у вихованні родинному чи шкільному раніше припустилися певних помилок, і тепер їх доводиться виправляти:

1. Кара є, по суті, антипедагогічний засіб впливу і тому її можна застосовувати лише тоді, коли немає іншого виходу.

2. Кара не мусить мати характеру помсти.

3. Треба зовсім уникати тілесного покарання, бо воно вбиває свідомість людської гідності, виробляє рабські настрої, а іноді й шкодить здоров'ю. Людина, що її в родині часто били, стає сама жорстокою й брутальною.

4. Не слід суворо карати за незначний вчинок.

5. Караючи, необхідно дбати про те, щоб якнайменше принижувалася особиста гідність вихованця.

- Шкідливо впливає і зловживання заохоченнями. Воно сприяє тому, що вихованець стає безпринципним. Він навчається і працює не з ціка-

вості до знання чи праці, не в ім'я якоїсь ідеї, що сама здається йому високою й обов'язковою, а тому, що за науку чи працю він чекає собі якоїсь нагороди у вигляді подарунка, високої оцінки, похвали тощо. Не оминув та й не міг оминати прославлений педагог і такої проблеми, як роль гри у вихованні й розвитку дітей:

- Гра в усіх її формах є джерелом радощів. Тому для дитини, можливо, немає більшої неприємності, ніж заборона гратися.
 - У процесі гри справді розвиваються й міцніють сили дитини. Збагачується її душа.
 - Діти, що позбавлені можливості вільно гратися, здебільшого бувають блідими, слабкими й фізично нерозвиненими.
 - Ще більші й позитивніші наслідки дає гра у сфері психічного розвитку дитини. Насамперед завдяки грі в дитини розвивається й удосконалюється процес сприймання та логічне мислення.
 - Та, мабуть, найбільше сприяє гра розвитку дитячої фантазії. Фантазування дитини у процесі гри розширює її духовний обрій, допомагає їй глибше зрозуміти людей і природу.
 - Дуже велике значення має гра в розвитку почуттів дитини. Діти починають відчувати потребу одне в одному. Зав'язується дитяча дружба.
 - Спільні ігри виробляють у дитини здібності організовувати, діяти, підкорятися певним правилам, бути дисциплінованою.
 - Групова гра виховує в дитини наполегливість, витривалість, послідовність у дії, усвідомлення відповідальності тощо.
 - Гра є підготовкою до життя й праці дорослої людини. Дуже близько до гри стоїть спорт і мистецька діяльність.
 - Зрештою, слід відзначити, що в деяких людей усе їхнє життя, як особисте, так і громадське, має характер гри.
- Видатний педагог, виявляючи турботу про майбутнє українського народу, наполегливо рекомендує виховувати такі «бажані риси волі й характеру української молоді»:

- На перше місце серед них ставимо ідеалістично-релігійний світогляд. Найвидатніші європейські вчені й митці, зокрема Г. Галілей, І. Ньютон, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело та багато інших, були релігійними людьми і глибоко віруючими християнами. Навіть ті з видатних учених, кого більшовики визнавали матеріалістами, приміром Ч. Дарвін та І. Павлов, були релігійними людьми. Без релігії неможлива також тривка висока мораль.
- Найвищою формою патріотизму є жертвна любов до Батьківщини. Любити свою Батьківщину — це означає любити свій народ, рідну природу, шанувати кращі народні традиції, берегти честь Батьківщини, самовіддано працювати для її добра, бути готовим боронити її від ворогів, і, коли цього потребуватимуть обставини, бути навіть готовим покласти за неї своє життя.
- Любов до батьків є основою патріотизму, бо родина — це мала батьківщина, на ґрунті якої будується Батьківщина велика.

- Висока й безкомпромісна принциповість, яка органічно пов'язана з дужістю й підноситься до рівня справжнього героїства.
- Безкомпромісна пам'ять про те, що національне рабство, затримуючи культурний розвиток народу, разом з тим робить життя його тяжким, сумним, позбавленим радості.
- Чесність у виконанні своїх громадських обов'язків. Чесна людина не дозволить собі задля своїх особистих інтересів зловживати громадським чи державним майном, тим більше не дозволить якогось шахрайства чи підкупу, не дозволить собі ні брехні, ні інтриг, ні підступництва.
- Так само чесна людина твердо виконує свої родинні обов'язки і не дозволяє собі жодної зради. Давши обіцянку, така людина не порушить її.
- Щира товариськість, а також риси, що характеризують громадсько виховану людину: чемність, пошана до інших, стриманість у виразах і поведінці.
- Культура спілкування людей між собою є одним із найважливіших джерел радості та задоволення.
- Дисциплінованість, що базується на усвідомленні своїх обов'язків та повазі до громадського ладу й авторитету тих, хто покликаний цей лад підтримувати.
- Працьовитість і наполегливість молоді в досягненні поставленої мети. Терплячість, уміння володіти собою.
- Життєрадісність, бадьорість і здоровий оптимізм, які зумовлюються відповідним світоглядом, вихованням і самовихованням.
- Дуже важливою та бажаною рисою людини є стриманість у статевому житті і фізичних наसолодах.
- Розпусник не може бути щасливим, не може мати тривалих радощів. Людина, що часто й легко сходитьсь й розходитьсь з особами іншої статі, не може відчувати тих високих духовних тривалих радощів, що їх дає чисте кохання. Взагалі, моральний бруд не може бути джерелом справжніх людських радощів.

Григорій Іванович Ващенко залишив нам вагому педагогічну спадщину, яка зобов'язує нас знайти правильний шлях розвитку українського суспільства.

1.11. Заповіді та уроки Івана Огієнка

Ім'я поета, драматурга, перекладача, міністра освіти, а згодом міністра віросповідань в уряді УНР, видатного громадського діяча Івана Івановича Огієнка — митрополита Іларіона (1882—1972) — одне з величних імен, які уособлюють наш воістину хресний шлях до незалежності. «Це була справді універсальна й унікальна постать в нашій історії. Написані І. Огієнком більш ніж півтори тисячі праць стосуються тієї чи іншої ділянки української історії, культури, мовознавства, літературознавства, філософії,

історії церкви... Сьогодні важко переоцінити роль Огієнка як перекладача українською мовою величезного масиву богослужбової літератури і з-поміж цього — вершина перекладацької діяльності — повна україномовна Біблія», — пише академік Микола Жулинський¹.

Ми ж нагадаємо лише окремі заповіді І. Огієнка, які потрібно знати кожному українцеві і насамперед батькам та вчителям — вихователям майбутніх українців:

- Бережися почуття меншовартості. Воно надзвичайно шкідливе, бо руйнує твоє національне почуття, а вкінці веде й до винародовлення. Нагадаю дещо з того, чим українець може гордитися перед чужинцем:
 1. Найперше — наша віра православна.
 2. Наша українська історія — це історія окремого народу.
 3. Мова українська — це окрема мова в родині слов'янських мов. Мова літературно вироблена, соборна для всіх своїх земель. А коли ти не знаєш мови того народу, серед якого живеш, то це твоя меншовартісність.
 4. Батьківщина наша — Україна — має землю надзвичайно родючу, а народ — плодочий. Ми маємо все для хорошого життя, тож багато народів заздять нам.
 5. І численно наш народ перевищує 40 мільйонів, цебто він сильніший від багатьох інших народів.

На особливу увагу заслуговує книжка І. Огієнка «Історія української літературної мови», в якій він нам заповідає:

- Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність, не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорозить між іншим народом. Вдумаймося у ці пророчі слова! Вони ж про нас з вами.
- Наша власна українська мова в її численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих, скажімо, польської чи московської.

Ми ж усупереч цим настановам сьогодні жити не можемо без «парадигми», «синергетики», «моніторингу», «менеджменту», «імпічменту» та іншої чужоземщини. «Дев'яносто відсотків нашої інтелігенції вважає себе «інтелігентною», не знаючи своєї літературної мови»².

А ось фрагмент звернення митрополита Іларіона до світової громадськості. Це вже був крик відчаю і певною мірою безвиході:

«Звертаюся до всіх людей доброї волі у світі, почуйте мій стогін усі. Нас тут винищують тільки за те, що ми міцно тримаємося Православної віри батьків своїх, що ми хочемо говорити своєю рідною мовою, хочемо

¹Жулинський М. Передмова до книжки М. Тимошика «Голгофа Івана Огієнка». — К., 1995. — С. 5.

²Садовський Б. Деякі причини незнання мови // Рідна мова. — 1935. — Ч. 12. — С. 554.

навчати дітей у рідній школі. Нам забороняють навіть зватися українцями...»

До рівня філософського узагальнення підніс І. Огієнко проблему рідної мови як душі того чи того народу, живої основи його буття, головного підмурівка нації:

Хто забуває рідну мову,
Той серцем ранив свій народ:
Руйнує всю його будову,
Дорогу стелить до незгод.

Проблема виховання залюбленого в книжку покоління завжди турбувала І. Огієнка. Ставлення його до книжки як до найціннішого надбання людства відтворене в дванадцяти правилах читання. Подаємо їх з надією, що вони сприятимуть вихованню дітей і сьогодні:

1. Читання книжок навчає нас уму-розуму, крім цього дає нам високу естетичну насолоду. Тому, читаючи книжки, ніколи не поспішайте: нехай навчання буде серйозніше, а насолода глибша.

2. Не можна судити про те, чого не знаєш, тому ніколи не називайте книжку нудною, якщо не прочитали її до кінця...

3. Коли ви захоплені книжкою, ніколи не поспішайте, «не ковтайте книжки»: читання поспіхом притуплює почуття, і ви не отримаєте від книжки всього, що вона могла вам дати.

4. При читанні жодного слова з книжки не повинно бути пропущено.

5. Передчасно не намагайтеся дізнатися про розв'язку книжки: від цього увага слабне, інтерес до книжки зникає.

6. Зміст книжки — це священна власність того, хто її написав. Тож-бо завжди знайте і твердо пам'ятайте ім'я автора, який написав книжку, інакше читання ваше схоже на крадіжку.

7. Читання — це праця, корисна та приємна. Тому читайте завжди і всюди, де тільки є для цього можливість, — тоді читання стане вашою звичкою, а вона є ознакою висококультурної людини.

8. Під час читання жодне слово, жодне речення не повинні залишатися незрозумілими. Тому завжди звертайтеся до словника чи до вчителя.

9. Не розтягуйте без потреби читання однієї книжки на дуже довгий час: від такого читання ви змісту загалом не охопите й естетичної насолоди отримаєте мало.

10. Читати лежачи дуже шкідливо для очей, та й увага за такого читання завжди слабне.

11. Не слиньте пальців, коли гортаєте книжку: до вас її могла читати хвора людина, і ви можете заразитися.

12. Книжка є найбільшим скарбом культурного життя людини, тож бережіть її свято і не торкайтеся до неї брудними руками.

Як бачимо, у своїх правилах, невимушено й довірливо звертаючись до учнів, І. Огієнко відкриває їм величезне значення книжки в житті людини, навчає культурі читання.

Іван Огієнко залишив для нас, нині сущих в Україні, кілька найголовніших уроків. Особливо важливі такі уроки в контексті сьгоднішніх проблем українського державотворення:

1. Урок неймовірної працьовитості і працелюбності.
2. Урок істинного, а не кон'юнктурного служіння науці.
3. Урок синівського вболівання за долю української мови, самовідданих зусиль задля її утвердження в усіх сферах державного, суспільного життя.
4. Урок глибокої порядності й людяності.
5. Урок політичної мудрості.
6. Урок безмежної любові та вірності Україні.

«Скільки ж треба було мати в собі сили духу, величі й таланту, чесності й глибокої людської порядності, жертвовності й всепрощення, патріотизму й болю за долю матері-України, — пише автор книжки “Голгофа Івана Огієнка” професор Микола Тимошик, — аби вилити ці слова на папір в один із найважчих, найтрагічніших періодів життя великого громадянина:

Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну,
Для неї я свою роботу
Аж до могили не покину...»¹.

На закінчення цього короткого опису заповідей та уроків Івана Огієнка хочу подати скорочений зміст духівниці його дружини Домініки Огієнко, яка за кілька днів до свого відходу у вічність продиктувала священнику цей документ під назвою «До мужа і дітей своїх останнє слово», виношений біля серця та вистражданий за багато літ. Ось окремі витяги з цього унікального передсмертного твору Домініки Огієнко:

«...3. Цілий вік я сердечно віддала своєму чоловікові, щиро й вільно допомагаючи йому в його повсякденній праці на користь знедоленого українського народу. Завіщаю своєму мужові й решту віку свого віддати виключно на гарячу й віддану службу своєму українському народові. Завіщаю йому, щоб він і далі, аж до кінця віку свого, позостався вірний своїм безкомпромісним патріотичним та національним переконанням, хоч би за це йому довелося так само тяжко терпіти, як він досі терпів. Стоючи перед престолом Найвищого, я буду ревно й невпинно молити про полегчення йому цієї тернистої дороги та про здійснення його національних бажань.

4. Усім своїм дітям, яких я ціле життя своє палко кохала та по-материнському виховувала, — Анатолію, Юрію, Лесі — завіщаю, щоб вони ціле життя своє щиро, палко й віддано кохали батька свого...

7... Синам моїм женитися з чужинками, а доньці моїй виходити заміж за чужинця — свого благословення я рішуче не даю...

9. Завіщаю всім своїм дітям — Анатолію, Юрію, Лесі — ціле своє життя добре і ясно пам'ятати про своє українське походження та про свої

¹Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка. — К., 1997. — С. 207.

національні обов'язки до своєї бездоленої Батьківщини — України. Нехай вам буде взірцем для цього ваш батько, що ціле життя своє сильно терпів від своїх і чужих за свої безкомпромисові національні переконання й поступовання. А коли Бог дасть дочекатися діток своїх, виховайте їх національно так само, як ми виховали вас. 27 квітня 1937 р.»¹.

Життя і діяльність великого сина українського народу Івана Івановича Огієнка та його дружини Домініки — чудовий взірць для наслідування сучасним українцям.

1.12. «Книга для батьків» Антона Макаренка — видатне досягнення педагогічної думки

Антон Семенович Макаренко (1888—1939) — видатний педагог світового значення. У своїй «Книзі для батьків» (1937) він привертає увагу до вузлових проблем сім'ї, формує педагогічне мислення батьків, спрямовує їх на аналіз мотивів поведінки і вчинків дітей, на розв'язання складних морально-етичних проблем, дає конкретні вказівки та поради, які повинні знати сучасні батьки і керуватися ними. Ознайомившись з першими розділами рукопису «Книги для батьків», письменник П. Павленко писав Антону Семеновичу: «Ви розпочали книгу, велике народне значення якої в багату разів перевершує «Педагогічну поему», твір рідкісний за правдивістю, але все ж написаний на «приватну» тему. А «Книга для батьків» — це те, чого ще ніколи не було в нашій літературі як жанру... Вона має звучати як проповідь, як маніфест, як підручник шляхетності»².

- Виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя. Діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони будуть вихователями своїх дітей...
- Треба прагнути до правильного виховання, щоб потім не довелось перевиховувати, що набагато важче.
- Навіть в тому разі, якщо сім'я переживає деякі матеріальні труднощі, не можна обмежуватися однією дитиною. Дуже часто єдина дитина звикає до свого виняткового становища і нерідко стає справжнім деспотом в сім'ї.
- Завжди маєте пам'ятати: ви народили і виховуєте сина чи дочку не лише для вашої батьківської радості. У вашій сім'ї і під вашим керівництвом зростає майбутній громадянин, майбутній діяч і майбутній борець. Якщо ви наплутаєте, виховуєте погану людину, горе від цього буде не тільки вам, а й людям, і всій країні.
- Ваша власна поведінка — найвирішальніша річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину лише тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її кожного моменту вашого життя, навіть

¹ Огієнко І. Раз добром налите серце // Наша культура. — 1937. — Кн. 5. — С. 238.

² А. С. Макаренко. Пед. соч.: В 7 т. — М., 1985. — Т. 5. — С. 319.

тоді, коли вас немає вдома. Як ви вдягаєтесь, як ви розмовляєте між собою і з іншими людьми, як ви радієте чи сумуєте, як ви звертаєтесь до друзів і до ворогів, як смієтесь, читаєте газети — все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина відчуває... А якщо вдома ви грубі, або хвалькуваті, або пиячите, а ще гірше — якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте ваших дітей, і виховуєте погано, і жодні найкращі поради й методи вам не допоможуть.

- Батьківська вимогливість до себе, батьківська повага до своєї сім'ї, батьківський контроль за кожним власним кроком — ось перший і найголовніший метод виховання!
- Потрібно насамперед самому бути хорошим громадянином і вносити власне громадянське почуття в сім'ю.
- Дітям необхідно своєчасно допомогти, своєчасно зупинити їх, спрямувати. Таким чином, від вас вимагається тільки постійний коректив у життя дитини, але зовсім не те, що називається водінням за руку... Для виховання потрібно не багато часу, а розумне використання малого.
- У виховній роботі не буває дрібниць. З них складається життя. Головне у виховній роботі полягає в організації життя сім'ї з уважним вихованням дрібниць.

Значним внеском у педагогічну науку стало вчення А. Макаренка про батьківський авторитет. Чимало батьків, особливо тих, чії діти неслухняні, вважають, що авторитет дається від природи, що це — особливий талант, якщо ж такого таланту немає, то й зробити нічого не можна. Зрозуміло, що такі батьки помиляються. Деякі батьки намагаються побудувати свій авторитет на фальшивих, хибних, помилкових засадах. А. Макаренко дав глибокий аналіз різних типів помилкового авторитету і виокремив такі: авторитет пригнічування — найстрашніший вид авторитету батька; авторитет віддалі; авторитет чванства; авторитет педантизму за принципом: «Коли я сказав, то так і повинно бути»; авторитет резервства — нескінченних повчань; авторитет любові, коли сім'я переймається морем сентиментальності, солодких слів і поцілунків; авторитет доброти — найнерозумніший вид авторитету, коли батьки готові жертвувати чим завгодно; авторитет дружби — найчастіше буває в сім'ях інтелігенції, в яких діти починають виховувати батьків; авторитет підкупу — найаморальніший вид авторитету, коли «слухняність» купується подарунками, грошима й обіцянками. Проте найчастіше батьки взагалі не думають ні про який авторитет. Буває й таке, що батько дотримується одного авторитету, а мати іншого. Інколи батьки просто не звертають уваги на дітей і турбуються лише про власний спокій. А. Макаренко наголошував:

- Потрібно відрізнати справжній авторитет від фальшивого, заснованого на штучних принципах, коли прагнуть домогтися слухняності будь-якими засобами.

- Основою батьківського авторитету тільки й може бути життя та праця батьків.
- Справжній авторитет ґрунтується на вашій громадянській діяльності, на вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі їй і на вашій відповідальності за її життя.
- Хороших дітей можуть виховати лише щасливі батьки, які живуть цікавим, повноцінним життям.
- Навчити людину бути щасливою не можна, але виховати її так, щоб вона була щасливою, можна.

Особливого значення видатний педагог надавав ранньому вихованню дітей:

- В перші два-три роки закладається не лише фундамент фізичного здоров'я дитини, а й головні засади майбутньої особистості.
- Успіх виховання дитини визначається в молодшому віці — до п'яти років. Якою буде дитина, залежатиме від того, якою ви її зробите до п'ятого року життя.
- Якщо до шести років дитина виховується правильно і в неї сформовані певні навички активності та гальмування, то на таку дитину важко вплинути погано.
- Педагогіка має орієнтуватися не на негативні, а на позитивні риси особистості.

Особливу увагу батьків, вчителів та вихователів А. Макаренко звертав на ігри з дітьми:

- Гра має важливе значення в житті дитини: яка дитина в грі, такою вона буде і в праці, коли виросте. Виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі.
- Хороша гра схожа на хорошу роботу. У кожній хорошій грі є насамперед фізичне зусилля і зусилля думки. Гра без зусиль, гра без активної діяльності — завжди погана гра.
- Дехто думає, що робота відрізняється від гри тим, що в роботі є відповідальність, а в грі її немає. Це неправильно: у грі є така ж велика відповідальність, як і в праці, — звичайно, в грі хорошій, правильній.
- Найголовніше в дитячій грі — щоб дитина справді грала, творила, будувала й комбінувала.

Дуже важливо, стверджував А. Макаренко, своєчасно привчати дітей до активної участі в сімейному господарстві і в праці. Правильна постановка тут виховує такі риси, як працьовитість, чесність, турботу, ощадливість, відповідальність, здатність до орієнтації, оперативність. Батьки повинні пам'ятати, що, виховуючи хорошого і чесного господаря, вони тим самим виховують і хорошого громадянина.

- Творча праця можлива лише тоді, коли людина ставить до неї з любов'ю, коли вона свідомо бачить у ній радість, розуміє користь і необхідність праці, коли праця стає для неї основною формою виявлення особистості й таланту.

- Навчити творчій праці — особливе завдання батьків і вихователів. Творча праця неможлива для тих людей, які до неї ставляться з побоюванням: бояться відчутти зусилля, бояться трудового поту і шокроку тільки й роблять, що в будь-який спосіб намагаються уникнути праці.
- Фізичний розвиток у праці, безперечно, має велике значення, але головна користь від праці — психічний і духовний розвиток людини. Духовний розвиток і має становити головну особливість людини.

Педагогічна спадщина А. Макаренка вперше у світовій педагогіці містить наукове вирішення проблеми статевого виховання дітей. Великий педагог виступав проти спроб виділити статеve виховання в окрему, автономну галузь виховної роботи. В цих питаннях, на його думку, вирішальними є «не якісь окремі способи, спеціально призначені для статевого виховання, а весь обсяг виховної роботи, вся його картина в цілому». Не спеціальні методи, а дисципліна, моральне усвідомлення і спосіб громадського життя забезпечують належний рівень статевого виховання. Відкрите і надто передчасне обговорення статевих проблем викличе у дитини грубий раціоналістичний погляд на статеvu сферу, покладе початок тому сексуальному цинізму, з яким ми сьогодні зустрічаємося шокроку серед дітей, підлітків і молоді та який з особливою наполегливістю пропагують телебачення й інші засоби масової інформації, художня та довідкова література.

Статеve виховання, наголошував А. Макаренко, — це насамперед виховання культури соціальної особистості, вироблення вміння з дитинства володіти власними почуттями, уявою, бажаннями, своєчасно гальмувати свої захоплення, виховання тієї інтимної поваги до статевих питань, які називаються цнотуою, чистотою і мудрістю. Вдумайтеся в поради А. Макаренка:

- Питання про статеve виховання в сім'ї може бути вирішене правильно лише тоді, коли батьки добре усвідомлять саму мету, якої вони повинні досягти у статевому вихованні власних дітей.
- Статеve життя людини має суттєво відрізнятися від статевого життя тварин. Але трапляється, що статеve життя людини відрізняється від статевого життя тварини не в кращий, а в гірший бік.
- Суспільна мораль визнає нормальним і виправданим морально лише таке статеve життя, яке засноване на взаємному коханні і яке проявляється в сім'ї, тобто у відкритому громадянському союзі чоловіка й жінки, союзі, який має дві мети: людське щастя і народження та виховання дітей.
- Будь-яке інше статеve виховання буде обов'язково шкідливе й антигромадське.
- Якщо батьки такої мети перед собою не поставлять, якщо вони її не досягнуть, їхні діти будуть жити життям, повним різних драм, нещасть, усілякого бруду та суспільної шкоди.

Найповніше погляди А. Макаренка з питань сімейного виховання відображені в «Лекціях про виховання дітей», з якими він виступав на

Всесоюзному радіо в 1937 році. У них А. Макаренко прагнув допомогти батькам навчитися розмірковувати над своїми сімейними справами, бачити особливості власної сім'ї, робити зі своїх спостережень правильні висновки. Через усі лекції червоною ниткою проходить глибока переконаність в тому, що виховання, хоч і надзвичайно важка, однак цілком доступна справа для кожної сім'ї. Важливо лише, щоб батьки серйозно, свідомо ставилися до завдань виховання власних дітей і наполегливо долали неминучі на цьому шляху труднощі.

У наші дні твори видатного педагога Антона Семеновича Макаренка не втратили свого значення. Основні їхні положення залишаються актуальними, теоретично і практично значущими.

1.13. «Батьківська педагогіка» та проблеми сімейного виховання в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського

Василь Олександрович Сухомлинський (1918—1970) увійшов в історію вітчизняної та світової педагогіки як видатний педагог і письменник, як полум'яний патріот і поборник найгуманніших ідей, безмежно відданий своєму народові. Його численні педагогічні праці, нариси, оповідання нині відомі не тільки педагогічній громадськості, а й широким колам читачів у нашій країні та за її межами. Чимало його книжок перекладено різними мовами світу.

В. Сухомлинський був переконаний, що успіху у вихованні поколінь можна досягти лише спільними зусиллями сім'ї, школи та громадськості. Наприкінці життя він розпочав роботу над дуже потрібною книжкою — енциклопедією сімейного виховання «Батьківська педагогіка». Це захоплива і хвилююча поетична розповідь про найважливіший священний обов'язок батьків щодо своїх дітей, це пристрасний гімн шляхетній душі дитини, її сподіванням, прагненням, людському сімейному щастю. Водночас це гірка правда про те, як батьківська нерозсудливість, сліпа любов до дітей, духовне зубожіння, міщанство та інші вади сімейного життя частини наших громадян призводять до трагічних наслідків — спотворення душі дитини, появи антисоціальних явищ, дармоїдства, марнотратства, споживацької психології, дитячої злочинності.

Книжка «Батьківська педагогіка» не дає готових рецептів для батьків, але кожний наведений у ній приклад, вислів, розповідь чи епізод навчають нас, як треба виховувати справжню людину — борця за квітучу Україну, як дбайливо слід підходити до душі дитини, щоб провести її через дитинство до справжнього людського щастя. Нехай поради видатного педагога залишаться в нашій пам'яті назавжди:

- Без батьківської мудрості немає виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей: сімейні стосунки, побудо-

вані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою.

- У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини — культурної особистості.
- Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладається коріння, з якого виростають потім і гілки, і квіти, і плоди. Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави.
- На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи.
- Утвердимо в серцях своїх синів те, що стало для них святинею, — самовіддану любов до Вітчизни, обов'язок перед тими, хто своїм життям завоював нам і нашим дітям синє небо і яскраве сонце. Утвердимо в юних серцях священні почуття людського братерства, працьовитість, людяність. Повторимо у своїх синах і дочках нашу чесну, одухотворену, красиву молодість, наші ідеали, наші мрії про щастя. Зробимо це — і наші діти стануть справжніми людьми.

У межах однієї статті процитувати й віддзеркалити велич і значущість настанов та порад великого педагога неможливо. Але навіть назви розділів «Батьківської педагогіки» чи окремих статей є програмою виховних дій для кожного батька й матері:

- Нехай увійде в серце вашого сина краса праці. Відкрийте перед дитиною цю красу.
- Нехай усі наші діти будуть юними захисниками природи.
- Нехай живе в серцях наших синів краса пізнання світу.
- Книжка — могутній вихователь. Але нехай цей могутній вихователь буде поряд з дитиною і в сім'ї. Створюйте духовне багатство сім'ї — сімейну бібліотеку. Нехай найдорожчим подарунком для вашого сина буде книжка.
- Нехай суспільне стане для наших синів глибоко особистим.
- Нехай у вашого сина буде багато друзів.
- Нехай буде у вашого сина добре серце.

Особливу увагу батьків В. Сухомлинський звертає на проблеми моральної й духовної підготовки сучасної молоді, на високу місію батька й матері:

- Не забудьте, що ваш син через кілька років стане головою сім'ї, батьком і чоловіком.
- Формування моральної готовності до того, щоб стати чоловіком, дружиною, батьком, матір'ю — це одне з найтонших і найважчих завдань виховання.
- Перш ніж відчуті потяг до особи протилежної статі, людина повинна навчитися більше віддавати, ніж брати від інших, — віддавати тепло своєї душі й діставати від цього глибоке задоволення.
- З перших кроків шкільного життя ми прищеплюємо дітям думку: в дівчинці, дівчині, жінці найяскравіше втілена людська краса, бо вона —

творець нового життя, нової людини. За це її треба не лише поважати, любити, а й схилитися перед нею.

- Що ти залишиш у серці твого сина, батьку?
- Ти повторив себе у своєму синові — в нього твої очі, твоє волосся, твої рухи... Але чи зможеш ти повторити в ньому свою душу, чи зможеш створити людину, таку ж красиву, як ти, і красивішу, ніж ти?
- Немає любові, сильнішої за материнську, немає ніжності, ніжнішої за ласку й турботу материнську, немає тривоги, тривожнішої за безсонні ночі й не зімкнуті очі материнські.
- Немає гіршого й сумнішого почуття для батькового й матиного серця, ніж відчувати, що син або дочка байдужі, безсердечні, що вони забули про все добре, зроблене для них матір'ю та батьком.
- Виховання людини, виховання власних сина й дочки — найважливіша, перша суспільна діяльність громадянина, його громадянський обов'язок.
- Учити дитину бачити й відчувати людей — це одна з найскладніших речей у важкій справі виховання людини.
- Батьківська влада — це не тільки право, а й мистецтво.
- Умійте творити велике, безцінне духовне багатство подружнього життя — взаємну любов, справжню людську любов, любов красиву і шляхетну, чесну й віддану. Це сонце, що гріє і світить вашим дітям.
- Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов — найтонше і найпримхливіше, найтендітніше і найміцніше, найкрихкіше і наймогутніше, наймудріше і найшляхетніше багатство людського духу, — закликає нас усіх видатний педагог.
- Бережіть людську любов, бо вона є не тільки щастям, не тільки найчистішим джерелом радості й людських задовольень. Вона веде до найприємнішого й найрадіснішого, але водночас і до найскладнішого й найважчого, найвідповідальнішого обов'язку (бо цей обов'язок довічний) — до шлюбу.
- Людська любов — це союз душі й тіла, розуму й ідеалу, щастя й обов'язку.
- Є давня українська мудрість: за добрим чоловіком і дружина добра. Твоя дружина — криниця, заглянь у неї, яким ти побачиш себе, така й твоя дружина.
- Виховна сила людської любові — це краса обов'язку людини перед людиною.
- Людська любов — це безцінне багатство людського духу, мистецтво, від якого залежить і міцність шлюбу як союзу душі й тіла, розуму й ідеалу, щастя й обов'язку.
- Без яскравого прикладу батьків усі розмови про виховання дітей залишаються порожнім звуком. Без прикладу батьків, без світла й тепла батьківської любові, вираженої у взаємній турботі й повазі, життя просто немислиме. Дитині хочеться бути хорошою лише тоді, коли вона бачить ідеальне й захоплюється ідеальним. Почуття дітей породжуються почуттями батьків.

- Нам, старшому поколінню, треба навчитися говорити з дітьми і юнацтвом про велике й прекрасне — кохання, шлюб, народження дітей, людську вірність до могили; про смерть і пам'ять серця. Доти, доки ми не навчимося про це говорити й думати, ми не навчимо наших дітей чистоти й краси помислів і почуттів. Невігластво у цій сфері обертається словами і горем дітей.

На особливу увагу заслуговує четвертий розділ книжки «Батьківська педагогіка», який називається «Батько — двічі громадянин». Ось основні положення цього розділу:

- Немає шляхетнішої і вищої місії для людини-творця, ніж батьківство і материнство. Ми не тільки продовжуємо себе у своїх дітях — ми творимо майбутнє. Людина — найвища цінність серед усіх цінностей світу.
- Несучи на руках з пологового будинку живу крихітку, ти, батьку, несеш велич і красу свого народу. Але ти несеш також і свою власну красу, свою честь і гідність.
- Щастя батьківства й материнства приходить тільки до тих, хто не боїться одноманітної, багаторічної праці — праці до самозабуття. Складність цієї праці полягає в тому, що вона являє собою злиття розуму і почуттів, мудрості й любові.
- Скрізь вас можна замінити іншим працівником — від сторожа на тваринницькій фермі до міністра, справжнього ж батька не замінить ніхто.
- Я прагну до того, щоб кожний батько, кожна мати зрозуміли: ставши батьком — я двічі громадянин.
- Людину ми творимо любов'ю — любов'ю батька до матері і матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в гідність і красу людини. Чудові діти виростають у тих сім'ях, де батько й мати по-справжньому люблять одне одного і разом з тим люблять та поважають людей.
- Любити дружину означає поважати її, берегти, обожнювати, вірити розумом і серцем, що вона найкраща з усіх жінок світу, бо вона твоя дружина і мати дітей твоїх.
- Мужність чоловіка, батька полягає в умінні захищати й оберігати дітей і дружину. Моральний обов'язок і відповідальність чоловіка вимагають від нього бути головним годувальником сім'ї.
- Якщо у вас немає дітей — ви просто людина. Якщо ж у вас є діти, ви двічі, тричі, тисячу разів людина, — цю думку ми прагнемо зробити головною в усій виховній роботі з батьками.
- Даючи життя новій людині, ви немовби вписуєте своє ім'я в літопис свого народу, позаяк продовження роду людського — це і є жива історія народу.
- «Три нещастя є в людини: смерть, старість і лихі діти» — стверджує українська народна мудрість. Старість — невідворотна, смерть — неблаганна, перед цими нещастями ніхто не може зачинити двері свого дому. А від лихих дітей дім можна вберегти, як від вогню. І це залежить не тільки від батьків, а й від дітей.

- Бути хорошими дітьми — означає не допустити, щоб старість батька й матері була отруєна твоєю поганою поведінкою.
- Найбільше вражає серце батька й матері синівська невдячність, байдужість сина, дочки до того, як відіб'ється на здоров'ї батьків їхня поведінка... Бережіть здоров'я батьків.
- До кінця днів своїх людина мусить залишатися сином... навіть тоді, коли вже немає в живих її матері та батька. Будь здатним по-синівському ставитися до людей, які є твоїми батьком і матір'ю. Вмій відчувати найтонші душевні порухи батька й матері.

На мій погляд, жоден педагог світу не висловився так мудро й переконливо щодо ролі сімейного виховання, як Василь Олександрович Сухомлинський, з котрим, дякуючи долі, мені випало велике щастя товаришувати й часто зустрічатися в останні роки його життя. Велику справу зробила б українська держава для виховання майбутніх поколінь, якби домоглася, щоб «Батьківська педагогіка» В. Сухомлинського стала надбанням кожної української родини.

1.14. «Українська родинна педагогіка» Мирослава Стельмаховича

У посібнику відомого вченого, академіка Академії педагогічних наук України Мирослава Гнатовича Стельмаховича (1934—1998) вперше в історико-педагогічній науці досліджено національну систему родинного виховання в Україні. Автор з усією відповідальністю заявляє, що «педагогіку творить народ, а ми, науковці, вчителі, тільки її досліджуємо, даємо теоретичне та наукове тлумачення, обґрунтування... Справді, наукова педагогіка народжується на ґрунті народної педагогіки, а тому вона обов'язково наділена певними національними рисами, тобто є національною педагогікою»¹.

Ось лише кілька висловів автора про роль української родинної педагогіки:

- Виховання українця, який любить свій народ і з повагою ставиться до інших народів, без української національної педагогіки немислиме.
- Українська родинна педагогіка широка й глибока, як море, як океан. Ми прагнули розкрити велич і красу педагогічного генія українського народу у всій його багатогранній спадщині.
- Успадкованість справ батьків — у дітях. Продовження родини, народу, нації — в дітях. Увічнення міжпоколінних зв'язків, збереження історичної пам'яті, примноження корисних винаходів попередніх поколінь — у дітях.
- Діти — це безсмертя людства.

¹Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. — К., 1996. — С. 5.

- Без дітей немає справжньої, увінчаної щастям і радістю сім'ї, немає ні батьківства, ні материнства, немає майбутнього, немає виховання, не може бути й самої родинної педагогіки.

Посібник М. Стельмаховича складається з п'яти надзвичайно цікавих і важливих розділів, знати які дуже корисно кожному батькові й матері, кожному вчителю й вихователю. Зосередимо увагу читачів лише на змісті третього розділу «Хто і що виховує дітей».

По-перше, визначаючи провідні завдання родинного виховання та роль батьків як першовихователів своїх дітей, М. Стельмахович наголошує:

- В українській родинній педагогіці послідовно утверджується культ матері, її особливого авторитету і значення у житті кожної людини.
- Функція батька особлива. Від слова «батько» походять поняття «батьківщина» — спадщина від батьків, і величне, глибоко патріотичне поняття «Батьківщина». Приклад батька, слово батька, згадка про батька змалку закарбовується в пам'яті людини і зберігається до кінця життя.
- Авторитет батьків належить до найвпливовіших виховних чинників. Створенню авторитету сприяють взаємоповага між батьком і матір'ю, їхня достойна особиста поведінка, гідне моральне обличчя, працьовитість, єдність вимог, чуйне ставлення до дітей, знання їхніх потреб та інтересів, допомога їм у навчанні, увага до їхніх вікових та індивідуальних особливостей.

По-друге, серед першорядних вихователів дитини в сім'ї поруч із батьками М. Стельмахович ставить рідну материнську мову і застерігає:

- Батькам треба знати й дітям своїм розказати, що українська мова є національною мовою великого європейського народу і належить до однієї з давніх, високорозвинених мов світу, якою повинен пишатися й залюбки користуватися кожен українець. Нею написано геніальні твори. Нею створено універсали про відродження української нації, Декларацію про державний суверенітет України й Акт проголошення її незалежності.
- Зречення рідної мови — крок антипедагогічний та аморальний. Антипедагогічний тому, що позбавляє дітей їхньої природної мови, а батьків — могутнього виховного впливу на них, руйнує спадковий мовно-генетичний код, ламає традиційну наступність поколінь, гальмує духовно-моральний та інтелектуальний розвиток особистості, нівечить національний характер і самобутні психологічні риси людини. Аморальний тому, що призводить до відступництва від рідних батька й матері, братів і сестер, діда й прадіда, родини, нації, до зради свого народу та його краху. Адже мова — найцінніший скарб, найбільше духовне багатство кожного народу. З умиранням мови зникає і сам народ.
- Батькам варто пам'ятати: відступництво від рідної мови робить їхніх дітей бездуховними, бо від мовного ренегатства нікчемніє розум, спустошується душа та крижаніє серце, втрачається людська гідність.
- Кінцевою метою мовленнєвого розвитку української дитини є опанування української літературної мови в її усній та письмовій формах,

використовуючи усталений загальнонаціональний зразок мови українців, який має певні норми у граматиці, лексиці, вимові тощо.

По-третє, кілька слів з настанов М. Стельмаховича про інших вихователів, взаємовихователів і співвихователів у родинній педагогіці:

- Онукам дідусі й бабусі потрібні, як квітам сонце.
- Пам'ятаймо, що сім'я з бабусею та дідусем, з їхніми життєвою мудрістю й душевною щедрістю була, є і завжди буде вершиною досконалості української родини, найголовнішим осередком, в якому зберігаються й примножуються норми і традиції педагогічної культури українців.
- Постійний контакт з природою допомагає дитині засвоювати поняття, слова, речення та виробляє зв'язне мовлення. Природа збуджує в дітей увагу, вчить логічно мислити на основі зіставлення існуючих у навколишньому світі предметів і явищ, пізнання їх причин та наслідків, користі та шкоди, простору й часу.
- Природа є джерелом добра. Її краса справляє величезний вплив на духовний світ людини, плекає допитливість, творчу винахідливість, емоційну насолоду і трудову наснагу, морально ушляхетнює кожну людину.
- Ідеал родинного виховання — здорова та щаслива людина з різнобічними знаннями й високими духовно-моральними рисами, патріотичними почуттями та працьовитістю.

По-четверте, принципи родинного виховання М. Стельмахович визначав так:

- Ефективність батьківського виховання в сім'ї забезпечується дотриманням таких принципів: народності, наступності й спадкоємності поколінь, участі у праці, природовідповідності, культуровідповідності, самодіяльності (активності й ініціативності), педагогічної компетентності батьків і єдності вимог та виховних напрямів.
А ось його оцінка й трактування деяких принципів:
- Якщо в родинному вихованні твердо стоятимемо на ґрунті української народності та патріотизму, то не знатимемо перевертнів і невігласів, манкуртів і ренегатів, конформістів і лакуз, усіляких безликих, аморфних, аморальних і безхребетних нікчем. Натомість виховаємо наших дітей людьми, особистостями, які мають своє обличчя, свою національну та людську гідність, національний характер.
- Честь і хвала тим батькам, які змалку в душах своїх дітей сіють добірне зерно народолюбства, а в серцях — безмежну любов до рідного народу України, пам'ятаючи мудре застереження, що «людина без народності подібна до блукаючого вовка, для якого всякий ліс, де він їжу знаходить, є батьківщиною».
- Принцип педагогічної компетентності батьків і єдності вимог та виховних напрямів націлює на достатню батьківську обізнаність з народною педагогікою та основами наукової теорії виховання і суміжних з ними галузей знань (генетики, антропології, вікової та педагогічної психології, анатомії і фізіології дитини, педіатрії, сімейного права, педології, гігієни) та застосування їх у виховній роботі, забезпечення

єдності вимог батька, матері, сім'ї, школи, громадськості у вихованні дітей, а також взаємодії всіх провідних напрямів розвитку особистості — тілесного, духовно-матеріального й інтелектуального.

- Усі названі принципи важливі, оскільки в педагогіці немає принципів головних і другорядних. Дотримання їх у батьківській праці обов'язкове. Навіть незначне відхилення хоча б від одного з них шкідливо позначається на вихованні дітей, підриває педагогічну позицію сім'ї. І це конче необхідно враховувати, застосовуючи засоби, форми й методи виховання дітей у сім'ї.
- До освіти загальної та професійної ще конче потрібна обізнаність як з родинною етнопедагогікою, так і з науковою педагогічною теорією та передовою практикою родинного виховання дітей і підлітків в українських сім'ях, з кращим педагогічним досвідом інших народів, здобутками світової педагогічної думки.
- Велику роль у цьому відіграє педагогічний всеобуч батьків, що поєднує в собі як масові форми роботи — педагогічні університети, школи для батьків, батьківські лекторії, так й індивідуальні — самоосвіту батьків через створення ними власних домашніх педагогічних бібліотек, опрацювання відповідної літератури з батьківської педагогіки, загальної, вікової і педагогічної психології, етнопедагогіки та суміжних з нею галузей знань, читання педагогічної преси.

До складу сімейних педагогічних бібліотек обов'язково мають увійти й навчально-методичні посібники Мирослава Гнатовича Стельмаховича «Українська родинна педагогіка» та «Українська народна педагогіка».

1.15. «Сучасне українське виховання» Омеляна Вишневського

Відомий педагог і вчений, професор Дрогобицького державного педагогічного університету Омелян Іванович Вишневський у своїй книжці «Сучасне українське виховання» (1996), в «Концепції демократизації українського виховання» та в інших творах розкриває українське виховання через призму часу. Джерела та зміст, методи й завдання сучасного українського виховання мають знати кожна сім'я, кожний вихователь, учитель і викладач — від дошкільного до вищого навчального закладу. Книжки О. Вишневського читаються легко й цікаво, вони доступні батькам, учителям, а також студентам, і не лише педагогічних вищих навчальних закладів, які зацікавлені в тому, щоб плекати особистість українця — розумного, здорового, духовно багатого, громадянина-патріота зі сформованою національною самосвідомістю. Книжка «Сучасне українське виховання» складається з 20 розділів, в яких широко розкриваються загальні засади, чинники й джерела сучасного українського виховання. Спробуємо коротко висвітлити аспекти найважливіших положень цієї книжки:

1. Моральний аспект українського виховання:

- Сутність морального виховання полягає в тому, що людина утверджує в собі свою природну схильність до добра і готовність відстоювати його в собі та навколишньому житті.
- На відміну від комуністичної педагогіки, християнська кладе в основу виховання мораль як чинник найбільшої ваги.
- Невід'ємними елементами християнської свідомості є поняття сумління й гріха. Вони характеризують усе життя людини.
- Моральність виростає з духовності людини, вона є містком між людиною та її Творцем.
- Першим й основним паростком моралі є, за висловом І. Канта, «моральний закон в мені», за значенням і певністю існування він може бути поставлений поряд із «зоряним небом наді мною».

2. Національний аспект українського виховання:

- Однією з найважливіших ознак людської природи є почуття національного, що свідчить про належність людини до певної етнічної групи.
- В основі національного виховання лежить національний аспект змісту українського виховання, що веде до становлення громадянсько-патріотичної свідомості.
- Патріот не обмежується пасивною любов'ю до рідного краю, він активно працює для свого народу, його добробуту, розбудови культури і господарства. Він захищає честь своєї держави, примножує її багатства.
- Найвищим виявом патріотизму є почуття, що сягає рівня жертвовності, коли людина готова терпіти муки і навіть піти на смерть задля Батьківщини.
- У процесі становлення національної свідомості людини можна визначити три етапи:
 - а) етнічне самоусвідомлення;
 - б) національно-політичне самоусвідомлення;
 - в) громадянсько-патріотичне усвідомлення.
- В основі ідеї виховання кожного народу лежить особливе уявлення про людину, про те, якою вона повинна бути. Ідеал українського національного виховання ґрунтується передовсім на двох головних цілях українця: «Служіння Богові та Україні».
- Національне виховання покликане визначити свої цілі, враховуючи особливості українського національного характеру. Центр уваги має зосереджуватися на сім'ї, бо тут зароджується зерно характеру людини, а отже — і народу.

3. Громадянський аспект українського виховання:

- Громадянське суспільство являє собою єдність, що ґрунтується на волі незалежних громадян і на їхній готовності до співпраці.
- Громадянська свідомість починається з усвідомлення і прийняття свобод, прав та обов'язків людини.
- Із природи громадянського суспільства випливає трактування ідеї рівності людей.

- Громадянське виховання ставить собі за мету прищепити людині віру у верховенство закону.
- Економічну основу свободи становить приватна власність.
- Вільна людина — самовідповідальна.

4. Сімейний аспект українського виховання:

- Сім'я є соборною частиною суспільного організму.
- Родина має у своїй основі духовне ядро.
- В основі сімейного виховання лежить сімейний аспект змісту виховання.
- Сім'я володіє великими природними можливостями виховання.
- Традиційно стосунки в українській родині будувалися на визнанні християнських сімейних чеснот, серед яких головними були і, зрештою, залишаються подружня вірність і готовність піклуватися одне про одного до смерті, опіка над дітьми, над батьками і старшими в сім'ї, взаємна повага і любов членів сім'ї, гармонія стосунків поколінь, спільність духовних інтересів членів сім'ї; пошана до свого роду, до могил предків; працьовитість, гостинність, дотримання звичаїв; відкритість щодо суспільного життя; багатодітність тощо.
- Носієм і виразником сімейних вартостей є сама родина — вчинки окремих членів, стосунки між ними, їхнє ставлення до світу тощо.
- Специфічні сьгоднішні вимоги до сфери сімейного виховання:
 - а) відродження духовних основ родини;
 - б) подолання пережитків феодально-деспотичного ставлення до дитини як дорогої власності;
 - в) «корекція національного характеру», розвиток вольових рис дитини, додання егоценризму тощо;
 - г) першою потребою нашого сімейного виховання є подолання огидних наслідків більшовицького режиму, серед яких: пролетаризація та колективізація сімейного виховання, відчуження батьків від дітей, втрата батька-ми віри в національні вартості, нігілізм щодо власної мови, культури тощо.

5. Особистий аспект українського виховання:

- Перша природна потреба людини та її моральний обов'язок — бути вільною.
- Важливими рисами характеру сучасної людини є працьовитість, творчість, самореалізація.
- До невід'ємних рис повноцінного характеру належать воля, наполегливість, самоопанування, підприємливість, ініціативність, здатність долати труднощі.
- Сучасна людина повинна з великою увагою ставитися до власного здоров'я.
- Єдність тілесного й духовного.
- Єдність духовних орієнтацій та зовнішніх манер людини.

6. Психолого-педагогічні аспекти українського виховання:

- Демократизація методів виховання.
- Національне й духовне в методах виховання.
- Методи виховання:

- пряме навчання вартостей;
 - опосередковане навчання вартостей;
 - метод переорієнтації зусиль;
 - методи привчання, переконування, сугестії;
 - метод схвалення й осудження поведінки вихованця.
- **Методи самовиховання:**
 - виховання прикладом і на прикладі;
 - участь у добродійній діяльності;
 - участь у добровільних жертвних справах;
 - спілкування з високим і вічним;
 - вправи на гарт волі.

До головних джерел і чинників сучасного українського виховання передовсім належать: сім'я, Церква, соціальне середовище, в якому живе вихованець, школа, навчальні предмети, урок, позаурочні та позашкільні заходи, громадське життя та громадські організації, праця вдома і в школі, заходи духовного характеру, мистецтво, спілкування з природою та оберігання її тощо.

І на закінчення пропонуємо «Кодекс вартостей...», розроблений професором Омеляном Івановичем Вишневським. Це спроба систематизувати вартості сучасного українського виховання згідно з висловленими вище поглядами.

*Є тільки один ідеал довершеності,
перед яким схиляються всі
народності, — це ідеал, що його дає
нам християнство.*

К. Ушинський

КОДЕКС

вартостей сучасного українського виховання (за О. Вишневським)

Абсолютні вічні вартості та їхні антиподи

<p>ДОБРО</p> <p>віра надія любов доброта чесність справедливість щирість гідність милосердя прощення досконалість краса свобода нетерпимість до зла великодушність оберігання життя мудрість шляхетність</p>	<div style="border: 1px solid black; padding: 10px; width: fit-content; margin: 0 auto;"> <p>СУМЛІННЯ ПРАВДА</p> </div>	<p>ЗЛО</p> <p>зневіра, атеїзм безнадія ненависть жорстокість нечесність несправедливість лукавство самоприниження байдужість злопам'ятство недолугість потворність неволя пристосовництво бездушність вбивство безглуздя підлість</p>
---	--	--

Основні національні цінності

Українська ідея.

Державна незалежність України.

Самопожертва в боротьбі за свободу нації.

Патріотизм, готовність до захисту Батьківщини.

Єдність поколінь на основі віри в національну ідею.

Почуття національної гідності.

Історична пам'ять.

Громадська національно-патріотична активність.

Пошана до державних та національних символів, до Державного Гімну.

Любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій.

Пошана до Конституції України.

Підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності.

Орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства. Прагнення побудувати справедливий державний устрій.

Протидія антиукраїнській ідеології.

Готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу.

Сприяння розвитку духовного життя українського народу.

Дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи.

Увага до зміцнення здоров'я громадян України.

Основні громадянські цінності

Прагнення до соціальної гармонії. Відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості. Культура соціальних і політичних стосунків. Пошана до Закону.

Рівність громадян перед Законом. Самовідповідальність людини.

Права людини на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливостей тощо. Суверенітет особи.

Право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, проведення зборів, самовираження тощо.

Готовність до захисту індивідуальних прав і свобод.

Обов'язки, що випливають із прав і свобод інших людей.

Пошана до національно-культурних цінностей інших народів.

Повага до демократичних виборів і демократично обраної влади. Толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.

Цінності сімейного життя

Подружня вірність.

Піклування про дітей.

Піклування про батьків і старших у сім'ї.

Пошана до предків, догляд за їхніми могилами.

Взаємна любов батьків.
Злагода й довіра між членами сім'ї.
Гармонія стосунків поколінь у сім'ї.
Демократизм відносин, повага до прав дитини і старших.
Відповідальність за інших членів сім'ї. Допомога слабшим членам сім'ї.

Гармонія батькового і матириного впливу у вихованні.

Спільність духовних інтересів членів сім'ї.

Здоровий спосіб життя, прихильність до спорту.

Культь праці, дбайливе ставлення до її результатів.

Дотримання народних звичаїв, збереження традицій.

Гостинність.

Сімейна відкритість щодо суспільного життя.

Гігієна сімейного життя.

Багатодітність.

Вартості особистого життя

Орієнтація на пріоритет духовних вартостей.

Внутрішня свобода.

Особиста гідність.

Воля (самоконтроль, самодисципліна, енергія чину тощо).

Мудрість, розум, здоровий глузд.

Мужність, рішучість, героїзм.

Лагідність, доброзичливість.

Правдомовність.

Поміркваність (в їжі, статевих стосунках, висловлюваннях, в товарищескості тощо).

Урівноваженість в особистих і громадських справах.

Оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість.

Терпеливість.

Гармонія душі та зовнішньої поведінки.

Зовнішньо-етична вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність в побуті, відроза до злослів'я тощо).

Підприємливість, старанність, ініціативність.

Працьовитість, цілеспрямованість, витривалість, наполегливість.

Самостійність (у мисленні, діяльності тощо).

Творча активність (розвинена уява, спостережливість, інтелект тощо).

Твердість слова, точність.

Самокритичність, почуття відповідальності.

Ощадливість (у коштах, дбайливе ставлення до свого й чужого часу).

Уміння мовчати і слухати інших.

Культь доброго імені (надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо).

Шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі.

Протидія згубним звичкам (вживанню алкоголю, наркотиків, курінню тощо).

Щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених.
Увага до власного здоров'я, заняття спортом.
Вдалий вибір поля діяльності та повноцінна самореалізація.
Розвиток естетичних смаків і творчих здібностей.
Турбота про охорону довкілля.

1.16. Юрій Руденко про козацьку педагогіку й лицарське виховання

Відомий учений, доктор педагогічних наук, професор Юрій Дмитрович Руденко у своїй новій книжці «Основи сучасного українського виховання» (2003) всебічно висвітлив історію української козацької педагогіки, козацько-лицарські традиції й основи лицарського виховання, а також відповідні виховні завдання сучасної сім'ї та закладів освіти. Ось короткий зміст цієї книжки:

1. Основна мета та головні завдання козацької педагогіки:

- Козацька педагогіка — це частина народної педагогіки в її вершинному вияві, яка формувала у підростаючого покоління українців синівську вірність Батьківщині, народу, глибоку національну свідомість та самосвідомість, гідність, здатність захищати рідну землю від чужинських загарбників.
- Основна мета козацької педагогіки — формування в дитині козака-лицаря через сім'ю, школу та громадське життя, формування мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дійовим патріотизмом, силою волі та силою духу.
- Головні завдання козацької педагогіки — готувати фізично загартованих мужніх воїнів — оборонців рідного народу від чужоземного поневолення, виховувати у підростаючого покоління український національний характер, світогляд, національні та загальнолюдські цінності, формувати глибоку любов до людини, повагу до її гідності, прагнення до милосердя, інші високі лицарські риси.
- У народній свідомості та в реальному житті й поведінці високий статус мали правила кодексу лицарської честі, які виховували у дітей та юнацтва:
 - любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, товаришуванні, ставленні до Батьківщини-України;
 - поважне, з підкресленою ввічливістю, ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
 - готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, вболівати за дітей, їхню долю;
 - непохитну вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість, культ волелюбних заповідей батьків і дідів, вшанування пам'яті загиблих та ін.);

— уміння відстоювати повну свободу та незалежність особистості, народу, держави;

— турботу про розвиток національних традицій, звичаїв та обрядів, дбайливе ставлення до рідної природи, землі;

— розуміння необхідності робити пожертви на будівництво храмів, навчально-виховних та культурних закладів;

— потребу цілеспрямованого розвитку власних фізичних і духовних сил, волі, постійного самовдосконалення і самореалізації задля підвищення добробуту народу;

— звичку скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти доброзичливість і доброчинність, інші чесноти.

• Упродовж століть козацька педагогіка формувала в молоді такі героїчні риси:

— готовність боротися до загину за волю, віру, честь і славу України;

— нехтування безпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України;

Матері-України;

— розвиток у собі стійкої, незламної волі, сили духу в боротьбі з ворогами Вітчизни, з усім, що заважає рідному народу вільно жити;

— презирство і ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників;

— готовність завжди бути господарем становища, володарем на рідній землі, нікому не давати на поталу свою материзну і дідищину;

— героїзм, подвижництво у трудовій дальності на благо родини, свого краю, Батьківщини, і в захисті її гідності та честі.

• Фізичне і психофізичне загартування козаків сприяло здоровому духу в здоровому тілі. Вони виробили свою лицарську духовність, яка втілила в собі і розвинула найвищі цінності української душі, характеру, світогляду, правосвідомості, моралі народу.

2. Основи лицарського виховання:

• Козацькі засади виховання базувалися на філософській системі, що визначала людину, родину, народ, Українську державу як найвищі цінності.

• Козацький світогляд формувався в героїчній боротьбі, патріотичних справах, трудовій діяльності, державотворчих звершеннях, у зіткненнях із ворожими теоріями, поглядами та ідеями.

• Козацька система виховання успішно формувала правильні уявлення, погляди на відступництво і зраду, на міщанське животіння, на пасивне очікування добра, коли зло, мовляв, саме зникне, на байдужість до долі України як на гріхи людей. Зраду Батьківщини, рідної землі, лицарського товариства козаки вважали найтяжчим злочином перед громадою, народом, своєю державою, Богом.

• Козацький характер — вищий тип українського національного характеру: висока шляхетність і порядність, дотепність і кмітливість, практичність і підприємливість, стійкість і незламність у боротьбі з ворогами, безкомпромісність і твердість у відстоюванні правди й справедливості.

вості, ніжність, лагідність та ліризм у ставленні до добрих людей, братерська любов до друзів і товариства, глибока пошана до громади, вірність своєму обов'язку захищати рідну землю, співчуття до всіх знедолених, милосердя до тих, хто його потребує.

- Лицарській моралі була притаманна жертвовність як здатність поступитися власним добробутом, навіть життям, в ім'я перемоги добра над злом, торжества правди, а також в ім'я свободи народу, державної самостійності України.
- Козацька естетика. Козаки кохалися на красі. Підтримуючи народні традиції, розвивали численні види українського мистецтва, збагачували його творчими знахідками, новими художніми цінностями. Вони залюбки грали на багатьох національних музичних інструментах — кобзі, бандурі, сопілці, лірі, цимбалах тощо.
- Українська козацька ідеологія захищала принцип вищості інтересів нації, Вітчизни над інтересами окремої особистості. Вона утверджувала необхідність боротися з порушниками української законності, політичними течіями та лжетеоріями, ворожими рідному народу, його державності.
- Високим зразком козацької державницької законотворчості є Конституція українського гетьмана Пилипа Орлика 1710 року, яка була фактично першим у світі демократичним і гуманістичним основним законом такого типу.
- Мудрість — це пріоритетна прикмета лицарського духу. Бути в житті передовсім мудрим — найголовніша заповідь наших прашурів, яку свято шанували козаки.
- Шляхетність. Козаки завжди і скрізь пишалися своїм родоводом, належністю до українського роду. Вони вважали себе шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять понад усе, вище за свої власні інтереси. Дітям, онукам і правнукам вони пояснювали, що рід козацький — це такий, що уславився добрими, героїчними вчинками, лицарськими звершеннями в ім'я України.
- Мужність — яскрава і самобутня, героїчна риса особистості козака.
- Справедливість. Принцип справедливості вимагав самокритичності, вміння бачити свої недоліки, боротися з ними і до інших ставитися з чистим серцем, відкритою душею, щирими почуттями.

Козаки творили справедливі закони. Вони ніколи не лялися брутально, не ображали гідності людини. Злодійство як явище не мало місця серед козаків. Якщо і траплялися поодинокі випадки крадіжок з боку новоприбулих до козацького братства, то розглядалися лицарською мораллю як найганебніші явища і суворо каралися.

3. Завдання сучасної сім'ї та закладів освіти:

- У період відродження України насамперед потрібні культ лицарства й духовних висот козаків, наслідування їхньої державотворчої діяльності.
- Великий виховний потенціал має вивчення учнями героїчного життя, подвижницької діяльності, високого військового мистецтва гетьманів,

кошових отаманів, керівників повстань — С. Наливайка, І. Сірка, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Мазепи, П. Орлика, П. Полуботка, П. Калнишевського та ін.

- Козацька педагогіка передбачає індивідуальну, групову і масову культурно-просвітницьку роботу, спрямовану на те, щоб кожен учень — член козацького осередку — систематично займався самопізнанням і саморегулюванням, розвивав свої здібності й можливості на здоров'я, радість і користь собі, людям, Україні.
- Розвиток у сучасних умовах традицій лицарського виховання є один із найефективніших шляхів становлення національної школи, системи виховання, формування у підростаючого покоління високої духовності, стійкої громадянськості.

Кожна українська сім'я, загальноосвітні і вищі навчальні заклади мають усвідомити, що традиції українського козацтва пробуджують у молоді любов до героїчного, переконують юнаків і дівчат, що за будь-якого історичного часу в житті завжди є місце для подвигу, вірного синівського служіння рідному народу, Батьківщині.

Юрій Дмитрович Руденко у своїй книжці дуже переконливо доводить, що козацько-лицарські традиції, наповнені сучасним змістом, відкривають великі можливості для успішного виховання в учнівській та студентській молоді сили волі і сили духу — рис, необхідних кожному для подолання життєвих труднощів та досягнення шляхетних цілей.

2 Проблеми сучасного українського виховання

Розділ

2.1. Аномалії сімейного і суспільного виховання

Генеральна Асамблея ООН 20 листопада 1989 року одностайно ухвалила Конвенцію про права дитини, яку вже схвалили понад 190 країн світу, зокрема й Україна (27 лютого 1991 р.). Тим самим Україна зобов'язалася сприяти поширенню положень конвенції на своїй території. З огляду на це вдосконалено «Кодекс про шлюб і сім'ю України», ухвалено Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про соціальний статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», здійснюється програма «Діти України». У 1995 році ухвалено Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», у 2001 році — Закон України «Про охорону дитинства».

Але закони не можуть цілковито захистити дітей. Діти страждають у всіх країнах світу. Упродовж тільки минулого десятиліття, за даними ООН, два мільйони дітей померли насильницькою смертю, чотири мільйони залишилися каліками, чимало втратили батьків під час війн.

Про масштабність трагедії переконливо свідчать факти, надані Всесвітньому конгресу проти комерційної сексуальної експлуатації дітей, що відбувся в 1996 році у Стокгольмі, куди з'їхалися представники 130 країн. Є документальні підтвердження, що в багатьох частинах світу дівчаток змушують до проституції. Таких дівчаток мільйони, чимало з них не старші 10 років. Це одна з найстрашніших сучасних форм рабства. Хоч як сумно, але деякі батьки, перебуваючи в лещатах бідності, самі продають своїх дітей в таке рабство.

Соціально-економічні умови, що склалися на зламі століть в Україні (безробіття, хронічна невивплата заробітної плати), призвели до поширення ситуації, коли в багатьох сім'ях батьки не в змозі одягти і прохарчувати дітей. Хоч як це гірко визнавати, але в пресі дедалі частіше з'являються оголошення і статті такого змісту: «Купіть у мене сина...», «Купіть дитину. Віддам дешево», «Діти на експорт» тощо. Ось один із прикладів. До редакції газети «Вечірній Київ» зателефонував чоловік із Чорнобаєва Черкаської області. Він запитав: «На яких умовах можна дати оголошення в газету про те, що ми з дружиною хочемо віддати за домовленістю на

усиновлення чи продати свого дворічного сина?» У молодій сім'ї, що не має власного житла і винаймає квартиру, є два хлопчики — чотирьох і двох років. Старший, як вважають батьки, уже все розуміє, тому для нього зміна сім'ї може стати трагедією, а от молодший — звичне і почуватиметься щасливішим з чужими, але заможними людьми, яким батьки й хотіли його віддати чи продати. Звертався батько і в Будинок дитини, але там відмовили, бо дитбудинок і так переповнений. Та й розрахований він на сиріт, а в Андрійка ж є мама і тато.

На дорікання співробітниці редакції молодий чоловік вибухнув обуренням: «А ви спробуйте самі прожити з двома дітьми на одну, та й ту нерегулярну й мізерну, зарплату!»

Схвильована працівниця редакції звернулася до колеги і розповіла йому про телефонний дзвінок, але той зауважив:

«Даремно так реагуєш. Це тепер звичне явище. До нас і гроші на оголошення про продаж своєї чотирирічної доньки одна мама надсилала. Щоправда, ми повернули оголошення і гроші за адресою, яка була на конверті».

Дедалі частіше у пресі з'являються повідомлення, що вже на межі відчаю українські сім'ї, які не можуть звести кінці з кінцями, через засоби масової інформації звертаються до іноземних громадян з проханням взяти до себе (іноді — купити) їхню дитину. Страшно усвідомлювати, що люди можуть добровільно відцуратися власної дитини, хай навіть заради хороших умов для неї.

При Міністерстві освіти України створено Центр з усиновлення дітей, працівниця якого роз'яснила, що навіть у край безвихідному становищі батьки не мають права самовільно віддавати своїх дітей в інші сім'ї. Тим більше за кордон.

У таких випадках батькам треба відмовитися від дитини офіційно, завірити відмову в нотаріуса. Потім дитина стає на облік за місцем проживання. Якщо її протягом місяця не всиновить українська сім'я, матеріали передаються в область, а потім у Центр з усиновлення Міністерства освіти — тільки тоді дитина стає кандидатом на міжнародне всиновлення. Шансів, що дитина потрапить у закордонну сім'ю, дуже мало. Навіть бездітні українські громадяни, які хочуть всиновити дитину, до трьох років стоять у черзі.

Однак, як повідомляють інформаційні агентства, за 1997—1998 роки з України було вивезено за кордон понад 3000 дітей, більшість з яких з фізичними вадами, і торгівля дітьми стає дедалі прибутковішим бізнесом.

Торгувати дітьми, так би мовити, «на широку ногу», розпочали відразу ж після розпаду СРСР. Потенційними клієнтами стали бездітні пари з-за кордону. У США, Німеччині, Ізраїлі, Італії та інших країнах виявили приватні контори, точніше, російськомовні банди, котрі здійснювали продаж «живого товару». Вартість однієї здорової дитини перевищувала 50 тисяч доларів, тоді як, приміром, у Києві на початку 90-х років на залізничному вокзалі можна було «з рук» купити собі дитину, причому ціни

коливалися в межах 5—8 тисяч доларів за здорового хлопчика і 4—6 тисяч — за дівчинку. При потребі перекупники «живого товару» могли допомогти і з документами. Вік дітей був різний: від кількох місяців до кількох років.

Як правило, наша влада ставиться до усиновлення не надто прискіпливо: на першому місці гроші, а на другому — моральність майбутніх батьків.

Асоціації і приватних контор для продажу дітей за кордон стає дедалі більше. Але ніхто не може гарантувати, що органи вивезених з України дітей не використовуються на Заході для трансплантації хворим людям. Засоби масової інформації повідомляють, що трансплантація здорової нирки дає прибуток мафіозним структурам у десятки тисяч доларів.

Яка ще нація дозволить себе тихо й мирно знищувати (збагачуючи при цьому банди, що торгують «живим товаром»), не замислюючись над своїм майбутнім?! Правильно, жодна, крім малоросів — національно-дефективних типів, що втратили національну гідність і національну свідомість. Нам що, мало гулагів, голодоморів, Другої світової війни, Чорнобиля, в яких загинуло понад 30 мільйонів найбільш національно свідомих українців, що ми дозволяємо експериментувати над собою і до цього часу? Це свідчення того, що живемо ми в тяжко хворому суспільстві. Переконливий доказ: в Україні 100 тисяч дітей-сиріт, 154 тисячі дітей-інвалідів, сотні тисяч дітей-бомжів, які жебракують, крадуть. Кожний четвертий злочин здійснюється за участю неповнолітніх. Суїцид по Україні у 2004 році перевищив 14,6 тисяч осіб, із них — значний відсоток дітей. Автомобілів і собак у наших дворах стає дедалі більше, а дітей дедалі менше. Чимало громадян собак і котів носять на руках і в пазах, тоді як тисячі бездомних дітей ночують в кущах Гідропарку та острова Рибальської. І нікого це не турбує. Міліція цих дітей просто не помічає. Під час обговорення проекту закону «Про охорону дитинства» у 2001 році наводилася жахлива статистика по Україні: кожна третя дитина вмирає до трьох років, кожна п'ята стає безпритульною, кожна десята накладає на себе руки, кожна дев'ята дитина до школи іде здоровою, а закінчує школу здоровою лише кожна двадцята, кожна 32 дитина виявляється покинутою, загубленою. Дитячі будинки, будинки дитини, школи-інтернати не в змозі більше приймати сиріток. У кожному Будинку дитини, розрахованому на 60 ліжечок, утримується 90 покинутих немовлят.

Сьогодні нерідко єдиним притулком для дітей, що відкнуті на узбіччя життя, стають дитячі приймальники-розподільники Міністерства внутрішніх справ. Щорічно туди доправляється понад 10 тисяч дітей, з яких близько тисячі — сироти, понад чотири тисячі мають лише одного з батьків. Більшість дітей самовільно залишають сім'ї, де про них ніхто не дбає. Втікають вони світ за очі і зі спеціальних училищ та шкіл-інтернатів. Ось відомості по Києву: 19 відсотків дітей залишили власну домівку через погані сімейні стосунки, 32 відсотки учнів старших класів зазнавали жорстокого ставлення та знущання з боку батьків, 37 відсотків конфліктів у школах з учнями виникало з вини учителів.

А ось дані Полтавського обласного управління охорони здоров'я про стан здоров'я полтавських дітей. Із 170 тисяч обстежених дітей кожний шостий потребує оздоровлення в реабілітаційних центрах. Щорічно в області помирає близько 7 тисяч дітей до 14 років. Якщо до цього додати, що за рік на Полтавщині з'являється на світ усього 12 тисяч немовлят, то чи не стане область в найближчому майбутньому взагалі бездітною? Не краще становище зі здоров'ям дітей і в інших областях України.

За даними Інституту педіатрії, акушерства та гінекології, 70 відсотків київських дівчат та 60 відсотків хлопців матимуть у майбутньому проблеми з дітонародженням. Як вважає доктор медичних наук професор Зореслава Шкіряк-Нижник, лише 18 відсотків дівчат та 11 відсотків хлопців в Україні можна назвати цілком здоровими.

Дослідження свідчать про зростання алкоголізму серед населення України приблизно вдвічі. Лише 8 відсотків громадян ведуть тверезий спосіб життя, 30 відсотків — п'ють в міру (а міра, як відомо, у кожного своя), 40 відсотків — п'яниці, а 22 відсотки — хворі на алкоголізм. Вчені довели, що 100 грамів спожитого алкоголю знищують 7,5 тис. клітин головного мозку. Будь-якому учневі чи молодій людині легко вирахувати, що за щоденного споживання такої кількості алкоголю впродовж року загинуть мільйони клітин, а через 10 років людина перестане мислити, тобто бути людиною, і деградує такою мірою, що всі лікувальні заходи стануть неefективними. Наразі в Україні на офіційному обліку перебуває 14 тисяч дітей-алкоголіків. Ще в 1989 році таких випадків зафіксовано не було.

Як і нікотин, алкоголь має наркотичні властивості і викликає у людини наркотичну залежність. Після алкоголізму та наркоманії сьогодні страшним лихом є куріння. «Ніщо так не ушкоджує внутрішню оболонку судин, як нікотин. Саме він і спричиняє розвиток пухлин та інші необоротні зміни в організмі», — стверджував академік Володимир Фрольск у статті «Здоров'я — то висота, до якої ведуть сотні стежин» («Освіта України», 7 квітня 1999 р.) Вчені давно вираховували, що одна викурена сигарета скорочує життя людини на 5,5 хвилини. Навіть учень початкових класів здатний порахувати, наскільки він скоротить своє життя, викурюючи пачку сигарет щоденно впродовж року. Але куріння серед громадян України поширене такою мірою, що вживають цю отруту понад 12 мільйонів осіб, або кожний четвертий, і серед них діти, зокрема дівчатка — майбутні матері. Яке покоління вони народять? І це тоді, коли цивілізований світ дедалі більше відмовляється від куріння.

У всіх цивілізованих країнах світу законами заборонено рекламу алкоголю та нікотину. В Україні навпаки — найпривабливішою є реклама алкоголю і сигарет: «Довершений смак!», «Створює неповторний смак!», «Закури і відчуй смак Америки!». І це незважаючи на те, що в країні дуже поширене захворювання на туберкульоз.

Особливо небезпечна тенденція до зростання наркоманії. В Україні понад 100 тисяч наркоманів у віці від 10 до 20 років, і це лише ті, що перебувають на обліку. А скільки їх насправді — ніхто сказати не може. Така

негативна тенденція до поширення цього зла серед молоді вже через 5—10 років може призвести до національної катастрофи.

В Україні великого розмаху набуває ще одне лихо — СНІД. Синдром набутого імунодефіциту — одна з найстрашніших і невиліковних хвороб, що призводить до руйнування імунної системи. Хворий на СНІД стає беззахисним перед будь-якими найнезначнішими інфекціями і приречений на смерть. Перші випадки інфікування ВІЛ серед жителів України виявлено 1987 року. Станом на кінець 2005 року в Україні офіційно зареєстровано близько 87 тисяч ВІЛ-інфікованих осіб, серед них 10 тис. дітей, більшість яких народжені ВІЛ-інфікованими матерями. У 2016 році прогнозується зростання кількості хворих до 2 мільйонів. Тобто через 10 років кожен двадцятий житель України буде ВІЛ-інфікований або хворий на СНІД.

З'явилася ще одна важлива проблема. Чимало іноземних фірм експортують в Україну неякісний товар, яким ми годуюмо своїх дітей. Запорізькі обласне, міське та районне управління захисту прав споживачів, перевіrivши продукти дитячого харчування, встановили, що понад 71 відсоток товару виявився непридатним для споживання.

Цифри й факти — річ уперта. Лише впродовж 1991—1998 років ми втратили майже 10 тисяч дошкільних закладів. І цей процес триває. У законі «Про дошкільну освіту» наголошується на відповідальності сім'ї за виховання й розвиток дитини. Але про яку відповідальність сім'ї можна сьогодні говорити, якщо батьки не завжди можуть прогодувати дітей? А це призводить до жебрацтва, травматизму і зростання дитячої злочинності.

Отже, стан справ з фізичним і психічним здоров'ям української нації більше ніж серйозний. У чому ж причина його погіршення і як нам діяти? Сьогодні кожний намагається бути політиком. Розпочнемо з аналізу політичних причин і ми.

Дехто вбачає причину всіх негараздів у незалежності України, оскільки очікував від неї швидкого підвищення рівня життя, забуваючи, що однієї незалежності надто замало, що необхідно кардинально змінити життя, усвідомити себе українцями, об'єднавши зусилля для будівництва незалежної держави. Передовсім необхідно здійснити низку заходів для поліпшення психічного здоров'я нації — це економічна стабілізація та економічне зростання, підвищення рівня життя людини та сім'ї, що має зменшити розчарування, депресії, потяг до алкоголю, куріння та наркотиків.

«Що досконаліше виховання, то щасливіші народи», — говорив Клод Гельвецій. А Ян Амос Коменський застерігав: «Зневага до виховання є загибеллю людей, родин, держав і всього світу».

Держава має бути зацікавлена в тому, щоб національні та загальнолюдські духовні й гуманістичні ціннісні орієнтири стали надбанням учнівської і студентської молоді. Бо саме молодь через деякий час становитиме ядро української національної інтелігенції, буде провідною силою

як у сфері виробництва й управління суспільством, так і в сфері культурного життя й духовності.

Взірцем для нас може стати розгромлена і переможена нами у війні Німеччина, де народ, об'єднаний національною ідеєю, власними руками не лише відродив, а й створив економічно багату державу, що за рівнем життя посідає одне з перших місць у світі. У цій країні просто зручно жити. Кожний іноземець переконується, з якою любов'ю німці зводили свою країну, як розумно її розбудували, реалізувавши гасло «Все — для людини!». Старі та інваліди не є людьми другого сорту. Для дітей скрізь побудовано дитячі майданчики. У книжкових магазинах можна годинами гортати й читати книжки, умостившись у зручному кріслі... З грубоцями, криком, зневагою, обманом у сфері обслуговування ви ніколи не зіткнетесь. Приємно дивує постійна готовність людей прийти на допомогу. До речі, дякують і перепрошують скрізь і постійно...

Чимало діячів естради, Міністерство культури і мистецтв, українське телебачення не можуть зрозуміти елементарних речей — що народна творчість існує не для розваги, а для розвитку духовності, для виховання у молодих людей патріотизму, поваги до історії та культури свого народу, любові до дівчини, до жінки-матері — все це відображено в народній пісні. Вони ж наполегливо намагаються будувати відносини з молоддю через мистецтво російської «попси», через стереотип «шаленого студентського кохання», забуваючи, що напівкультура призводить до здичавіння. Вона спокуслива й зручна, бо з нею все дозволено, людині напівкультури все можна.

Найкраща форма боротьби з агресивністю бездуховності — протиставити їй духовність і культуру, культуру нації, культуру людини, культуру праці і поведінки. Якщо ми хочемо створити суспільство «з людським обличчям», якщо хочемо досягти належного економічного, наукового, технічного розвитку, нам слід жити невідкладних заходів щодо піднесення культури та освіти народу.

Українці М. Костомаров вважав найрелігійнішими і найбільшими християнами серед усіх слов'ян. Як і Христос, Україна страждала, мучилася на хресті історії, проливала кров за свободу людського роду. Отож вона має воскреснути і цим довести високий сенс своєї жертвовності. Шлях України до воскресіння, за М. Костомаровим, — моральна перебудова, духовне піднесення. Найважливішим шляхом моральної перебудови і духовного піднесення нашого народу є педагогічне і національне спрямування сімейного виховання.

У США вийшла книжка колишнього нашого співвітчизника Юрія Лоз-Лідина під назвою «Материнська етика — наша єдина надія», в якій автор ставить на перше місце в суспільстві жінку. Чоловік від природи покликаний добувати засоби до існування. Усе інше творить жінка. Рід людський вдосконалюється завдяки матері, яка не лише народжує дитину, а й вигодує її, ставить на ноги. У багатьох народів до виховання дітей не допускають нікого, крім матері. Жінка — продовжувачка роду і

хранителька сім'ї. Особистість, вихована матір'ю, не стане соціально шкідливою. Дитина завжди має почувати відповідальність за свої дії перед матір'ю, завжди керуватися материнськими настановами навіть у дорослому віці.

Відома письменниця Катерина Мотрич переконана, що «нервові і психічні розлади прямо залежать від контакту дитини з матір'ю, особливо в перші три роки життя». Вона наводить приклад, що в Японії, коли записують дітей до школи, запитують: дитина була вигодувана груддю чи штучно. Останніх в Японії мало, а тому психіка і поведінка у переважної більшості дітей нормальна.

Боротьба за виживання історично поставила чоловіка на чолі сім'ї. Тепер перед людством інше завдання — врятуватися від усього того, що створила чоловіча колективістська мораль. Жінка повинна взяти управління у свої руки. Внутрішнє почуття відповідальності за дітей, за долю сім'ї, суспільства допомагає їй стати мудрішою на всіх постах. Мудрість — це природна риса жінки.

Соціальні системи, створені чоловіками, давно збанкрутіли. Чоловік перестав бути годувальником сім'ї. За кого сучасним дівчатам виходити заміж, від кого народжувати дітей?

Схаменімося, чоловіче плем'я! Не даймо виродитися нашому традиційно здоровому і мужньому українському народові.

Сьогодні, на превеликий жаль, школа, сім'я, телебачення та інші засоби масової інформації діють у різних напрямках. Але нам слід усвідомити потребу об'єднання зусиль. Необхідно зрозуміти, що тільки освіта може врятувати суспільство, ростити націю, утверджувати українську ідею, формуючи національну самосвідомість у своїх вихованців. З цією місією впораються лише національно свідомі і професійно компетентні вчителі, які мають пам'ятати: де вчать виживати — не навчать перемагати.

2.2. Психологія сучасної сім'ї та педагогіка сімейних відносин

«Усе — й хороше й погане — людина отримує в сім'ї», «Усі ми родом з дитинства». Ці педагогічні постулати відомі, мабуть, усім. Бо сім'я була, є і, напевне, завжди буде найважливішим середовищем формування особистості та найголовнішим інститутом виховання, що відповідає не лише за соціальне відтворення населення, а й за вироблення певного способу його життя.

Чинники, які впливають у сім'ї на особистість дитини, спеціалісти умовно поділяють на три групи.

Перша — це соціальне мікросередовище сім'ї, в якій здійснюється прилучення дітей до соціальних цінностей і ролей, введення їх у складнощі і суперечності сучасного світу.

Друга — це внутрі- і позасімейна діяльність, переважно побутова праця, що є могутнім знаряддям соціалізації людини та її підготовки до майбутньої життєдіяльності. Ця група чинників повністю зберігає своє значення на селі, але дуже ослабла в містах, де діти, як правило, не мають постійних домашніх обов'язків.

Третя група — це власне сімейне виховання, певний комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів.

У сучасній соціальній психології заведено ділити всі види взаємин між людьми на такі:

співробітництво — ідеальний приклад взаємин, що передбачає взаєморозуміння і взаємопідтримку;

паритет — рівні, «союзницькі» взаємини, засновані на спільній вигоді членів союзу;

змагання — бажання домогтися більшого і кращого в доброзичливому змаганні;

конкуренція — прагнення переваги над іншими, витискання їх як суперників з будь-якої сфери;

антагонізм — різкі суперечності між членами групи, при яких їхнє об'єднання має явно вимушений характер і зберігається через сильний тиск ззовні.

Природно, що найкращим видом для майбутнього відтворення є співробітництво, безперечно, якщо воно не переходить в конкуренцію. Конкурентні, як і антагоністичні, взаємини шкідливі для сім'ї в цілому. Та найгірше, що вони негативно позначаються на дітях:

— дитина зростає в умовах суперечливих, неузгоджених вимог матері та батька;

— духовна атмосфера сім'ї позбавлена спокою, миру, благополуччя і стабільності, тобто необхідних умов для повноцінного духовного та психічного розвитку дітей;

— різко зростає ризик нервово-психічних захворювань дітей;

— знижується здібність дитини до адаптації;

— дитина не засвоює цілої низки моральних загальнолюдських норм;

— у дитини дуже часто формуються суперечливі почуття до своїх батьків, а інколи — і вороже ставлення до одного з них.

Тому цілком закономірно виникає запитання: чи замислюємося ми, ким для дитини повинні бути батьки? По-перше, — джерелом емоційного тепла й підтримки. По-друге, — владою вищої інстанції, розпорядником благ. По-третє, — взірцем і прикладом для наслідування. По-четверте, — другом і порадиником. Проте питома вага цих функцій у різні вікові періоди неоднакова. В молодшому віці «лідирує» перша функція, в ранньому й дошкільному — друга, в молодшому шкільному віці — третя, а з початком пубертатного періоду дедалі більшої ваги набуває четверта.

Яким чином батьки можуть завоювати у дітей старшого віку особистий авторитет, можна сказати, лише проаналізувавши чотири його складові. Перша з них — це частота і якість контактів з дітьми. Друга — поінфор-

мованість у справах дітей. Третя — ступінь розуміння і рівень розв'язання проблем особистого життя дітей за доброзичливої, терпеливої і турботливої уваги до них. І четверта складова батьківського авторитету — це наша активність у самовдосконаленні та позитивному впливові на навколишню дійсність, щоб діти завжди захоплювалися своїми батьками, пишались ними і брали з них приклад у будь-якому віці.

Підлітковий і юнацький вік настає швидко й непомітно, і перед батьками виникає проблема передачі юнакам та юнкам усього необхідного для щастя в їхньому майбутньому сімейному житті. І, природно, виникає запитання: а що ж має ввійти до переліку цього необхідного? На думку спеціалістів, до такого переліку має входити:

— підвищена відповідальність молоді перед шлюбним і сімейним життям;

— усвідомлення соціальної відповідальності батьківства і материнства;

— психологічна готовність юнаків і дівчат до шлюбу;

— передача їм необхідних знань з гігієни та догляду за дитиною, психології дошкільного віку, дитячої психології, психогігієни сексуального життя, з основних проблем взаємин між подружжям;

— посилення антиалкогольної пропаганди;

— висвітлення питань найбільш раціонального ведення домашнього господарства, ефективної й економної організації бюджету сім'ї.

Розпочинати слід з усвідомлення старшокласником у сім'ї та школі соціальної сутності сім'ї, що сім'я — це історично-конкретна система взаємовідносин між подружжям, батьками й дітьми, тобто того, що сім'я є суспільним явищем і підпорядковується законам суспільного життя. Це дуже добре визначав К. Маркс: «Нікого не змушують вступати в шлюб, але кожний змушений підпорядковуватися законам шлюбу, якщо вступив у шлюб».

Річ у тім, що висхідним моментом готовності людини до шлюбу і створення сім'ї є усвідомлення нею суспільної значущості своїх дій, визначених зобов'язаннями одного перед одним, відповідальністю за сім'ю та дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті клопотів та обмеження особистої свободи. На жаль, розуміння цього далеко не завжди властиве сучасним юнакам і дівчатам, через що спостерігається майже суцільний перехід до неформальних сексуальних стосунків, заснованих виключно на коханні без любові, без будь-яких зобов'язань партнерів і турботи про здоров'я як свого, так і майбутніх дітей. Сучасна молодь часто не усвідомлює моральної відповідальності, не розуміє соціальної ролі сім'ї у фізичному й духовному відновленні населення і трудових ресурсів, що без сім'ї, в разі її зникнення, саме існування людства виявиться під загрозою.

Юнаки і дівчата мають досить чітко зрозуміти непросту істину, що шлюбно-сімейні відносини вимагають й усвідомленого самообмеження, відмову від інших, нерідко дуже привабливих людей протилежної статі. А це означає, що до створення сім'ї юнаки і дівчата мають підходити з

усією відповідальністю і розумінням можливих наслідків, які за собою потягне шлюб.

Виховання і самовиховання необхідних для життя у шлюбі рис — одне з найважливіших завдань сім'ї та школи. Не випадково А. Макаренко писав: «Якщо, виростаючи, дитина не навчиться любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою Батьківщину, якщо в її характері виховано початки глибокого егоїзму, дуже важко розраховувати, що вона буде здатна глибоко покохати обрану нею іншу людину». А В. Сухомлинський справедливо стверджував, що якоїсь спеціальної науки любові немає — є наука людяності.

Виділимо ще одну комплексну рису особистості як необхідну умову щасливого шлюбу: *спрямованість на іншу людину*, що передбачає бажання і вміння розуміти її, враховувати її інтереси, смаки і звички, а також цілий комплекс вимог, обов'язків і соціальних стандартів поведінки, якими регулюється сімейне життя. До них належать:

— готовність взяти на себе нову систему обов'язків у ставленні до свого шлюбного партнера і майбутніх дітей та відповідальність за їхню поведінку і вихованість;

— повага прав і гідності інших членів сімейного союзу, визнання принципу рівності в людських взаєминах;

— готовність до міжлюдського спілкування і співробітництва, узгодження взаємодії, що у свою чергу передбачає високу моральну культуру;

— уміння пристосовуватися до звичок і рис характеру іншої людини та розуміння її духовних потреб і стану.

Соціолог В. Сисенко ввів поняття *здатності до шлюбу*, що має такі складові:

— здатність турбуватися про іншу людину, до самопожертви їй служити, активно робити добро;

— здатність співчувати, співпереживати, жаліти, тобто входити в емоційний світ іншого партнера, розуміти його радощі й горе, успіхи й невдачі, перемоги й поразки, знаходити духовну єдність;

— здатність до кооперування, співпраці, міжлюдського спілкування, наявність умінь і навичок до багатьох видів праці, організації домашнього затишку;

— висока етична культура, що передбачає вміння бути терплячим і поблажливим, великодушним і добрим, сприймати іншу людину з усіма її дивацтвами й недоліками, придушувати власний егоїзм.

Для практичної роботи із засвоєння змісту цього розділу найбільше може стати у пригоді методика оцінки старшокласниками самих себе як майбутніх сім'янинів. Випишіть на дошці у стовпчик риси, які необхідні людині для життя в сім'ї. Наприклад:

1. Уміння та бажання розуміти людей, що тебе оточують.
2. Здатність враховувати їхні інтереси, смаки та звички.
3. Готовність взяти на себе відповідальність за сім'ю і дітей.
4. Повага до прав і гідності інших членів сім'ї.

5. Здатність турбуватися про іншу людину, самовіддано їй служити.
6. Здатність співчувати, співпереживати, жаліти, вміння кооперуватися для співпраці.
7. Навички у домашній праці і задоволенні господарських потреб.
8. Здатність до справжнього людського спілкування¹.

Можете скласти свій перелік рис.

Тепер запропонуйте кожному зі старшокласників суто індивідуально розподілити за рангами ці риси з погляду того, в якому порядку вони мають виражатися в ідеального сім'янина (номери рангів вони повинні поставити у себе в зошиті поряд з номерами, що записані на дошці під рубрикою «Ідеал»). Після того як усі закінчать рангування, попросіть юнаків і дівчат ще раз прорангувати ці риси, але вже з погляду того, в якій послідовності вони виражені у них самих на цей час, і записати номери рангів на тому ж аркуші під рубрикою «Я». Далі запропонуйте кожному зі старшокласників скласти особистий план з удосконалення власної готовності до сімейного життя.

А тепер про напрями, форми і методи виховання сім'янина. Дослідження психологів виявили, що уява юнаків і дівчат про майбутнє сімейне життя стихійно формується в самій батьківській сім'ї або як прагнення до повторення, або як бажання зробити все по-іншому. При цьому в численних випадках ця уява доповнює те, чого бракувало у батьківському домі (тобто має своєрідний компенсаційний характер). А це означає, що ефективність підготовки старшокласників до сімейного життя суттєво залежить від педагогіки сімейних відносин, з якою, звичайно ж, необхідно ознайомитися як учителям та батькам, так і старшокласникам.

Завершити розмову про психологію сучасної сім'ї та педагогіку сімейних взаємин аж ніяк не можна не згадавши про те, що основоположним чинником шлюбно-сімейного життя є *кохання*. Тема кохання хвилює людство упродовж майже всієї його історії і залишається актуальною й тепер.

Хоч як прикро, але сьогодні кожна друга молода сім'я в Україні розпадається. Нестабільність сучасної сім'ї можна розглядати і як свідчення того, що люди з року в рік дедалі менше згодні миритися зі шлюбом, який вони визнали невдалим. Але куди ж поділося кохання, якщо воно було? А що робити знедоленим дітям після розлучення батьків? Для ілюстрації цієї думки можна навести два курйозних за формою, проте серйозних за суттю історичних свідчення. Перший — більш давній: в Англії, в одному з міст графства Ессекс існував цікавий звичай, за яким кожному, хто, прийшовши до церкви і поклавши руку на Біблію, міг записягнути, що протягом року він жодного разу не пошкодував про свій шлюб, в нагороду видавався яловичий окіст. З літопису відомо, що за період з 1244 по 1772 рік виявилось лише 8 (!) претендентів на цей почесний приз. Інше

¹Ковалев С. В. Психология современной семьи. — М., 1988. — С. 15—16.

свідчення належить до більш пізнього часу. В газеті «Московські вестники» за 1786 рік був опублікований дуже цікавий матеріал «Анкетні листи Лондона». Автор-жартівник перелічив у місті всіх одружених чоловіків і жінок. За його підрахунками вийшло:

Жінок, які втекли від своїх чоловіків	1132
Чоловіків, які покинули своїх жінок	2348
Розлучених законно чоловіків і жінок	4175
Одружених, які живуть у відвертій ворожнечі	17345
Одружених, які про людське око живуть добре, а насправді одне одного терпіти не можуть	13279
Одружених, які байдужі одне до одного	55246
Таких, кого сторонні вважають щасливими	3175
Таких, які порівняно з іншими благополучні	137
Справді щасливих пар	13
	<hr/>
	96850

На жаль, жоден із дослідників не звернувся до причин такого стану, не проаналізував рівня сімейної культури, взаємної поваги і відповідальності подружжя одне за одного та за виховання й турботу про дітей, рівня моральної і духовної культури сімей тощо.

Наведені вище приклади переконливо доводять, що сьогоднішня нестабільність шлюбу може лише певною мірою свідчити про відносне моральне благополуччя нашого суспільства і про природне прагнення чоловіків та жінок до простого людського щастя. Проте слід обов'язково й категорично підкреслити, що саме собі розлучення є в цілому надто невдалим способом реалізації цього прагнення. І дуже необачно стверджувати, що всі жінки й чоловіки після першого, другого чи третього розлучення знайшли своє щастя.

Найпевніший спосіб зберегти сімейне й особисте щастя — це підвищити національну, моральну, педагогічну й духовну культуру сім'ї, яку мають створювати високоосвічені, морально чисті, духовно багаті, фізично досконалі, працьовиті, зі сформованою національною самосвідомістю особистості. А виховати таких молодих людей — завдання сім'ї, системи освіти й науки, культури й мистецтва за активної підтримки держави та засобів масової інформації.

2.3. Педагогічна культура батьків — запорука успішного виховання дітей та молоді

Виховання дітей — справа надзвичайно важлива і складна, це окрема галузь нашого життя. Діти — майбутні громадяни України. Вони творитимуть її історію. Діти — це майбутні батьки й матері, які також стануть вихователями своїх дітей. За словами А. Макаренка: «Наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, пога-

не виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша вина перед іншими людьми, перед всією країною»¹. Виховати дитину правильно набагато легше, ніж перевиховувати. Поговоримо про найголовніше — про взаємини батьків і дітей, про те, як встановити і постійно підтримувати з дітьми родинний контакт, як поводити себе в різних ситуаціях, як виховувати в дітей високе почуття власної людської гідності та дбайливе ставлення до гідності кожної людини. Розглянемо коротко окремі положення педагогічної науки та важливість оволодіння нею батьками.

Педагогіка — це наука про виховання і розвиток дитини. К. Ушинський у своїх творах наголошував, що педагогіка не лише наука, «а й — найширше, найскладніше, найвище і найнеобхідніше з усіх мистецтв»². Він вбачав мистецтво педагогіки у задоволенні однієї з найбільших потреб людини — прагнення до самовдосконалення її душі та тіла, щоб стати гармонійно розвиненою особистістю. А для цього, на думку видатного педагога, батьки і вихователі мають пізнати дитину, якою вона є насправді, з усіма її чеснотами і недоліками, якою вона є в сім'ї, наодинці зі своєю совістю, в радощах і в горі та в інших ситуаціях. Тому завжди слід керуватися настановою К. Ушинського: «Якщо педагогіка хоче виховати людину різнобічно, вона передусім має пізнати її так само різнобічно».

Педагогічна культура батьків насамперед передбачає психолого-педагогічні знання, педагогічну етику, педагогічний такт, культуру поведінки і культуру спілкування, високу моральність і духовне багатство матері та батька. Один лише перелік того, чим повинні володіти батьки, виховуючи своїх дітей, зобов'язує їх досконали знати головні завдання сімейного виховання. Розглянемо зміст основних понять педагогічної культури.

Педагогічна етика — це сукупність правил моральної поведінки педагога, батька й матері в типових ситуаціях та обставинах виховної діяльності і в ставленні до вихованця.

Педагогічний такт — це вміння обирати доцільний тон та стиль спілкування з дитиною і в кожному окремому випадку застосовувати найефективніший за даних обставин засіб виховного впливу. Складовими педагогічного такту є спостережливність, довіра й повага до дитини, справедливність, витримка, самовладання, чуйність, милосердя, обережність, делікатність, вимогливість.

Культура мовлення — досконале володіння державною мовою та вміле використання мовно-літературних засобів для виховання дитини.

Культура педагогічного спілкування — ціла система способів, умінь і навичок, комунікативних засобів, метою яких є

¹Макаренко А. С. Книга для батьків. — К., 1987. — С. 236.

²Ушинский К. Д. Предисловие к 1-му тому «Педагогической антропологии». — М., 1968.

виховний вплив та створення сприятливого психологічного клімату у спілкуванні з дітьми, батьками чи колегами. Ще античний філософ Квінтіліан говорив: «Річ не стільки в тому, про що ви говорите, скільки в тому, як ви говорите».

У кожній сім'ї свої проблеми. Спробуємо їх узагальнити.

По-перше, батькам слід звертати увагу на формування мотивів поведінки дітей в сім'ї. Під впливом економічних негараздів та низького рівня матеріального забезпечення у значній частині сімей спостерігається егоїзм, самолюбство, жадібність у поведінці дітей. Неабияке значення має, ким стануть наші діти, але стократ важливіше — якими вони стануть. А стати вони повинні насамперед громадянами України, людьми на землі. До цієї професії — бути людиною, громадянином — діти готуються в процесі своїх стосунків з дорослими, з батьками і між собою.

По-друге, дуже важливим є ставлення людини до праці. До праці, що спрямована на користь людям, на духовний розвиток, праці вільної, яка виховує гідність і повагу до людини. Сім'я і школа мають виховати в дитині звичку до праці й повагу до людей праці, допомогти їй знайти працю до душі. Дитина має усвідомити, що потреба в праці — це найважливіша соціальна потреба людини. На превеликий жаль, 60 відсотків дітей не мають постійних домашніх обов'язків. Чимало з них не мають уявлення про працю своїх батьків. А ще Жан-Жак Руссо попереджав: «Звільніть дитину від будь-яких обов'язків — і ви отримаєте морального вирока».

По-третє, батьки, як і вчителі, мають керуватися принципом А. Макаренка: якомога більше вимогливості до вихованця і якомога більше поваги до нього. Треба знайти в дитині позитивне, не поспішати робити висновки, підходити до неї з оптимізмом, тобто вірити в добре, хороше в ній. Слід з повагою ставитися до дитини, хоч іноді вона і не заслуговує на це. Така позиція пробуджує найпрекрасніше в душі кожної людини, і це прекрасне не повинно в ній загинути. Вихователь чи батько має стати «садівником», який доглядає за деревами: обрізає сухі гілки, використовує добрива, ліки, які знешкоджують небезпечних ворогів саду.

По-четверте, не слід навішувати дітям ярликів: «складна дитина», «важкий підліток», «поганий характер», «педагогічно занедбаний» тощо. Таку славу треба зупиняти всіма можливими засобами: будучи великим тягарем для вихованця, вона породжує негативні почуття до батьків, до вчителя і стимулює погані вчинки. Разом з повагою до вихованця необхідна висока вимогливість. Гуманістична педагогіка виступає проти підозри, недовіри, крику, зауважень нетактовного характеру. Батьки мають не просто повчати дітей, а навчати їх навчатися, запалювати потяг до знань і при цьому завжди залишатися добрими і чуйними людьми; вчити дітей бути веселими, здоровими, енергійними, отримувати задоволення від праці, від навчання, розвивати фантазію і силу. Разом з тим слід пам'ятати, що діти — великі правдолюбів. Вони не терплять найменших відступів від правди.

Щоб правильно обирати мету виховання для конкретної дитини, а також його засоби і зміст, не слід припускатися педагогічних помилок. Не варто захоплюватися якимось одним методом виховання, пам'ятаючи, що немає ані хороших, ані поганих методів, а є конкретна дитина, конкретна педагогічна ситуація, конкретні умови життя.

І н д и в і д у а л ь н е виховання — це делікатна й тонка справа, а тому треба володіти талантом індивідуального впливу, так званим педагогічним дотиком, відчувати, якою дитина є зараз і якою вона може стати в майбутньому.

Найбільша помилка в сімейному вихованні — це застосування до дітей фізичних засобів впливу та надмірна суворість у взаєминах з ними.

Дитина завжди має відчувати материну любов і ніжність, батькове тепло й увагу. Вчені дослідили, що без батькового тепла та ніжності, без материнної ласки діти хворіють, у них часто стаються серйозні психічні зриви. Для того щоб дитина нормально фізично й розумово розвивалась, її необхідно приголубити 7—8 разів на день, поцілувати, похвалити, подякувати тощо. Коли мати чи батько інстинктивно гладить дитину по голівці, притискає до себе, бере на руки, цілує, говорить ласкаві слова, вони навіть не усвідомлюють всієї значущості цих лікувально-профілактичних процедур. Дитину-невдачу потрібно пестити вдвічі більше, і тоді кожний день у неї буде радісним. Михайло Булгаков, до речі, писав: «Що гірше людині, то більше її треба хвалити», а Михайло Зоценко застерігав: «Без ласки помирають не тільки діти, а й дорослі».

Молоді матері мають якомога раніше усвідомити, що поширена мода не годувати малюка груддю, як і «не привчати до рук», не звертати уваги на дитячі крики-волення — це жорстока мода, що неминуче позначиться на психічному й фізичному розвитку дитини. Ласка — одна з біологічних потреб дитини. Тому батькам слід утримуватися від зайвих зауважень, особливо за дрібні і ненавмисні провини. Дотримуйтеся правила: краще бути щедрим на похвалу, ніж на осуд.

Дайте дитині пережити радість успіху в навчанні. Робіть усе, щоб дитинство і майбутнє ваших дітей були прекрасними.

Використовуйте для цього чарівність нашої української природи. В. Сухомлинський в одному зі своїх оповідань пише про третьокласника Василька, що якимось уранці поїхав з татом в поле і вперше побачив схід сонця:

«Як красиво! — тихо промовив Василько. — Невже так починається кожен день? Скільки таких ранків я проспав?»

Цей приклад свідчить, що учень має втішатися не з того, яку одержав оцінку, а з того, як він розвиває свої обдаровання, увагу, уяву, пам'ять, мислення, як зміцнює здоров'я, виробляє риси, необхідні в житті, — спостережливість, організованість, наполегливість, самостійність, творчість.

По-п'яте, В. Сухомлинський розглядає сім'ю як первинний чинник громадянського виховання. Першоджерелом такого виховання є, на думку

педагога, взаємини між батьками, культ матері в сім'ї, розуміння дїтьми невичерпності материнської любові. Особливий акцент робиться на повазі до літніх людей, дїдусів і бабусь, до старості взагалі. В. Сухомлинський наголошував на необхідності вже з раннього віку привчати дитину бачити в інших людях, як у дзеркалі, свої душевні пориви, прагнення, бачити себе. Він радив батькам і вихователям навчати дїтей відчувати поруч із собою людину, розуміти її душу, бачити в її очах радість, горе, біду, не бути байдужим, розвивати чутливість своєї совісті. Разом з тим видатний педагог застерігав: якщо дитина знає лише радість споживання, вона буде безсердечною і байдужою.

По-шосте, розвиток людини неможливо уявити без спілкування її з іншими людьми. Відлучення від спілкування нерідко призводить до повної втрати людської особистості, її соціальних рис і властивостей. Спілкування — це спосіб зв'язку з людьми в процесі їхньої взаємодії. Культура спілкування — невід'ємна частина загальної культури людини.

Культура ж педагогічного спілкування — поняття надзвичайно складне, це соціально-психологічний фундамент, який дає змогу творчо розв'язувати складні навчально-виховні завдання, вона обов'язково передбачає ґрунтовні психолого-педагогічні знання, високу моральну культуру, культуру етичного мислення, а також культуру почуттів та поведінки й обов'язково — ставлення до дитини як до рівноправного суб'єкта спілкування.

Велику роль у культурі спілкування й виховання дїтей відіграють такі правила:

- Ставлення до дїтей не повинно бути авторитарним і деспотичним.
- Вияв батьківської любові не повинен бути надмірним, бо це тільки завдає шкоди дїтям.
- Батьки мають бути для дїтей прикладом в культурі спілкування з іншими людьми.
- До кожної дитини необхідно підходити індивідуально, відповідно до її характеру та особливостей.
- Треба любити дїтей, поважати їхню гідність, бути справедливими й тактовними у стосунках з ними.
- Щоденно знаходити час для спілкування з дїтьми, цікавитися їхніми успіхами й невдачами, радити, допомагати і пам'ятати, що спілкування з дїтьми нічим замінити не можна.

По-сьоме, відомий український громадський діяч В'ячеслав Липинський у своїй книжці «Україна на переломі» писав: «Кожне національне відродження починається з відродження еліти». То будьмо ж горді з того, що кожний з нас, виховуючи дїтей високоосвіченими й національно свідомими патріотами України, наближає сьогодні це відродження.

На жаль, значна частина батьків не володіє педагогічною культурою і психолого-педагогічними знаннями. Дослідженнями встановлено, що

65 відсотків молодих людей, які народжують дітей, не мають навіть уявлення про зміст, форми та методи виховання дітей в сім'ї, 20 відсотків керуються батьківською педагогікою, виховуючи своїх дітей так, як їх самих виховували в сім'ї, і лише 15 відсотків мають психолого-педагогічні знання та уявлення про зміст і завдання сімейного виховання. От вони й дають школі та суспільству той незначний відсоток учнів, що навчаються на добре і відмінно. Решта ж дітей, не маючи належного впливу сімейного виховання, не готові до навчання в школі.

Вихід лише в одному — відродити систему педагогічного всеобучу батьків.

Першим кроком на цьому шляху має стати запровадження обов'язкових курсів для майбутніх і молодих батьків при дитячих дошкільних закладах і школах. Пропонуємо таку тематику курсів:

- Як створити здорову сім'ю?
- Як народити здорову дитину?
- Як розвивати й виховувати дитину переддошкільного віку?
- Роль батьків, дошкільного закладу і школи в підготовці дітей до навчання.
- Організація життя і навчання дітей молодшого шкільного віку.
- Педагогіка і психологія культури сімейного спілкування.

Другим кроком мають стати постійні батьківські педагогічні лекторії при школах. Вони передбачають:

- лекції з педагогіки, психології та методики сімейного виховання;
- проведення семінарських занять та педагогічних дискусій;
- проведення навчально-педагогічних ігор;
- круглі столи та педагогічні конференції для батьків, що має сприяти обміну кращим досвідом виховання дітей;
- аналіз та розв'язання складних педагогічних ситуацій.

Третім кроком має стати відкриття педагогічних віталень та батьківських лекторіїв при міських, районних, сільських і відомчих будинках культури, де мають проводитись:

- консультації для батьків;
- вечори запитань і відповідей;
- виставки педагогічної літератури для батьків.

Четвертий крок — це активізація діяльності шкільних і класних батьківських комітетів, створення громадських організацій «На допомогу сім'ї та школі».

І п'ятий крок — це організація педагогічного всеобучу батьків через радіо- і телевізійні передачі у зручний для батьків час, а також створення постійних педагогічних рубрик для батьків у найбільш масових та авторитетних газетах і журналах, висвітлення через них форм і методів сімейного виховання, національних традицій народної педагогіки та досвіду сімейного виховання.

Лабораторія сімейного виховання Інституту проблем виховання Академії педагогічних наук України розробила чудову концепцію «Сім'я і

діти» та програму педагогічного всеобучу батьків, але зрушень щодо їх впровадження досі немає.

Керівникам навчальних закладів слід усвідомлювати, що без озброєння батьків педагогічними знаннями, без грамотного й цілеспрямованого впливу батьків на дітей система освіти не впорається із завданнями, які стоять перед нею, щодо формування гармонійно розвинених, високоосвічених, національно свідомих і духовно багатих громадян України.

2.4. Світом править рука, що гойдає колиску

«Важко знайти таку націю, в історії якої залишили б про себе пам'ять так багато видатних жінок, як це ми бачимо в українській. Ярославна — дружина князя Ігоря, княгиня Ольга, дочки Ярослава Мудрого (Анна — королева Франції, Єлизавета — королева Норвегії, Анастасія — королева Угорщини), Євпраксія (онука Мономаха) — це доба Київської Русі. А ось доба козацтва і гетьманства: Маруся Богуславка, Маруся Чурай, Роксолана (дружина турецького султана Сулеймана), Анастасія Заславська (видавець знаменитого Пересопницького Євангелія) та багато інших. Згадаємо тут і видатних жінок більш пізньої пори: Марко Вовчок, Леся Українка, Марія Заньковецька... можна перераховувати й перераховувати» (*Юрій Канигін, Зеновій Ткачук. Українська мрія*).

Особливе становище жінки в українському суспільстві пов'язане з розв'язанням ключових проблем українського відродження. Це і проблеми моралі, яка закладається в дитинстві, і мови. Немає потреби доводити, що діти говорять мовою своїх родин — материнською мовою. І соборність України так чи інакше впливає з душевної соборності (єдності) її громадян і формується насамперед у сім'ї. Розвиток дошкільного та шкільного виховання («горнила людських душ») — справа жіночих рук і характерів. Особистість жінки тут ніким і нічим не замінити. Істинний патріотизм — любов до України — у людини невідривний від любові до своєї малої батьківщини, її калинових кущів, вишневих садків, білої хати і мами на порозі із сумними чи радісними очима, лагідною усмішкою, тихим голосом... і проникливими словами пісні: «Я козачка твоя, я дружина твоя, пане полковнику мій синьоокий». Ось де закладено фундамент школи патріотизму! Козак, до якого звертається дружина з такими словами, непереможний у будь-якому герці...

Світ такий, яка в ньому жінка

Рівень ставлення до жінки визначає зрілість суспільства, а наша турбота про матерів — його моральну висоту чи навпаки — зіпсованість і моральну вбогість. У народі кажуть: «Нещаслива та сім'я, де жінка сумна». Не може бути щасливою і країна, де невлаштовані сім'ї, не створено

або порушено сімейний лад і затишок. А благополуччя сім'ї залежить від жінки-матері — її внутрішнього світу, усмішки, теплового погляду. Жінка дає нове життя людині, вигодує і виховує її. Про лагідну материнську усмішку, теплоту її рук ми пам'ятаємо все своє життя. Недарма давня народна мудрість говорить: виховуючи хлопчика — виховують чоловіка, виховуючи дівчинку — виховують націю.

Мати — опора землі

Мати — невичерпне джерело добра, всерозуміння та всепрощення. Завдяки її життєлюбству, милосердю й безкорисливості створюється, міцніє і зростає сім'я. Жінка, яка втратила почуття доброти, відданості, турботи, готовність зігрівати своїм коханням, — це нещастя. Нещастя і для неї, і для всього світу. Жінка, яка перестала бути жінкою, — це кінець, виродження людського роду.

Побожні люди стверджують, що тільки молитви матерів долинали до Всевишнього. Найвагоміша присяга — заприсягання матір'ю, найпризливіша образа — лихе слово про неньку. Невдячність взагалі ганебна, невдячність до матері — мерзена. Не можна вірити в порядність людей, які забули своїх матерів.

П'єр-Огюстен Бомарше якось сказав, що кожна людина — чиясь дитина. Людиною, особистістю, громадянином дитину насамперед виховує мати. Для матері немає більшої радості, ніж похвальне слово про її дітей. І немає більшого болю й горя, ніж поганий поговор про них.

Без жінки, без сім'ї немає щастя на землі

Так кажуть українці і додають: «Коли міцна родина, то й держава сильна». «Тільки високе становище жінки в українському суспільстві забезпечувало першість духу над тілом у статевих стосунках (а саме цим і відрізняється людина від тварини). Тому і модель української сім'ї виступає як святиня людського духу, шляхетних емоцій, кохання, вірності, постійного живого спілкування, взаємоповаги, вдячності синів і дочок, сімейної солідарності, теплоти людських сердець. Це невмируща берегиня моральних засад, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків, духовної єдності минулих і теперішніх поколінь. Усе це визначає зміст поняття «національне відродження», усім цим була сильною наша нація в минулому, цим вона явить свою привабливу силу та авторитет у майбутньому!» — пишуть автори книжки «Українська мрія».

Пріоритет жінки — головна відмінність українців серед інших, зокрема слов'янських народів

Пріоритет жінки виявляється у формах сватання та шлюбу, в системі подружніх стосунків, у міфології та демонології, фольклорі. Постійна відсутність чоловіка, який пішов у військовий похід або загинув, сприяла формуванню в українській жінки стійкості, незалежного характеру. Треба

було вирішувати важкі й важливі справи, самій виховувати дітей, синів — мужніх патріотів рідної землі. Все це підносило на вищий щабель її власну гідність та авторитет, виховувало самостійність і волелюбність. Як ніде в Європі, жінка була рівноправна з чоловіком, якщо того бажала. І ніколи чоловік не нехтував її думкою. Дружина одного з визначних ватажків національно-визвольної війни в Україні 1648—1654 років, сподвижника Богдана Хмельницького, черкаського полковника Максима Кривоноса за його відсутності нерідко давала вказівки козакам та козацьким старшинам, і жоден з них не смів їй заперечити, називаючи її матір'ю. Жінки з українських аристократичних родин брали участь у підписанні найважливіших державних угод. Широкі юридичні права мали не лише жінки вельможних чоловіків. Велика повага до жінки, матері роду, виявлялася і в тому, що її підпис, у разі втрати чоловіка, за укладення цивільних угод важив більше, ніж підпис її дорослих синів з усіма їхніми становими правами, і ставився першим.

Жінка постійно виконувала обов'язки Берегині сімейної оселі. У чарівному світі, що його створювала в сім'ї українська жінка-мати, брали початок ідеали народної педагогіки — виховання працьовитості, взаємодопомоги, людської гідності та патріотизму.

На думку багатьох учених, найважливіше значення для формування національної психіки та моралі має саме ця особливість життя української родини: становище в ній жінки, зокрема жінки-матері. До матері звернена глибока любов її дітей упродовж їхнього життя. Це пояснюється матриархальним характером української родини, де майже вся влада належить матері, яка до того ж виховує дітей.

В українських піснях та поезіях дуже часто Україну називають рідною матір'ю. Так, у пісні на слова Миколи Вороного «За Україну» йдеться:

О Україно! О рідна ненько!
Тобі вірненько присягнем,—
Серця кров і любов —
Все тобі віддати в боротьбі!
За Україну, за її долю,
За честь і волю, за народ!

Батьки мають навчати своїх дітей любові до матері і Батьківщини на творах Василя Симоненка. Він, співець чарівної краси України, своє коротке життя — двадцять вісім років — прожив чесно й гідно. Мав горде звання народного поета, «витязя молоді української поезії». Митець самовіддано любив рідну землю і славний козацький рід, і вся його творчість пройнята духом любові до матері й палкого патріотизму:

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

Я, полтавець, лише нещодавно дізнався, що дівоче прізвище матері поета було Щербань, і мені мимоволі пригадалося наше козацьке село Щербані, що на Полтавщині. Наш великий рід пишається тим, що в ньому всі подружжя були вірні палкому коханню юності. Жодне подружжя не розлучилося і жодна дитина не лишилася без батька, хіба що той загинув на бойовищі, захищаючи Батьківщину.

А які почуття викликає «Пісня про рушник» Андрія Малишка, де поет звертається до прадавньої традиції в українських сім'ях вишивати рушники! Коли син вирушав із дому в далеку дорогу, мати дарувала йому рушник, щоб оберігав від лиха.

Рідна мати моя, ти ночей не доспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.
Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива
Материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І сучасну, і традиційну оселю в Україні важко уявити без рушників. А придивіться, де саме матері — справжні берегині хатнього вогнища — розвішують рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті — це береги від усього злого, що може зайти в дім.

Дмитро Павличко в пісні «Два кольори» оспівує традиційну українську сорочку, вишиту матір'ю для сина:

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.

«Червоне — то любов, а чорне — то журба», — стверджує, послугуючись народним прислів'ям, поет.

Поет Михайло Ткач з ніжною любов'ю, теплом і ласкою пише про мамині руки:

Мамині руки — колиска моя,
Хліб у долонях, що сонцем сія,
Крила мої у годину розлуки —
Мамині руки, мамині руки.

Про любов до матері як найдорожчої людини у світі пише Володимир Даниленко:

Мамо, ти найдорожча на світі!
Мамо, моя любов правдива,
Скільки б ми не знали світа,
Ти є одна єдина...

Навчила ти нас говорити —
Навік рідна мова із нами.
Сказала Україну любити —
Ласкаво звемо її «мама».

А мати щасливою буває лише тоді, коли бачить своїх дітей живими і здоровими, коли вони знайшли своє місце в житті, і про це йдеться в поемі В. Даниленка «Щаслива мати»:

Як зустрілися у хаті
Всі мої сини,
Молоді, статні, чубаті,
Наче ясени:
Грицько — скрипаль,
Стецько — коваль,
Тарас — шахтар,
Панас — ливар,
Петро — рільник,
Митро — лісник,
А найменший мій синочок —
Учень, ремісник.
Обняли мене хлоп'ята —
І кінець журбі.

І таких рядків в українській поезії безліч.

Упродовж віків митці зображують Мадонну. Образ матері з дітям на руках був завжди уособленням прекрасного. Але кожна доба неодмінно вносить у нього щось своє. Відблиск чорнобильського вибуху створив в уяві поета Івана Драча новочасну Мадонну в незвичній іпостасі. Про це його поема «Чорнобильська Мадонна». Автор змальовує зовсім нетрадиційний образ Мадонни. У поемі переосмислюються мотиви і постаті біблійного сюжету. Трагічні події, наслідки яких відчутні й дотепер, спонукають Івана Драча інтерпретувати їх по-своєму:

Марія, Марія...
Та Марія не та,
Та зродила Христа,
Ця — антихриста!..

Але суть образу Мадонни, безперечно, залишається та сама. Вона — багатостраждальна Мати. Тільки страждання її подвійне, бо Маріїн син пішов на хрест заради людей, заради їхнього спасіння. Мука цієї Мадонни посилена тим, що народжена нею дитина сама розпинає свій край. Йдеться про матір, чий син причетний до вибуху на Чорнобильській атомній електростанції. Через її образ переосмислюється сама трагедія та людська відповідальність за неї. З усією пристрасною художнього слова І. Драч таврує всіх, хто міг бути причетний до цієї трагедії.

На хресті розіп'яті власна мати і власна Батьківщина. Сини ж стоять довкола і мають змогу «помилюватися» своєю роботою. Таким у творі є

генерал, мати якого не хоче ховатися від радіаційного жаху в Києві, а вперто повертається до свого села. Таким є її онук, що з компанією мародерів-інтелектуалів грабує в покинутих хатах старі ікони. Такою є згряя п'яних розпусників, що збиткується над давньою пам'яткою — розкладає багаття навколо кам'яної скіфської баби. Такий самий і лжемитець, який:

З трибуни матері кричав —
Світ дивувався... й величав...
Та як здригнувся чорний атом,
Він матір згадує лиш матом.

І на противагу симоненківським знаменитим віршованим рядкам І. Драч з гірким сарказмом веде далі:

А примітивам треба знати,
Що матір можна й вибирати!
А гордий світ? Він не гордує.
Він дивиться... і аплодує...

Поет, узагальнюючи, малює картину: сива чорнобильська мати несе на руках нашу планету, мов хворе дитя. Розуміння цієї мудрості дітьми — наступними поколіннями світу — має домогтися сім'я.

*Значно легше перетворити людей на натовп, сумирну череду,
якщо вони не замислюються над тим, хто вони і якого роду-племіні,
де їхні коріння, хто їхні батько-мати*

Наше дитинство починається з матері. Вона — найрідніша та найдорожча в цілому світі людина. Кожне її слово, мудрі поради і добрі діла — це Книга життя, з якою ми вирушаємо в далекі світи. І перший усміх сонця, і перший «добридень» людям — це теж від матері. І оте одвічне «не кради», «не убий», «шануй старших», «любви ближнього свого»...

Мамина Книга життя... Вона про радощі й тривоги. Про вміння творити правду і доброту. А серед усіх премудрощів материнської науки найперша — любити людей. Без цього ніхто не зможе піднятися на крила своєї мрії.

Світом править рука, що гойдає колиску. Тому якнайтепліше відзначаймо в кожній родині другої неділі травня свято Матері. Хай у цей день, особливий для кожного з нас, кожна мати відчує тепло і ласку своїх дітей і всієї родини. Для одних це свято приходить уперше, а для когось повертається з небуття. У 30-ті роки минулого століття його святкували в Західній Україні, а потім ця традиція урвалася на кілька десятиліть.

Мати — завжди з нами. Так було. Так є. Так буде. В кожному з нас — частка її життя. Як писав Василь Симоненко:

Скільки б не судилося страждати,
Все одно благословлю завжди
День, коли мене родила мати
Для життя, для щастя, для біди.

2.5. Роль батька у вихованні дітей в сім'ї

Усім відомо, що батько й мати — перші вихователі своїх дітей, але не лише в побуті, а й у педагогічній науці здебільшого йдеться про роль матері у вихованні дітей, про материнську школу. Матір називають Берегинею сімейного вогнища і духовності, Берегинею нації. Найдорожчий у світі людині — мамі — українські поети та композитори присвятили найкращі твори. Вірш Андрія Малишка «Пісня про рушник» («Рідна мати моя»), покладений на музику Платоном Майбородою, став улюбленою народною піснею. Про особливу повагу до матері з натхненням писав Тарас Шевченко. Та чомусь про роль батька у вихованні дітей в поезії і сучасній педагогічній науці говорять мало. Більше наголошують на ролі батька як голови сім'ї, що повинен забезпечувати побутові умови, добувати гроші, аби одягти, нагодувати і вивчити дитину. Але такий підхід не зовсім виправданий.

Авторитет батька у вихованні дітей в народній педагогіці дуже високий. Для вираження поняття «рідний батько» вживають слова: батько, тато, няньо. У народі кажуть: «Не навчив батько, не навчить і дядько», «Не хочеш слухати тата, то послухаєш колись ката», «Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка», «Таткова хата усім багата».

Для дітей батько так само рідний і дорогий, як і мама («Все купиш, лише маму й тата ні»). Про це в українській народній пісні співається:

Сьогодні сонечко, а завтра друге буде,
Та вмре батенько, та й до віку не буде.

Запам'ятайте кілька порад чоловікам-батькам:

- Чоловік — опора сім'ї, а дружина — її окраса.
- Батьку, виховай сина, щоб було кому перевершити тебе. В цьому рух життя. В кожному «гідкому каченяті» живе білий лебідь — не губи, а пробуджуй його. Дитина цікава тим, чим вона відрізняється від інших, а не тим, чим вона схожа на всіх.
- Батьки і діти повинні вчитися разом — одні навчатися, інші — доучуватися. Не вимагайте зубріння, бо воно не лише вбиває інтерес до навчання, а й створює «живих роботів». Дитина пізнає світ дивуючись, підліток — сумніваючись, юнак — утверджуючись. У народі кажуть: «Дурень вчиться на власному досвіді, а розумний — на чужому». Неоціненність чужого досвіду в тому, що він розвиває в тобі почуття співпереживання, співчуття, розуміння дійсності. «Найкраща людина та, яка живе переважно своїми думками і чужими почуттями. Найгірший сорт людини — яка живе чужими думками і власними почуттями» (Лев Толстой).

- Батьку, не перекладай своїх обов'язків допомагати дітям у навчанні на дружину. Вона й так має потрібне навантаження, працюючи на виробництві чи в установі, ведучи домашнє господарство та годуючи дітей і тебе.
- Виховання дитини починається з виховання дорослих.

Шляхетність душі батьків не завжди передається у спадок дітям. Душа — це трансформатор, що поєднує палкі почуття і холодний розум. У душі поєднуються віра, надія і любов. «Любов до дітей виховується тільки любов'ю — як вогник запалюється тільки від вогню» (Василь Сухомлинський).

- Батько має задовольнятися не тим щастям, яке він відчуває, а тим щастям, яке він дає дитині.
- Що довша проповідь батька, то менше в ній смислу й користі.
- Той, хто негідно себе поводить, не виховає гідності в іншого.
- «Якщо ви хочете своїм синам щастя, іноді, а то й якнайчастіше, будіть їх на світанку. Відкривайте перед ними дивовижний світ праці. Прагніть до того, щоб життя ваших синів було неспокійним, тривожним, клопітливим — це і є щастя» (Василь Сухомлинський). Робіть усе, щоб для ваших синів і дочок думка про творчу працю на благо незалежної України була щастям.
- Батько не повинен обурюватись і ляяти сина чи доньку за те, що вони вдягаються в такий одяг, який він сам ніколи б не дозволив собі вдягти, що син відпустив вуса чи бороду, а донька підстриглася, обрізавши гарне волосся, що його діти сьогодні танцюють такі танці, яких він ніколи не танцював у своєму житті. У кожного покоління своя мода і свої танці.
- Батько повинен бути для своїх дітей прикладом високоморальної поведінки, культури спілкування, працьовитості, вірності коханій дружині та бути впевненим, що його діти ніколи не допустять аморального чи антипатріотичного вчинку, не образять старшого чи меншого від себе.

Автор цієї книжки належить до покоління, яке в тяжкі роки Другої світової війни зі зброєю в руках стало на захист Батьківщини. Тому на-самкінець хоче дати батькам таку пораду: виховуючи своїх дітей на героїчних прикладах історії українського народу, в день пам'яті загиблих і померлих скажіть своїм синам і дочкам: ось лежить твій дід, мій батько, а он там — батько мого батька. І я колись лежатиму в цій землі. Шануй, синку, цю землю, бо вся вона — це ми і наші батьки, це Батьківщина. Боронити, захищати її від загарбників — наш обов'язок, важливіший за будь-що в житті, бо Батьківщина — дорожча за життя!

Виховуйте своїх дітей національно свідомими патріотами України. Продовжуйте себе у своїх дітях — і ви залишите слід в історії українського народу.

2.6. Рідна мова — запорука буття народу

Кожен народ говорить мовою, яку він створив: грузини — грузинською, литовці — литовською, росіяни — російською, українці — українською... Мови народні — немов квіти: одна чарівніша за іншу, а всі вони разом узяті — квітник! Мова кожного народу — то його код до пізнання істини, гармонійне поєднання його з природою, космосом.

Важлива роль у формуванні особистості дитини, зокрема в розвитку її мови, належить сім'ї. Адже перші слова, перші речення малюк вимовляє завдяки матері, батькові, бабусі, дідусеві. Навчання мови починається з народження. Батьки повинні забезпечити правильний мовний розвиток дитини з перших місяців її життя.

Малят треба навчати правильно вимовляти звуки в словах і ставити наголос, обирати відповідну інтонацію. У дітей дошкільного віку треба виховувати й культуру мовлення: вміти слухати звернену до них мову, дивитися в очі співрозмовникові, не перебивати дорослих, не втручатися в їхню розмову.

- Розмовляйте з малюком кожної вільної хвилини. Пам'ятайте, що основними співрозмовниками для дитини в сім'ї є мати, батько, дідусь і бабуся. Кожне незрозуміле слово обов'язково поясніть, у присутності дитини вдайтеся до словника. Не забувайте доречно вжити народне прислів'я, загадати дитині загадку.
- Спонукайте і заохочуйте дитину вимовляти перші слова. В жодному разі не повторюйте неправильної вимови дитини. Пам'ятайте, що малюкові треба чути лише правильну мову дорослих. Завжди звертайте увагу на чистоту мови дитини, виправляйте русизми, покажіть красу та мелодійність рідної української мови.
- Якщо ваше дитя неправильно вимовляє звуки, обов'язково зверніться до логопеда. Не чекайте, поки дитина піде до школи. З неправильною вимовою ви поставите її в незручне становище перед однокласниками.
- Виховуйте «чомучок». Уважно ставтеся до запитань вашої дитини. Ваша відповідь має бути чіткою, доступною і зрозумілою. Постійно обговорюйте з дитиною почуте й побачене, привчайте її висловлювати своє ставлення, давати оцінку тому чи тому явищу або події.
- Обов'язково ознайомтеся з методикою навчання дітей грамоти в дитячому садку та сім'ї. Запам'ятайте, що активний словник дитини поступово має збільшуватися: у три роки він становить 1000 слів, у п'ять років — 2000, у сім років — 3500—4000 слів. У дорослої людини словник налічує 6—8 тисяч слів.
- Виховуйте в дитини потяг до читання і культуру читання. Книжка з раннього віку повинна стати для кожної людини вірним супутником, порадником, учителем і другом на все життя.

Русифікація, якої зазнавала українська мова впродовж 350 років, коли Україна перебувала під владою Російської імперії, зробила своє. За переписом 1989 року понад сім мільйонів українців назвали своєю рідною мовою російську і нею виховують своїх дітей та онуків. Кожна українська сім'я має усвідомити, що сьогодні постала проблема виживання української мови, а отже — і української нації.

Чимало підлітків і юнаків однією зі своїх «виняткових» рис вважають зневагу не лише до української мови, а й до культури мови взагалі, користуються жаргоном, обмеженим і спотвореним лексичним запасом: «схай», «порватий», «телик», «велик», «хіпак», «чувиха», «кайф», «нафік», «кореш», вставляючи в кожне речення російську лайку чи її замінники у формі «блін» чи «йо-май».

Сьогодні в діловому мовленні та засобах масової інформації спостерігаємо засилля іншомовних слів: брифінг, саміт, імплементація, парадигма, піар, маркетинг, моніторинг, ексклюзив, ваучер, брокер, мер, менеджер, кутюр'є тощо. Численні гості нашої столиці, на жаль, переконують, що в Україні можна обійтися без знання української мови. А це не що інше, як вияв неповаги до України. Щоб запобігти цьому, батьки повинні самі розмовляти правильною літературною мовою, стежити за культурою власних висловлювань. Адже діти дуже чутливі до змісту кожного сказаного слова, до тону та манери говорити батька чи матері.

Відродити націю, національну самосвідомість і гідність українця може тільки всеохопна система національного виховання, основою якої є сім'я і школа. Через руки і серце батьків та педагогів проходить кожна дитина. Цілком певно можна сказати, що сім'я і школа формують націю.

Зважаючи на це, наполегливо рекомендую батькам прочитати й обговорити з дітьми «Молитву до мови», автором якої є письменниця Катерина Мотрич. Ось лише кілька уривків з неї:

«Мово! Пресвятая Богородице мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена... Мово наша! Передчасно постаріла, посивіла, змарніла, на хресті мук розіп'ята, на палю посаджена, за ребро на гак повішена дітьми-покручами. Стражденнице, великомученице, Матір Божа наша, в сибіри й на коліми погнана, в соловецьких ямах згноєна, за моря й океани розвіяна, голодомором викошена, лютим чоботом розтоптана, стонадцять разів розстріляна, чорнобильською смертю засіяна... Я Тебе викликаю із нетрів, із боліт, із забуття. Я ж висвячую Тебе святою водою і священним вогнем...

... Прости! Воскресни! Повернися! Возродися! Забувай вічним і віщим словом від лісів — до моря, від гір — до степів! Освіти від мороку і освяти святиоруську землю, Русь-Україну, возвелич, порятуй народ її на віки!».

Нехай ваші діти прочитають «Молитву до мови» своїм дідусям і бабусям, близьким, сусідам і знайомим, з власної ініціативи прочитають у класі своїм товаришам і переконують їх, що не знати рідної мови, мови українського народу, — великий гріх, а володіти її духовним багатством — велике і неповторне щастя.

- Мова — запорука буття народу.
- Розмовляйте рідною мовою скрізь, де її розуміють. Не поступайтеся своїми мовними правами заради вигоди.
- Ставлення до рідної мови має бути таким, як до рідної матері: її люблять за те, що вона — мати.
- У вашій хаті чи в квартирі завжди мають бути українські книжки, газети, журнали, дитячі видання, пісенники.
- Не будьте байдужими до найменших обмежень чи зневаги української мови.
- Сім'я — первинна клітина нації, її має жити культ рідної мови. Тому розмовляйте у сім'ї мовою своєї нації. Не вмiєте — вчiться. Мова, — за словами відомого українського поета Бориса Олійника, — то не просто звуки... Це — голос народу... Ви здобудете ще глибшу шанобу у своїх дітей та онуків за те, що прилучите їх до української мови — однієї з найспівучіших не лише в слов'янстві, а й у всьому світі.
- Нашому поколінню випало складне і відповідальне завдання — відродження української мови, нації, державності. За нас ніхто цього не зробить. Це наш історичний обов'язок, виправдання нашого перебування на цьому світі.
(За методичними матеріалами В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького «Мова і нація»).

2.7. Розумове виховання дітей у сім'ї

Розвиток пізнавальної активності дитини є основою розумового і духовного багатства майбутньої особистості. Адже дитина отримує знання про природу, суспільство та їхні закономірності, а також про саму себе. Якщо в дитячому лексиконі не звучить запитальне слово «чому?», батьки, вихователі дитсадків, учителі мають бити на сполох. Запитання — один із шляхів розумового розвитку, пізнання дитиною навколишнього світу. Розгляньмо кілька родинних ситуацій.

Мама прийшла з роботи втомлена і готує на кухні вечерю. П'ятирічна донечка стоїть поряд, її все цікавить: «Мамо, а чому ложка зветься ложкою?», «А якби не було ножа, чим би ти різала?», «А де росте хліб?».

Шестирічний синок домагається відповіді від батька на такі запитання: «Чому після дня буває ніч?», «Чому м'яч підстрибує, а картоплина ні?», «Чому літак не падає?».

Реакція більшості батьків відома. Заклопотана мати відповідає доньці: «Не вигадуй і не запитуй дурниць. Не заважай мені готувати вечерю». Батькові також ніколи відповідати. А дитячі запитання нескінченні. Іноді батькам бракує знань, щоб дати відповідь на них. І щоб відчепитися від набридливої «чомучки», батьки відмахуються від дітей лише репліками: «Не знаю» або «У мене немає часу відповідати на твої вигадки».

Батьки мають усвідомлювати, що від підтримки і розвитку пізнавального інтересу залежить не тільки процес опанування знань у шкільні роки, а й уся майбутня діяльність і життя їхніх дітей. Передумовою успішного розумового розвитку і пізнавальної діяльності дитини є рівень розвитку її уваги — зосередженості й спрямованості на певні об'єкти. Увага — це ті єдині двері, через які знання входять у свідомість дитини. Тому батьки повинні постійно підтримувати інтереси дитини, дбати про розвиток її уваги.

Здобуття знань завжди супроводжується пізнавальними почуттями (подив, непевність, сумнів). Предмети та явища навколишньої дійсності ми пізнаємо за допомогою зору, слуху, смаку, нюху, дотику. У педагогіці є золоте правило дидактики, яке сформулював чеський педагог Ян Амос Коменський: «Якщо якісь предмети можна сприймати одразу кількома відчуттями, то необхідно все робити для того, щоб дитина могла побачити, почути, понюхати, потримати в руках чи попробувати на смак».

Успіх розумового виховання, пізнавальної діяльності і духовне життя людини залежать і від багатства її пам'яті. Пам'ять — це здатність запам'ятовувати, зберігати й відтворювати думки й поняття, рухи і дії, почуття і слова, нагромаджувати так званий інтелектуальний досвід. Основні властивості чи процеси пам'яті — запам'ятовування, збереження, відтворення і забування. Щоб менше дитина забувала, треба розвивати її пам'ять, збагачувати новою інформацією.

Розвиток пам'яті в будь-якому віці відбувається в тісному взаємозв'язку з розвитком мислення та мови. Батьки повинні підтримувати і розвивати у дітей самостійність мислення. Не варто висміювати невдалі спроби малюка або школяра критикувати. Краще тактовно пояснити дитині помилковість її суджень. Завдання батьків, як і педагогів, — не лише оцінювати й контролювати процес мислення, а й керувати ним.

Щоб дитячий інтерес не згасав, а міцнішав і розвивався, батькам треба виявляти постійну увагу до їхньої дослідницької діяльності (спостереження за природними явищами: сходом і заходом сонця, температурою, опадами; розвитком городніх культур, квітів та плодових дерев тощо).

Дорослим завжди треба серйозно дбати про організацію навчання своїх дітей та розумне використання ними вільного часу. Будь-який вид творчості, будь-яке улюблене заняття, мистецтво, спорт, гра можуть сприяти розвитку пізнавальної активності дітей. Але є такі види діяльності, на які батькам треба звертати особливу увагу. Насамперед це книжки. Добре, якщо родина зуміла пробудити в дитини з раннього віку прагнення до читання. Цікава, глибока книжка захоплює — вона дає поживу розуму і серцю, стає другом і порадиником.

Великий вітчизняний педагог Костянтин Ушинський особливу увагу звертав не лише на те, що читати, а й на те, як розуміти прочитане. Безсистемне, невпорядковане, поверхове читання дає мало. Розвинути в дітей звичку до серйозного, вдумливого, систематичного читання, виховати культуру читання так само важливо, як навчити їх вибирати гарні, потрібні

книжки. Тому, шановні батьки, дозвольте вас запитати: які книжки зібрано у вашій сімейній бібліотеці?

Як вони служать вам? Чи вони є просто прикрасою і натяком на високий культурний рівень сім'ї? Чи читаєте ви, батьки, книжки разом з дітьми? Чи обговорюєте з ними прочитане?

Над цими запитаннями варто замислитися всім. Василь Сухомлинський називав сімейне зібрання книжок «Золотою бібліотекою Дитинства і Юності» і заповідав: «Найживотворніше джерело, яке живить родинний струмок культури, — книжка... Найбезціннішим духовним багатством кожної родини є сімейна бібліотека... Книжка, що ввійшла в духовне життя сім'ї, — то ніби промінь, який освітлює майбутнє батькам і дітям».

Не можна не сказати й про розумне ставлення сім'ї до телепередач. Голубий екран приносить у наш дім величезну кількість різнобічної інформації про життя України та всієї планети, дає змогу здійснити подорожі до підводних глибин і до космосу, знайомить із працею шахтарів та хліборобів, із творчістю великих майстрів мистецтва та спорту, відкриває вікно в сьогодинішній світ, допомагає проникнути в таємниці минулого і зазирнути в майбутнє. Але телебачення добре лише тоді, коли батьки навчають глядацької культури своїх дітей, рятуючи їх від згубного впливу «масової культури» та фільмів жахів, бандитизму й еротики.

А як важливо виховати в дітей цікавість і любов до рідної природи, яку Костянтин Ушинський називав одним із великих учителів і наставників: «Називайте мене варваром у педагогіці, але я виніс із вражень мого життя глибоке переконання, що красивий ландшафт має такий величезний виховний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко змагатися впливу педагога», а далі зазначав: «День, проведений дитиною серед лісу та полів... вартий багатьох тижнів, проведених на шкільній лаві».

Батьки мають якомога частіше бувати з дітьми на природі — в лісі, в лузі, на річці, формувати в них почуття відповідальності за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на землі. Людина ніколи не повинна забувати, що й сама вона — частина природи і що тільки вона може допомогти природі, зокрема тим, що зберігатиме ліси, поля, не забруднюватиме водоймища, землі, прагнучиме зберігати екологічну рівновагу. Земля — не просто планета, а наш спільний дім. Ось чому дбати про природу, любити природу — означає бути патріотом своєї Вітчизни. Тому, любі батьки, зробіть для себе з цих важливих порад правильні висновки. Задумайтесь: якщо ваша дитина день у день навчається з примусу і з радістю кидає з вашого дозволу книжку, якщо вона щодня спішить на розваги, то чи виросте з неї діяльна і багата особистість?

Якщо середовище, яке оточує дитину, не сприяє її праці, не прилучає до неї, якщо в сім'ї панує атмосфера неробства, беззмістовних і байдужих розмов, то це конче погано позначиться на вихованні вашої дитини. Щоб уникнути прорахунків виховання, якомога раніше прилучайте дітей до праці, до книжки, до самостійної пізнавальної діяльності, до самостійно-

го мислення, формуйте в них уміння відчувати, розуміти і творити прекрасне. Організуйте різноманітні ігри, вікторини, розгадування і складання кросвордів, чайнвордів, ребусів. Розвивайте інтереси дітей до певних галузей знань, технічної творчості, моделювання, винахідництва. Усіма засобами сприяйте інтелектуальному, емоційному й естетичному розвитку.

Наостанок хочу дати батькам кілька порад щодо організації і виконання дітьми домашніх завдань.

1. Пам'ятайте, що навчання — один з найважчих видів праці і що розумові сили та можливості дітей неоднакові. Не вимагайте від учня неможливого.

2. Будьте милосердними до своїх дітей. Найпростіший метод «виховання» (що не потребує ні часу, ні розуму) — побити дитину і цим її образити, озлобити або й зламати. Забудьте про крик, насильство й наказовий тон. Вони викликають опір дітей, психічні травми, змушують шукати порятунку в брехні.

3. Запам'ятайте, що за науково обґрунтованими нормами над виконанням усіх домашніх завдань учні першого класу повинні працювати не більше однієї години, другого класу — півтори години, третій — четвертих класів — до двох годин. Навчіть дітей користуватися годинником і не дозволяйте їм засиджуватися за виконанням домашніх завдань довше, ніж годиться. Це позначиться на їхньому здоров'ї та розумовому розвитку.

4. Не примушуйте учня першого класу писати спочатку в чернетках і по кілька разів переписувати виконане ним домашнє завдання — це веде до перевтоми й викликає нехіль до навчання.

5. Перевіряйте виконані дітьми домашні завдання, особливо на першому етапі навчання. Проте ваша оцінка має бути такою: «Я задоволений». А перед тим, як сказати «не задоволений», маєте спершу знайти щось хороше і похвалити. Будьте певні — завтра ваша дитина докладе всіх зусиль, щоб ви нею були задоволені.

6. Частіше гортайте підручник вашої дитини, не відставайте від шкільних програм, щоб змогти надати допомогу дитині. Що раніше ви втратите можливість надавати допомогу дітям у шкільних справах, то раніше ви втратите авторитет в їхніх очах.

7. Помічайте і захоочуйте навіть малопомітні успіхи дітей у навчанні й поведінці, використовуйте для цього слова схвалення, поцілунки, різні види морального й матеріального захоочення.

8. Дитина, яка зазнає менше образ, виростає людиною, що більше усвідомлює власну гідність.

9. Пам'ятайте, що дитина — дзеркало життя своїх батьків. Як у краплині води відбивається сонце, так і в дітях відбивається вся організація життя сім'ї, працьовитість, духовне багатство і моральна чистота батька й матері. Майбутнє належить тільки дітям!

10. Дитина має відчувати, що вона живе в сім'ї патріотів України.

2.8. Культура сімейного спілкування

Основою культури спілкування є гуманне ставлення людей одне до одного. А тому батьки мають дбати про формування в дітей відвертості, довіри й доброзичливості. Людина не може жити, працювати, задовольняти свої матеріальні й духовні потреби, не спілкуючись з іншими людьми.

Уже в материнському лоні дитина сприймає світ звуків, голоси матері та батька. Через емоційне забарвлення почутого й формується майбутня особистість. Отже, спілкування в сім'ї є для дитини першою школою громадянства, яка формує її особистість, розвиває в неї почуття власної гідності й заразом виховує повагу до батька, матері, бабусі, дідуся, братів та сестер.

Батьки повинні пам'ятати, що найкращі вихователі дитячого будинку чи школи-інтернату не зможуть замінити дитині рідну матір та рідного батька. Щоб виховувати дитину, треба віддавати їй своє серце, любити її. Але й цього замало. Потрібні ще почуття відповідальності, терпіння, знання особливостей дитини та вміння виховувати.

Лише в умовах достатнього спілкування в сім'ї дитина привчається шанобливо ставитися до інших, вчиться бути ширію, перейматися радощами й прикрощами близьких, турбуватися про них.

Досить часто можна чути нарікання на брак часу для виховання дітей. І це справді так (не більше 17 хвилин на добу батьки можуть виділити для виховання дітей). Але ж працюють усі: і ті батьки, хто добре виховує, і ті — хто погано. Тому річ не лише в кількості часу. Важливо, щоб той короткий час, який приділяється дитині, був насичений увагою й інтересом, щирістю й довірою, приносив взаємне задоволення, щоб дитина нетерпляче чекала зустрічі з батьком і матір'ю.

Батьки мають усвідомити, що виховання — це організоване спілкування, різноманітність духовних і ділових стосунків як між дорослими, так і між дорослими та дітьми. Через це в сім'ї ніколи не можна розділяти життя батьків і дітей на життя дорослих — справжнє, і життя дітей — несправжнє. Тільки у спільному житті з дорослими, поділяючи його радощі й турботи, беручи на себе частину відповідальності, дитина стає справжньою людиною.

Батьки передають дітям знання, своє розуміння навколишнього світу, досвід суспільних стосунків, соціальних форм поведінки. Спілкування між дорослими і дітьми формує духовний світ дитини, дарує естетичну насолоду від прочитаного, побаченого, почутого. Тому розмовляйте з дітьми! Якщо не вмієте — вчіться. Якщо не знаєте про що — думайте, читайте!

Ваш син має знати, і ви теж, що навіть кілька хвилин ранкової веселої, доброзичливої розмови з татом чи мамою — це щастя!

Ваша донька має поглядати на годинника під час прогулянки з друзями: «Наші вже готуються до вечері. І мені треба допомогти накрити стіл та про дещо поговорити з татом і мамою».

Я категорично проти російського прислів'я: «Когда я ем, я глух и нем». У дружній розумній сім'ї за обідом обговорюють прочитану книжку, пе-

реглянутий фільм, розмірковують над проблемами, що виникли у когось із членів сім'ї, радіють успіхам у праці чи навчанні. Для цього в сім'ї має бути встановлене обов'язкове для всіх правило — хоч один раз на день треба збиратися за сімейним столом.

Деяких батьків звинувачують у сентиментальності й «телячих ніжностях» до дітей. Не слухайте таких мудрагелів. Не бійтеся любити своїх дітей! Будьте з ними ніжними й лагідними. Умійте любити свою дитину не за те, що вона гарна та розумна, а просто за те, що вона є і вона — ваша. Навчайте дітей доброзичливості, вміння її виявляти. Звичні слова, сказані по-доброму, з усмішкою, доречно, роблять інколи дива. Дуже хотілося б, щоб батьки полюбили слово «можна» — чудове слово:

«Можна я залізу на дерево?» — «Можна».

«Можна я не їстиму супу?» — «Можна».

«Можна я покличу друзів на день народження?» — «Можна».

Намагайтесь якнайчастіше говорити це слово. Що більше буде в житті дитини доброзичливих «можна», то менше буде в її характері схильності до шкоди. Але коли вже не можна — то таки не можна!

Одна мама розповідала: «Чотири заборони є в моїх дітей. Перша — не можна ображати маму — навіть поглядом. Друга — не можна ображати маленьких. Третя — не можна завдавати болю нікому, тим більше — усьому живому. Четверта — не можна завдавати прикрощів іншій людині». Це і є глибока материнська мудрість.

Дім, ваша квартира — це не дві кімнати і кухня. Це — світ вашої сім'ї. А тому не будьте занудами. Не смікайте, не лайте дитину. Не робіть непотрібних зауважень. Не примушуйте дітей дорослішати, не позбавляйте їх дитинства. Кожній дитині потрібна материнська та батьківська любов. Василь Сухомлинський стверджував: «Мистецтво виховання передбачає насамперед мистецтво говорити, звертаючись до людського серця». Виховання — одне з найпрекрасніших і найпочесніших занять людини. Проте батько-вихователь і батько-зануда — це далеко не одне й те саме. Ось чому, що коротше зауваження, то воно краще.

Батьки над усе мають шанувати духовну красу українського народу, його традиції, педагогічну мудрість і культуру сімейного спілкування, пам'ятаючи, що українська етнопедагогіка

схвалює:

*Розум і силу,
Знання, працю милу,
Науку, освіту,
Усмішку, подібну до цвіту,
Хоробрість і мужність,
Гарну вдачу, мудрість,
Совість і чесність,
Гуманність і чемність,
Працелюбних, вірних,
Чуйних і надійних.*

засуджує:

*Злих та сердитих,
Упертих, ненаситних,
Скупих та лукавих,
Дурних та поганих,
Крикливих, невдячних,
Заздрісних, необачних,
Гульвіс, вередливих,
Ледачих, нецирих,
П'яниць, скалозубів,
Нікчем, душогубів.*

Виховати з дитини справжнього громадянина-патріота України — мабуть, найскладніше завдання. Воно є найголовнішим не лише в шкільному і громадському, а й у сімейному вихованні. І допомагають у цьому народні традиції.

Для українців це традиційна працьовитість, скромність, чесність, гостинність, моральність, родинність, пісенність, акуратність в одязі та облаштуванні помешкання, любов до рідної землі, злагода з природою, вірність в коханні, пошана до батьків, дідуся й бабусі, звертання на «Ви».

У традиціях української сім'ї визначне місце посідає культ предків. У кожному регіоні відзначають День пам'яті (проводі) померлих людей, загиблих воїнів. Це дуже важлива з виховного погляду традиція. Таким є свято 9 травня — День Перемоги. А тому вшановувати померлих і загиблих на війні, розповідати про їхні добрі справи, героїчні вчинки разом з дорослими повинні й діти, щоб вони переймалися повагою до своїх предків.

Дуже важливою народною традицією є відзначення дат родинного календаря. В сім'ях у щирій атмосфері святкують дні народження, ювілей та інші знаменні події як усєї родини, так і окремих її членів — матері та батька, бабусі та дідуся, синів, дочок та онуків. Велике виховне значення для молоді має ювілей весілля батька й матері, дідуся й бабусі, зокрема «срібного» та «золотого» весілля (25 і 50 років спільного подружнього життя). А ще ж буває і «діамантове» та «коронне» весілля (60 та 75 років). Традиції та обряди родинного календаря зміцнюють сім'ю як джерело найглибших людських почувань, найгуманніших стосунків.

Українське родинно-сімейне виховання, використовуючи народні виховні традиції, має формувати національні почуття. Костянтин Ушинський стверджував, що почуття національного є вроджене, що воно вічне, властиве кожній людині і помирає разом з нею. Він писав: «Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до Батьківщини».

Любов до Батьківщини починається з любові до матері та батька, які мають зробити все, аби всюди дитину оточувала ясна, сонячна атмосфера життєрадісності, бадьорості, оптимізму, турботи про фізичне та духовне здоров'я дитини. Батьки завжди повинні пам'ятати, що родина — це мала батьківщина, на ґрунті якої виростає Батьківщина велика.

Культура нашого народу є віддзеркаленням універсальної української національної ідеї, внутрішні чинники якої визначають самобутність національної культури, свідомості, світогляду і характеру українців.

Батьки! Виховуйте у своїх дітях, а особливо в синів, бажання дотримуватися в житті й поведінці лицарських правил, і завжди наголошуйте: будь чистим душею, зміцнюй свій дух самовихованням та самоосвітою, будь добрим, чесним, справедливим, правдивим, красивим, прагни бути першим у гідній поведінці, добрих справах, праці, будь сміливим і розважливим, дисциплінованим й організованим, мужнім, долай труднощі на шляху до добра, правди, краси, шануй і захищай честь і гідність дівчини, жінки, матері й усіх

людей, борони слабких, цінуй побратимство, шануй батьків своїх, їхні звичаї і традиції, люби рідну землю, батьківську хату, материнську мову та пісню, калинову Україну, люби рідну природу, вмій берегти і примножувати її багатства та красу, усвідомлюй себе частиною природи, що є основою життя.

Вихованню любові до України, формуванню національної самосвідомості дітей та молоді сприяє українська народна пісня.

Найкраще привчати дитину до пісні й музики ще до її народження. Майбутнє немовля її чує. Пісня і музика — «...це мова почуттів. Без музики важко переконати людину, яка вступає у світ, в тому, що людина прекрасна», — писав Василь Сухомлинський. Тож якомога більше спілкуймося з нашими дітьми за допомогою української народної пісні, прилучаючи їх до світу прекрасного та передаючи їм у спадок емоційне, естетичне, моральне багатство народної душі, її високу духовну красу.

2.9. Моральне виховання дітей і молоді

Давньогрецький філософ Платон так говорив про роль морального виховання: «Людина — істота найпокірливіша і божественна, якщо вона буде вгамована справжнім вихованням, якщо ж її не виховувати або давати неправильне виховання, то вона буде найдикішою твариною з усіх, кого творить земля». Основоположник наукової педагогіки Ян Амос Коменський стверджував: «Основа доброго виховання в тому, щоб усі навчилися розуміти, чим відрізняється людина від тварини, чим відрізняється добра людина від злої, вчений від невченого, мудрий від дурня...». Батькам і вчителям треба пам'ятати, що в будь-яку історичну добу живе не абстрактна людина, а представник того чи того народу, носій певної національної культури. Тому, виховуючи молоде покоління, сім'я і школа мають сформувати у нього почуття національної самосвідомості, звички і навички моральної поведінки відповідно до норм моралі рідного народу та його духовних надбань — мови, традицій і звичаїв. Дитина до п'яти років має засвоїти близько 80 відсотків норм моральної поведінки. Решта (20 відсотків) засвоюються у шкільному віці.

Про високоморальність людини можна судити з її повсякденної поведінки в побуті, спілкуванні, зі стосунків з іншими в різних видах діяльності. Моральними цінностями українського народу завжди вважалися працьовитість, чесність, духовність тощо. Дуже яскраво це відображено в народних прислів'ях та приказках, в яких звеличується дружба, вірність і розум: Нашо й ліпший клад, коли в сім'ї лад; Краще догана мудрого, ніж похвала дурня; Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже; Маєш голову, май же й розум; Дурний язик голові не приятель; Бережи честь змолоду; Сумління — найкращий подарунок; Добре ім'я — найкраще багатство; Які мама й татко, таке й дитятко; Яке дерево — такі його квіти, які батьки — такі й діти; Вірний приятель — то найбільший скарб; Яку дружбу заведеш, таке й життя проживеш; Будь правдивим,

май мужність широко визнати свою провину, не перекладай своєї провини на інших; Дав слово — тримай його, дав обіцянку — виконай; Справжній друг пізнається не лише в радості, а й у біді — він завжди допоможе, втішить, утримає від лихого вчинку; Живи і чини так, щоб навколишнім — дорослим та дітям — було з тобою приємно і радісно.

Неодмінною ознакою вихованості української дитини є її ввічливість. Проте це не спадкова риса характеру. Моральність, духовність і ввічливість формуються впродовж усього життя. Тактовна, гречна, ввічлива людина завжди готова вислухати, застерегти інших від можливих помилок та прикросців. Вона не тільки делікатна, приємна у спілкуванні, а й доброзичлива, щира.

Хотілося, щоб таких людей у нашому суспільстві ставало дедалі більше. Дуже повчальним є золоте правило: «Треба ставитися до інших так, як ти хотів би, щоб вони ставилися до тебе».

Знати лише правила ввічливої поведінки недостатньо. За багаторічним досвідом виховної роботи педагогічній колектив Павлівської середньої школи під керівництвом Василя Сухомлинського виробив Десять «Не можна». Дотримання цих заборон вважалося справою честі й гідності, порушення — ганьбою і моральним невіглаством. Ось ці Десять «Не можна»:

1. **Не можна** ледарювати, коли всі працюють.

2. **Не можна** сміятися зі старості і старих людей; про старість треба говорити тільки з повагою; у світі є три речі, з яких ніколи не можна сміятися, — патріотизм, справжня любов до жінки і старість.

3. **Не можна** сперечатися з шанованими і дорослими людьми, особливо зі старенькими.

4. **Не можна** виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі... у товариша твого є, а про тебе батьки не подбали: від своїх батьків ти не маєш права щось вимагати.

5. **Не можна** допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі, — кращий шматочок на столі, смачнішу цукерку, кращий одяг.

6. **Не можна** робити того, що осуджують старші, — ні на очах у них, ні деінде; кожен свій вчинок розглядай з погляду старших: що подумують вони.

7. **Не можна** залишати старшу рідну людину самотньою, особливо матір, якщо в неї немає нікого, крім тебе.

8. **Не можна** збиратися в дорогу, не запитавши дозволу і поради в старших, особливо в діда, не попросившись з ними, не дочекавшись від них напутнього слова і не побажавши їм щасливо залишатися.

9. **Не можна** сидіти до столу, не запросивши старшого.

10. **Не можна** сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня, людина, тим більше — жінка; не чекай, поки з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його при зістрічі, а прощаючись, побажати йому здоров'я.

Василь Сухомлинський також вчив дітей любити своїх батьків і давав такі настанови:

- Для матері та батька ти завжди лишатимешся дитиною. Навіть тоді, коли тобі буде п'ятдесят, шістдесят років... Кожний твій крок, вчинок — і хороший, і поганий — відгукується в материнському й батьківському серці радістю чи болем, щастям чи стражданням. Пам'ятай, що ти — сенс і мета життя, радість і горе своїх батьків.
- Найбільше щастя для батька й матері — твоє чесне життя, працьовитість, а в шкільні роки — старанне навчання. Принось у дім радість, оберігай щастя сім'ї.
- Справжня свобода сина й дочки — бути слухняними дітьми.
- Берегти матір — означає піклуватися про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя.
- Від материнської мудрості йде духовна сила, що морально дисциплінує батька, утверджує в ньому почуття лицарської відповідальності за сім'ю.
- Бути гідним свого батька — твоя особиста честь. Честь і гідність батька треба примножувати й берегти.
- Будьте добрими дітьми своїх батьків і матерів. Хороші діти — спокійна старість, погані діти — старість стає пеклом.
- Бережи здоров'я батьків. Умій відчувати найтонші душевні порухи матері та батька. Їхня хворість — твоє горе. Їхні невдачі і неприємності на роботі — твоя біда. Їхня ганьба — й твоє нещастя. Серце батька й матері завжди боляче вражають невдячність, байдужість дітей.
- Старість не може бути щастям. Старість може бути спокоєм чи бідною. Спокоєм вона стає тоді, коли її поважають. Бідною, коли залишають на самоті. Не роби старість своїх дідуся й бабусі, батька й матері бідною. Пам'ятай, що й ти будеш старим.
- Посади у своєму житті такі яблуні — Матері, Батька, Бабусі, Дідуся, Брата, Сестри. Перші плоди з цих дерев віддай матері, батькові, бабусі, дідусеві.

Дуже важливо, щоб батьки вчасно розкрили дітям глибокий внутрішній зміст звичаїв, переконали, що дотримання їх свідчить про повагу до людей, до культури народу. Також треба привчати дітей до етикету: як поводитися серед рідних та близьких, у колі товаришів, сусідів, друзів, серед малознайомих і зовсім чужих людей, як привітати, висловити власні почуття й співчуття іншим. Інколи доводиться спостерігати, коли онука чи онук за столом відмовляються сказати тепле слово, побажати міцного здоров'я і довгих років життя своєму улюбленому дідусеві чи бабусі, батькові чи матері: «А що я додаю? Уже все сказали». Щоб не виникали такі ситуації, треба перше слово для привітання надавати дітям. А далі вони будуть прислухатися уважніше, як висловлюють свої почуття та побажання дорослі члени родини і гості.

Також треба навчати своїх дітей певних норм поведінки на вулиці, у транспорті, в місцях громадського харчування, розваг, видовищ, під час урочистих церемоній тощо. Адже часто можна спостерігати, як діти галасують у тролейбусі чи трамваї, не звертаючи уваги на пасажирів, яким

це неприємно. Або як кілька дівчат обговорюють свої проблеми так, що їх чують усі присутні в транспорті.

Не менше уваги батьки мають приділити культурі зовнішності своїх дітей, особливо в підлітковому та юнацькому віці. Саме в цей період утверджується в них уявлення про зовнішню красу людини, ідеал, до якого вони прагнуть. Починати треба з найпростішого — з формування звички до бездоганної охайності. Останнім часом доводиться, на жаль, зустрічатися не просто з неохайністю деяких юнаків, дівчат і підлітків, а з піднесенням цієї неохайності до культури.

Багато говорить про культуру людини і її хода. Проте часто підлітки не знають, яка хода в чоловіків та в жінок вважається гарною. Не потрібно втягувати голову в плечі, горбитися, човгати, тягнути ноги. Хода має бути помірно швидкою, ритмічною і легкою, тулуб рівним, плечі розпростаними, голова ледь-ледь відкинутаю, порухи плечей чи стегон майже непомітними, гармонійними. При цьому легко й природно допомагати руками.

До 15—16 років батьки мають сформувати у своїх дітей смак до гарного вбрання. Елегантність створює не краса окремих речей (дивовижні чобітки, приголомшливі джинси), а їхнє гармонійне поєднання. «Надто» — такий самий небезпечний ворог гарного, як і «недостатньо». Надто яскраве, надто модне, надто недбале, надто коротке, вузьке, довге, широке — і вже немає культури, вишуканості, а є вульгарність. А вульгарність завжди аморальна. Навіть струнка постать і правильні риси обличчя тут не врятують: поганий смак у виборі одягу знищує красу. Тому треба допомогти підліткам і юнакам визначити свій стиль, окреслити індивідуальність. Вчіть дітей і підлітків бути гарними. Вони мають усвідомлювати, наприклад, що до білої сукні й черевичків на високих підборах пасують м'які манери й інша хода, ніж коли ти в кросівках або коли на тобі джинси й картата сорочка.

Вихованість людини яскраво виявляється в тому, як вона задовольняє свої повсякденні, побутові потреби: чи охайно складені в її кімнаті особисті речі, книжки, одяг, взуття тощо. Є найрізноманітніші способи і засоби формування побутової культури та високоморальної поведінки. Найважливіший з них — позитивний приклад батьків. Проте, на жаль, не завжди вони поведуться щонайліпше.

Нескінченні напучування, дорікання, зауваження, покарання, погрози — малоефективні засоби морального виховання і виховання культури поведінки. Використовувані без міри, вони викликають прихований, а часом і відвертий опір, вперте бажання чинити по-своєму, стійку відразу до етикету взагалі. Тут можуть зарадити лише глибокі якісні зрушення в педагогічній позиції батьків.

Безперечно, ефективність сімейного виховання неабияк залежить від організації допомоги батькам у підвищенні їхньої педагогічної культури. Але чи організовано педагогічний всеобуч батьків у вашому мікрорайоні? Чи допомогли вам заняття в батьківському лекторії у вихованні ваших

дітей і в чому саме? Які питання лишилися, на вашу думку, поза увагою педагогів? Ваші відповіді й побажання неодмінно обговоріть на батьківських зборах з учителями та керівниками школи. Тоді, сподіваюся, форми педагогічного всеобучу будуть ефективнішими, а ваша педагогічна культура та результат виховання — вищими.

2.10. Духовна культура сім'ї

Поняття «духовність» і «духовна культура» належать не лише до релігійно-моральної етики і вірувань. Вони передбачають і формування свідомості та світогляду людини, залучення її до активного економічного, політичного й культурного життя країни. Тому формування духовності й духовної культури — одне з найважливіших завдань загальноосвітньої, професійної та вищої школи й нерозривно пов'язане з відродженням нації, демократизацією й гуманізацією суспільства.

Поняття «духовність» походить від слова «дух». *Дух* — це внутрішній (душевний) стан людини (на відміну від фізичного), її моральна сила. В мові й літературі широко вживаються вислови: у здоровому тілі — здоровий дух, бойовий дух, піднесення духу, падати духом, духовний світ людини, духовні інтереси, духовна спорідненість. *Душа* — це внутрішній світ людини, її думки, почуття, настрої, характер. А тому кажуть: весело на душі, любити усією душею, від усієї душі (широ, сердечно), до душі чи не до душі (комусь щось подобається чи не подобається), відкрити душу (поділитися з ким-небудь), душевна людина, душевні страждання тощо.

Духовна культура особистості — ціла система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку людини. Вона складається з таких основних компонентів:

— культура інтелектуальна (знання, мислення, наукова організація праці);

— культура моральна (честь, гідність, культура почуттів, статеву культура);

— культура спілкування (комунікативні здібності, духовні потреби, культура мови);

— національна культура і національна самосвідомість;

— художньо-естетична культура;

— християнська морально-етична культура, релігійні заповіді і традиції;

— родинно-побутова культура;

— політична, правова, екологічна культура особистості.

Отже, формування духовності, духовної культури особистості — це формування її свідомості, світогляду, прилучення до економічного, політичного і культурного життя народу, це уклад життя сім'ї, роду, народу, нації.

Учителі й керівники шкіл мають добре знати ст. 35 Конституції України, в якій записано: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви». Це визначає світський характер держави, а також світський характер навчання і виховання в усіх типах навчальних закладів. У Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року також чітко записано, що релігійне виховання дітей здійснюють батьки в межах родини відповідно до своїх релігійних переконань. Зі зміною суспільного ладу в Україні змінилося й ставлення держави до релігії і церковнослужителів. Релігійні свята Різдво і Великдень держава оголосила всенародними. У навчальних закладах вивчають історію релігії. Сучасна наука повинна серйозніше й неоднорічно обґрунтовувати місце та роль релігії в нашій історії і культурі. Є Бог чи його немає — це запитання не до педагогічної науки. Бог є для тих, хто вірить у нього. Головне призначення науки — дати відповідь на запитання: «Яким є світ?», а релігії — «Як жити у світі?». Тож краще, щоб вони не ворогували між собою.

Релігія звертається до почуттів людей і в цьому схожа на мистецтво. А тому треба змінити своє зневажливе ставлення до релігії і разом з тим не поспішати відмовлятися від матеріалістичних переконань. Настав час, коли люди з протилежними переконаннями зрозуміли: треба жити поруч без ворожнечі, а основним питанням філософії має стати утвердження миру у світі й у душах людей. Дискусії на світоглядні теми ще триватимуть, але корисними стануть лише за поваги до опонента. Часто погляди опонентів не так суперечать, як доповнюють один одного. Ми можемо й повинні вести активний діалог з церквою, яка впродовж багатьох віків зберігала й розвивала традиції духовної культури, сприяла консолідації сил нашого суспільства.

Багато священнослужителів зробили видатні наукові відкриття. Про них батьки й учителі мають розповісти дітям. Ассиро-вавилонські та єгипетські жерці стали першими астрономами і творцями календаря. Католицький священник Микола Коперник по-новому осмислив будову всесвіту. Єзуїт Секкі став батьком астрофізики. Чеський пастор Ян Амос Коменський усім світом визнаний як батько нової педагогіки. Домініканцеві Джордано Бруно належить вчення про безмежність світів. Ченець Томмазо Кампанелла написав дивовижну книжку «Місто Сонця». Переконаний католик Томас Мор — творець геніальної утопії, що дала назву цілому напрямку філософії. Сільський священник Жан Мельє залишив після смерті славнозвісний «Заповіт», що хвилює людство й сьогодні. Київський ченець Нестор є автором історичної «Повісті минулих літ». Чеський ченець Грегор Мендель своїми дослідженнями поклав початок новій науці — генетики.

Без знання історичного шляху неможливий розвиток духовного багатства сучасної людини. Особливо великої шкоди нашій духовній культурі завдала заборона Біблії — світової історично-літературної пам'ятки. Раніше Біблія була в кожному домі. А з яким душевним хвилюванням

читали цю велику Книгу! Перед тим, як читати Біблію, люди молилися, щоб Бог допоміг сприйняти Слово Боже.

Найслухніша заповідь Біблії — душа повинна стерегтися гріха. Якщо дитину ще в ранньому віці обділити добром, вона виросте жорстокою, недовірливою і замкнутою людиною. Ось чому так важливо кожному читати цю Книгу. Святе писання розкриває людську душу, наповнює її любов'ю, теплом, співчуттям, милосердям. Біблія дає кожному саме стільки, скільки може прийняти його серце. Хіба погано знати й дотримуватися таких заповідей: не можна лінуватися, бо «лідар подібний до брудного каменя або волячого кізняка»; треба шанувати старих, бо «хто шанує батька свого, матиме радість і від дітей своїх. А хто шанує матір — як той, хто здобуває скарби». І ще: «Не зневажай людину в старості, бо й ти будеш старим». А хіба погані поради: «не втримуй слово, коли воно може допомогти людині», «обстоюй істину до смерті», «не набудь слави нашпитувача», «з юних років вдайся до навчання», бо «над мертвим плачуть сім днів, а над дурнем — все життя», «не гріши проти громади і не ганьби себе перед народом». Великий Гейне сказав: «І що то за книга — Біблія! Велична й неосяжна, як світ. Воістину — це Слово Боже».

Важливо учням та їхнім батькам знати й історію Реймського Євангелія — пам'ятки XI століття, що є доказом пріоритетності української культури. 19 травня 1054 року в Реймському соборі дочка Ярослава Мудрого Анна разом з французьким королем присягала на вірність французькому народові на привезеному нею з Києва Євангелії, написаному старослов'янською мовою. Це Євангеліє стало святиною. На ньому присягалися всі королі й присягаються президенти Франції.

У XVI столітті в селі Пересопниці (поблизу міста Рівного) пересопницький архімандрит Григорій і син протопопа, переписувач книжок Михайло за п'ять років зробили перший переклад Євангелія українською мовою. «Виходить прецікава річ, що найстаріший переклад, “Пересопницьке Євангеліє”, є з свого погляду взірцем, — писав Іван Франко. — Мова — то душа народу... Гарні, напрочуд витончені й чисті кириличні літери клалися на пергамент...»

Пересопницьке Євангеліє складається з 63 зошитів, зшитих у книжку, що має 960 сторінок. Це писемна пам'ятка, в якій відбилися основні фонетичні, граматичні й лексичні особливості живої української мови XVI століття. Через півтора століття Пересопницьке Євангеліє потрапляє до рук Івана Мазепи. Чи не воля Божа? У місті Переяславі тоді зводився Вознесенський монастир, й Іван Мазепа передав туди Євангеліє... Перед Другою світовою війною воно зберігалося в Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Після війни потрапило до Києво-Печерської лаври, а звідти — до Центральної наукової бібліотеки ім. Володимира Вернадського. Його вартість оцінена в 6,5 мільйона американських доларів. Пересопницьке Євангеліє — історична, літературна й духовна пам'ятка українського народу. На ньому сьогодні президенти присягають на вірність Україні.

Мудрість Святого Письма використовували у своїх творах Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Микола Гоголь та інші письменники світового рівня. Вивчення Біблії в середній і вищій школі має сприяти підвищенню інтелектуально-мистецької освіченості національної еліти. Вивчаючи філософію, історію, літературу, ми постійно зустрічаємо біблійні висловлювання, факти та імена і не знаємо про них нічого. Не знаємо змісту картин видатних художників на біблійні теми. Лише поодинокі відвідувачі Софіївського і Володимирського соборів, Києво-Печерської лаври знають зміст розписів, якими оформлені ці споруди відповідно до Святого Письма. Вісімдесят років тому нас даремно «посварили» з Богом, і сьогодні ми маємо чесно визнати, що цього не треба було робити. Автор «Слова о полку Ігоревім» бідкався: «Тяжко голові без плечей, а ще тяжче тілу без голови». Ми ж сьогодні — безголове й бездушне тіло.

Як діяти в умовах віротерпимості?

Поважаючи релігійні почуття віруючих учнів та їхніх батьків, поважно ставлячись до релігії та священних книг, школа і вчитель повинні формувати у своїх вихованців науковий світогляд.

- Учитель має бути висококультурною людиною, знати історію, світову літературу, мистецтво й обов'язково — Біблію.
- Визначаючи методи формування світогляду, педагог має враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, а також родинно-сімейні обставини виховання.
- Учитель має зробити все, щоб не допустити виникнення конфлікту, приниження гідності чи образи почуттів віруючих учнів.
- Учитель повинен вміти знімати психоемоційні стреси.
- Учитель має спиратися на принцип релігійного плюралізму і віротерпимості. Він заснований на тому, що всі люди віруючі: тільки одні вірять, що Бог є, а інші — що його немає. Головне — прищепити дитині доброту і чесність, здатність на шляхетний і патріотичний вчинок, уміння мислити й відстоювати свої переконання. А віра чи невіра — цей вибір має бути самоусвідомленим.
- Керівникам навчальних закладів треба пам'ятати істину, яку твердили ще давні філософи: «Якщо в країні погані пекарі — люди їстимуть несмачний хліб, але якщо в державі погані вчителі, то вона нежиттєздатна». Сьогодні також все починається з учителя: і урок, і учень, і школа, і свідомість, і духовність, і навіть саме суспільство та єдність дій членів суспільства в боротьбі за розбудову України.

Кризові явища в суспільному та економічному житті України є однією з причин погіршення морального й духовного стану молоді, що зумовило поширення таких негативних суспільних явищ, як насильство, жорстокість, проституція, злочинність, вживання наркотиків та алкоголю. Виникла проблема, як захистити молоде покоління від аморальних принципів життя, що пропагуються на телебаченні і в книжках. Ця проблема набуває державної ваги і потребує невідкладного й ак-

тивного втручання владних структур. Їхні дії сприятимуть об'єднанню зусиль для формування духовності й духовної культури підрастаючого покоління на засадах національних і загальнолюдських цінностей.

2.11. Права людини і правова культура сім'ї

Український народ обрав шлях розбудови демократичної держави, в якій пануватиме принцип права. Формування правової культури суспільства потрібно починати з сім'ї та школи.

Конституцією України право людини на життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпеку визнано найвищою соціальною цінністю. Що означає поняття «права людини»? Насамперед це можливість людини жити і розвиватися як особистість. У Декларації та Програмі дій Всесвітньої конференції з прав людини записано: «Права людини та основні свободи є невід'ємним правом кожної людини, даним їй від народження». Людина має права вже лише тому, що вона людина. Її можливості залежать від рівня економічного, соціального, духовного й культурного розвитку суспільства. Права мають бути загальні та рівні для всіх.

Права людини класифікують так: *громадянські*, або особисті — право на життя, свободу, віросповідання, недоторканність, честь, гідність; *політичні* — право на свободу слова, участь у політичному житті, в управлінні державою, суспільством, створення асоціацій; *соціально-економічні* — право на працю, справедливі й сприятливі умови праці, на власність, соціальне страхування, створення профспілок; *культурні* — право на користування надбаннями культури, свободу наукових досліджень; *індивідуальні* — право на вибір місця проживання, на виховання дитини; *колективні* — право на створення громадських об'єднань, проведення мітингів і демонстрацій.

Десятого грудня — Всесвітній день прав людини. Цього дня в 1948 році в Парижі Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Держава, яка визнає права й свободи людини своїм найвищим пріоритетом, і що найголовніше — створює умови для їх реалізації, гідна називатися правовою державою.

Основні ознаки правової держави: закріплення в Конституції та інших законах основних прав і свобод людини; панування в суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення; в правовій державі панують правові закони; людині дозволено чинити все, що не заборонено законом; юридична, особливо судова, захищеність людини; чіткий розподіл владних повноважень — законодавчих, виконавчих, судових. Безперечно, Україні треба розв'язати ще чимало проблем, щоб стати правовою державою.

Яка роль сім'ї у створенні правової держави? Батьки і діти насамперед мають оволодіти правовою культурою, що передбачає: дотримання вимог Конституції та законів України; повагу до державних та національних

символів; громадську національно-патріотичну активність у відстоюванні незалежності України, підтримку розбудови атрибутів державності; єдність поколінь на основі національної ідеї; історичну пам'ять, любов до рідної культури, до державної мови, національних традицій і звичаїв; орієнтацію власних зусиль на розбудову держави і розвиток народного господарства; дбайливе ставлення до національних багатств і рідної природи; готовність до захисту прав і свобод громадян України; повагу до національно-культурних цінностей інших народів; відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості; глибоке усвідомлення прав людини, прав дитини і своїх обов'язків перед дітьми та Батьківщиною; усвідомлення громадянської відповідальності за скоєні вчинки і правопорушення; негативне ставлення до виявів беззаконня і правопорушень.

Аби сформувати правову культуру кожної сім'ї, кожного громадянина і кожної дитини, вища школа України має забезпечувати таку підготовку фахівців, щоб повністю задовольняти потреби населення. Наприклад, у розвинутих країнах на 100 осіб припадає один юрист. У нашій державі — один юрист на десять тисяч осіб. Звичайно, це дуже мало.

Правова культура випускників вищих навчальних закладів (далі — ВНЗ) неюридичного профілю дуже низька. За соціологічними опитуваннями, понад 40 відсотків студентів старших курсів не можуть назвати дату ухвалення Конституції України, 20 — не знають прізвища голови Верховної Ради, а понад 50 відсотків не мають уявлення про уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Кожен п'ятий випускник ВНЗ не знає, дозволяє чи забороняє законодавство України найману працю дітей до 16 років. Кожен третій не знає, з якого віку притягають до кримінальної відповідальності.

Хоч як прикро, але кожен другий випускник ВНЗ не погоджується з думкою Томаса Джеферсона, що «містечтво управління — це насамперед містечтво бути чесним». Отож 34 відсотки опитаних заявляють, що підуть на незаконні дії, щоб здобути гроші за крайньої потреби. Значна частина випускників ВНЗ критично ставиться до правової політики держави: 52 відсотки вважають, що держава не сприяє конкуренції у підприємницькій діяльності, 40 відсотків випускників стверджують, що держава порушує право громадян на свободу слова.

Вражають цифри, які свідчать про рівень сформованості світогляду у студентів старших курсів: 27 відсотків мають науковий світогляд, 28 — релігійний, 35 відсотків ще не визначилися. На запитання, яка освіта в Україні є обов'язковою, 13 відсотків відповіли — початкова, 28 — базова середня (9 класів), 59 — повна середня. І це майбутні професіонали, які по закінченні ВНЗ не лише працюватимуть за фахом, а й нестимуть правову культуру в середовище співробітників, у власні родини та формуватимуть її у своїх підлеглих чи вихованців.

Сьогодні 65 відсотків молодих батьків не мають ані найменшого уявлення про зміст, завдання, форми й методи виховання дітей у сім'ї, не знають державного законодавства про права та обов'язки батьків у вихованні

дітей. Це нерідко призводить до приниження гідності дітей та знуцання з них. Багато дітей залишає батьків і живе на вулицях, у підвалах, на горищах тощо.

За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2000 році було виявлено 57 тисяч безпритульних дітей. А за неофіційними даними — їх кількості тисяч. На кінець 2001 року в Україні офіційно зареєстровано дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки понад 100 тисяч осіб. Як наслідок — кожен п'ятий з опитаних не вмів читати й писати. Безпритульні діти потерпають від хронічних та інфекційних захворювань: дифтерії, кору, корости. У всіх без винятку — педикульоз. Ці діти травмовані психічно, більшість із них курить, вживає алкоголь, токсичні речовини або наркотики, статево розбещені. Порівняно з 1993 роком кількість дітей в Україні зменшилася на один мільйон двісті п'ятдесят тисяч. Дев'яносто відсотків підлітків мають відхилення у здоров'ї. Це веде до духовного зубожіння нації та втрати можливих здобутків у майбутньому.

Вихід — насамперед в організації педагогічно-правового всеобучу для батьків. Батьківські лекторії при загальноосвітніх навчальних закладах мають працювати за педагогічною і правовою тематикою, окремо для батьків учнів молодших, середніх і старших класів, з проведенням семінарських і практичних занять та педагогічних і правових консультацій.

Підвищенню педагогічної і правової культури батьків сприятиме створення сімейних бібліотечок з цієї тематики, уважне вивчення змісту Конвенції ООН про права дитини та використання національних традицій народної педагогіки.

2.12. Хороший чоловік творить красу дружини своєю любов'ю

Зменшення народжуваності в Україні пояснюється не лише економічною кризою та безробіттям, а й втратою ідеалу кохання. Модною стала статева розбещеність, що нерідко призводить до безпліддя. Кожна п'ята жінка в Україні не може мати дитини і, створивши сім'ю, молоді люди не мають щастя бути батьками, продовжити рід. Слово «кохання» для багатьох стало чужим і незрозумілим. Телебачення замінило художню літературу, театр, виставки. Сьогоднішня молодь не читає романів, не знає чи байдужа до настанов великого романіста Стендала, який писав: «Сором'язливість — мати найпрекраснішої з усіх пристрастей людського серця — кохання». Чомусь неактуальними стали й слова Івана Франка:

Немає друга понад мудрість,
Ні ворога над глупоту,
Так, як нема любові в світі
Над матірну любов святу.

Першими у справі викорінення такої тенденції сприймання життя молоддю повинні бути батьки й учителі. Треба зробити все, щоб хлопці й дівчата усвідомили: юність — це неповторний романтичний період першої любові, пошуку подружнього ідеалу, моделі сімейного життя. Одним з найдосконаліших інститутів, які витворило людство впродовж своєї історії, є сім'я. Сім'я — основа суспільства. Сьогодні потрібно відновлювати й оздоровлювати колись таку міцну українську родину, утверджувати красу традиційних родинних цінностей і моральних засад.

Великий гуманіст нашого часу, неперевершений вихователь Василь Сухомлинський, керуючись традиціями української етнопедагогіки, уже 12—13-літнім підліткам прищеплював думку про те, що «любов — переддень материнства та батьківства» і що «любов тільки тоді високоморальна, коли вона розумна, мудра, передбачлива». Він наголошував: «Моральне право на кохання має той, хто вміє відповідати за майбутнє — за своїх дітей».

Раджу звернутися до порад Василя Сухомлинського, які він виклав у своїй книжці «Як виховати справжню людину». Ними мають керуватися батьки, вчителі й сама молодь.

Хороший чоловік творить красу дружини своєю любов'ю

- Юначе, ти народився людиною, але нею ще треба й стати. Справжня людина виявляє себе в переконаннях і почуттях, волі й прагненнях, у ставленні до інших і до самої себе, у здатності любити й ненавидіти...
- Ти відчув симпатію до дівчини. Це пробуджується інстинкт продовження роду. Він уже тисячі років облагороджується людською культурою. Відтоді як людина піднялася над світом усього живого, її статевий інстинкт перестав бути сліпим бажанням. У ньому лише перша іскра для великого багаття людської любові.
- Поважай дівчину, бережи її честь, гідність, гордість, незалежність. Дівчина, що пробудила в тебе почуття симпатії, може стати твоєю дружиною, матір'ю твоїх дітей. Вона повторить тебе й себе в новому поколінні. Це і є безсмертя роду людського.
- Любов — це не лише захоплене милування, втіха красою, створеною для тебе, а й нескінченне творення краси в коханій людині. Любов — це відповідальність. Перед тим як створювати сім'ю, перевір себе, чи готовий ти до цього: чи вмієш бути відданим, вірним людині; чи немає в тебе лінощів душі, егоїзму, безсердечності; чи вмієш володіти своїми бажаннями; чи готовий забезпечити сім'ю матеріально.
- Мати з немовлям на руках, мати біля коліски — те саме, що прикордонник на посту. Вона творить майбутнє, вона ж і захищає його. Вона творить велич нашої Батьківщини. Мільйони сімей — це мільйони найтонших корінців, що живлять вічне дерево, ім'я якому — Вітчизна. Ставши чоловіком, ти став громадянином двічі, бо створив сім'ю.
- Умій любити матір своїх дітей, дорожити її здоров'ям, красою, честю, оберігати її від хвороби, втоми, несправедливості. Хороший чоловік

творює красу дружини своєю любов'ю. І ця любов, як сонячне тепло і світло, зібрані у квітці троянди, стає моральною красою твоїх дітей.

Жінка — володар і повелитель любові

- Дівчино, будь мудрою і вимогливою в любові. Жіночність — найвищий вияв людської краси. Любов — палке почуття, але панувати над серцем має розум. Щасливою ти відчуватимеш себе лише тоді, коли будеш мудрою. Людина, якій чарка горілки дає більше радості, ніж ти, розмова з тобою, — не зможе зробити тебе щасливою.
- Коли в присутності юнака або навіть на саму думку про нього в тебе частіше заб'ється серце, коли тобі захочеться, щоб він дивився на тебе з подивом і захопленням, вважаючи єдиною у світі, — це означає, що в тобі прокинулася Жінка-Матір.
- Жінка — це могутня, ласкава і ніжна сила, що виховує справжнього чоловіка. Мужність жінки творить духовну шляхетність, красу, відданість, вірність чоловіка.

Сенс і мета сімейного життя — виховати дітей

- Любов — це діти! Любов — це висока відповідальність! Любов — це висока людська культура. З того, як людина любить, можна зробити безпомилковий висновок, яка вона людина.
- Сімейне життя ніколи не буває й не може бути суцільним святом: у ньому більше тривоги, хвилювань, турбот, ніж чистої радості. В сімейному житті треба зважати на думки, переконання, почуття, прагнення коханої людини. Оберегаючи свою гідність, треба вміти поступатися одне одному. З тої хвилини, як ви почули крик своєї дитини, почалася ваша складна й відповідальна громадянська діяльність — виховання людини.
- Велике зло — принижувати людську гідність, зраджувати найвище людське почуття — любов. Вірність обов'язку чоловіка, батька, матері, дружини — для дітей це школа людської відданості й вірності. Зрада в батьківстві, в материнстві, в подружжі — підлість, яку не можна прощати. Найвища педагогічна мудрість — це вміння бачити в маленьких дітях завтрашніх батьків та матерів.
- «Життя прожити — не ниву перейти», — говорить народна мудрість. У тому, яка людина в сімейному житті, виявляється її справжнє моральне обличчя. Від характеру взаємин у сім'ї залежить духовне багатство суспільства.

Батьки й матері, вчителі й вихователі, скористайтеся цими мудрими порадами видатного педагога. Поясніть своїм дітям та учням, що найчистіше почуття кохання не тимчасове й не хвилиenne, а постійне й святе. Розкажіть їм про жіночу й чоловічу вірність у роки Другої світової війни, коли наречені і дружини чекали коханих довгими роками. Чимало жінок до останнього подиху залишилися вірними своїм любим, які загинули на

війні. Поясніть своїм дітям та онукам примітивність і безглуздість слів популярної сьогодні пісеньки: «Вот такая вот зараза девушка моей мечты». Якщо дівчина юнацької мрії сьогодні «зараза», то ким вона буде, коли стане дружиною, коли з часом вік змінить привабливі риси обличчя та обриси її статури?

Хай ваші діти співають мелодійних пісень про кохання, яких без ліку створив щирий і глибоколіричний український народ та його талановиті поети-піснярі. Про які красиві й чисті почуття йдеться в пісні на слова Валентини Малишко «Кохання моє»!

Кохання моє неприховане,
Я до тебе навіки прикована
Не чімісь руками сильними,
А твоїми очима синіми.

Не завжди вдається пронести перше юнацьке кохання крізь усе життя, але пам'ять про нього у серці лишається навіки. Про це слова пісні Віктора Женченка «Озовись, не мовчи»:

Озовись, не мовчи,
Вже шукав я й за хмарами.
Повернись, облечи
Тими гордими, карими.

Підтверджує вірність серця й Микола Сингаївський у пісні «Така любов моя»:

Біжать, біжать, як вершники, літа,
Де ми стрічали солов'я.
А що в душі цвіло, повік не одцвіта,
Така любов моя.

Дорогі батьки і вчителі, не гасіть у серцях своїх вихованців юнацьке кохання. Кажуть, воно швидкоплинне, але буває лише першим та останнім. Не позбавляйте своїх дітей щастя кохати та бути коханими. Виховуйте в них красу і чистоту почуттів, високу відповідальність одне за одного.

Хочеться звернутися до майбутніх батьків і нагадати, що, беручи шлюб, ви повинні не лише кохати одне одного, а й усвідомлювати відповідальність та обов'язок дбати про здоров'я своїх майбутніх дітей.

Мистецтво народжувати здорових, гарних і розумних дітей

- Перед одруженням обов'язково проконсультуйтеся в лікарів на відповідність резусу крові, відсутність спадкової шизофренії, того, що може стати причиною народження дітей із психофізичними вадами.
- Запам'ятайте — зачаття має бути плановим, а не випадковим. Запліднення, здійснене навесні або на початку осені, дає найліпші результати. Спекта чи мороз негативно впливають на майбутню дитину. Хвилини перед сходом сонця найпридатніші для тайнства зачаття: організм відпочив і набрався сил після міцного сну.

- Здоров'я обох батьків має бути бездоганним. Упродовж восьми днів, що передують зачаттю, подружжю треба утриматися від інтимної близькості. Не рекомендують зачинати дитину після нервового розладу, перевтоми, фізичних чи моральних потрясінь. Вважається, що дитина, народжена з любові, буде щасливою.
- Молода мама має відмовитися від поширеної сьогодні моди — не годувати малюка груддю. Це призводить до психічної травми малюка уже в перші місяці життя.
- Найшвидше втішити малечу може лише мама, взявши її на руки. Дитина відчуває ритм серця матері, до якого вона звикла ще до народження, і заспокоюється. Пам'ятайте, що ласка — одна з біологічних потреб живого організму і є лікувально-профілактичною процедурою.
- Батьки мають завжди дбати про добрі стосунки в сім'ї. Психічно хворі чи розбещені батьки породжують ще більш психічно хворих дітей. Сьогодні серед дошкільнят кожна третя дитина нервова, до п'ятого класу — кожна друга. Робіть з цього висновки.

Дорогі батьки! Виховуйте у своїх дітей любов до рідного дому. Хай ваші діти, ставши дорослими й самостійними, пам'ятають, що їх люблять і завжди чекають вдома. Любов ще нікого не зіпсувала: вона чуйна і мудра. Любов — це відповідальність! Усе залежить тільки від вас.

3 Формування національної самосвідомості у сім'ї

3.1. Знати дерево свого роду, обряди, звичаї і традиції народу — обов'язок кожного українця

У книжці Миколи Ткача «Дерево роду!» розкривається сутність правдивого українського звичаю, що вимагає від кожної людини обов'язкового знання власного родоводу аж по сьоме коліно включно. Адже кожна людина не є сама по собі у світі. Вона невіддільна від свого роду, народу і всесвіту загалом.

Спробуємо фрагментарно передати основний зміст книжки відомого дослідника обрядів, звичаїв і традицій українського народу.

Сім поколінь

Ми починаємося від наших батьків, від землі. Усвідомлення себе в єдності з родом і природою спонукає людину уважно ставитися до всього, що її оточує, перейматися світобуттям, задумуючись над його потаємною суттю. Звідси й обов'язкові знання власного родоводу. Кожен повинен знати своє походження, своїх батьків, дідів і прашурів. За звичаєм — до сьомого коліна.

Що ж, полічимо їх починаючи від себе. Перше коліно — я; друге — батько й мати; у третьому коліні — два дідусі і дві бабусі; в четвертому — чотири прадіди і чотири прабабці; у п'ятому — вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому — шістнадцять прашурів (прапрапрадідусів) і шістнадцять прашурок (прапрапрабабусь); у сьомому коліні налічимо тридцять два прашури і тридцять дві прашурки. Це і є дерево твого роду. В його верхів'ї розгалужується 32 гілки материнських і 32 батьківських. Отож у верхів'ї дерева розгалужується 64 гілки. Число 64 є сакральним і в міфології знаменує всесвіт. Згадаймо переказ про винахідника шахів, дошка яких також має 64 клітини. Коли король захотів нагородити його за винахід такої чудової гри, той запросив, на перший погляд, зовсім незначну винагороду: на першу клітинку покласти одну зернину, на другу — дві, на третю — чотири, на четверту — вісім і т. д. Немудрий король навіть не очікував, що для такої винагороди не вистачить не лише зерна з усього королівства, а й з усієї землі.

Людину, яка не знала свого роду, вважали безрідною. Юнакові або дівчині, що не знали свого родоводу, заборонялося одружуватися і мати

¹Микола Ткач. Дерево роду. — К., 1995. — С. 3—62.

своїх дітей — продовжувати рід. Незнання дерева роду свого, за твердим переконанням пращурів, обертається в наступних поколіннях великим лихом.

До основних чинників, що характеризують дерево роду, належать:

1. Священні знаки та символи роду (народу), одяг.
2. Імена предків, мова.
3. Віра та світогляд.
4. Обряди та звичаї.
5. Рід занять предків.
6. Харчування та напої предків.
7. Історичні та міфологічні казання, перекази, легенди, думи, пісні.

Число «7», в символ якого закорінене дерево роду, є священною математичною кратністю. Ця кратність всебічно проявляється на різних рівнях світобуття. Так, сімка зустрічається в орнаментах доби кам'яного віку, на чудових виробках майстрів скіфської доби, в шумерських міфах тощо. Сім днів творення світу, сім основних кольорів має веселка, сім днів тижня. Добре відома сімка і в прислів'ях та переказах: семеро одного не ждуть; сім разів відмір й один раз відріж; на сьомому небі, за сімома замками тощо. Наші предки вимірювали час від семи днів до семи поколінь: не хвалися у сім днів, а хвалися у сім поколінь.

Священні знаки та символи роду (народу), одяг

Що таке символ? І яке його місце в житті людей, загальному світобутті? Сама суть світобуття закорінена в символ. Адже «спочатку було СЛОВО», — сказано у Святому Письмі. А слово — звуковий символ. Засобом простої умовності зміни кольорів, засобом двох символів впорядковується рух транспорту і пішоходів. Засобом символів ми передаємо і впорядковуємо наші почуття. Так, скажімо, свою любов чи повагу можемо передати за допомогою слова чи якогось вигуку. Схожим чином можемо передати й почуття гніву, бажання, радості чи суму. Можемо, врешті, свої почуття одягти в мелодію. І це також будуть символи. Ми пам'ятаємо й те, як важко долали шлях до вершин державності наш національний синьо-жовтий прапор і наш герб Тризуб. І як затято боролися з цими символами противники української державності.

До пісенних символів України належить поетично оспівана Тарасом Шевченком тополя, що уособлює як свігове дерево, так і козацьку долю. Найпоетичнішим символом України виступає калина:

Ой у лузі червона калина
похилилася,
Чогось наша славна Україна
зажурилася.
А ми тую червону калину
підіймемо.
А ми нашу славну Україну
гей-гей, розвеселимо.

Часом образи верби і калини виступають поряд. Верба уособлює дерево роду, а калина — дівочу долю.

З комах Україну уособлює священна бджола. Серед птахів — Україну символізує чайка. Священими в українців вважаються лелека й журавель. За легендою Україна — батьківщина небесного журавля.

До символів-оберегів належать також і зразки національного одягу. Вишиті сорочка, рушник, хустка з давніх-давен вважаються найсвятішим подарунком, оберегом кожному, хто рушає в дорогу. Саме з глибини цієї святості народилися «Пісня про рушник» і «Два кольори», аби піднятися не лише над Україною, а й над цілим світом людським. Пошана до національного одягу — це пошана до роду свого.

Імена предків, мова

Все у світі має свою назву. Поєднуючи в собі всю сукупність фізіологічних та духовних особливостей предків, кожна окрема людина має від природи і свою внутрішню й зовнішню течію виявлення особистості. Зовнішній вияв особи став основою її прізвиська. Так, на Запорозькій Січі кожний отримував прізвисько відповідно до зовнішнього вигляду. А от внутрішній вияв мав окреслюватися власним ім'ям людини. Найчастіше брали імена діда або прадіда (бабусі, прабабусі). Це традиційне правило було характерним для більшості родів і народів. За українським звичаєм син не повинен мати імені батька. Винятком є лише той випадок, якщо дитина народилася після смерті батька. Чужорідна мова, як і чужорідне ім'я, може негативно позначитися на долі людини, роду, народу. Вона може бути лише як допоміжна. А втрата рідної мови, втрата варіантів родових імен невідвотна. Ось чому імена предків та їхня мова є священними для нащадків.

Віра та світогляд

Саме по собі слово «віра» як символічне окреслення явища буття людини вживається найчастіше у трьох вимірах. Перший окреслює почуттєвий стан. Другий — вживається за визначення ставлення людини до існуючого світобуття, яке поділяє людей на «віруючих» і «невіруючих». Третій — визначає характер релігійного світогляду людини: віра (як переконання) християнська, іудейська, мусульманська, буддійська та ін.

Кожна згублена гілочка з дерева давнього світогляду може стати неоправною втратою, що спричиниться до руйнації невидимого взаємозв'язку двох основних напрямків світобуття, а отже — до занепаду, деградації та руйнації Дерева роду!

Обряди та звичаї

Видатний український етнолог Павло Чубинський у своїх працях значав, що іще до середини ХІХ століття (а від себе додамо — навіть до початку ХХ століття) українське село жило не за якимось адміністративно-державним, а переважно за давнім звичаєвим правом. Це робить зви-

чаєвість та обрядовість простими і зрозумілими кожному на рівні пересічного сприйняття. Так, наприклад, за давнім звичаєм вагітній жінці не личить з'являтися часто на люди. Особливо в останні дні перед пологами.

Форми звичаєвих правил різні. Часом вони набувають вигляду прикмет, прислів'їв або повір'їв:

«У великій пості не ходи у гості»; «На Благовіщення виносять вулики з бджолами»; «Вовк вівці не товариш»; «Скривдити гостя — скривдити Бога».

Отже, звичай є непорушним законом життя роду (народу). Завдяки йому у житті людини усувається безладдя: в роботі, відпочинку, харчуванні, поведінці, одязі, веденні господарських робіт тощо. Наші предки свято вірили, що саме від обрядового дійства багато в чому залежить життя їх самих, їхніх дітей, онуків і правнуків. Давньогрецький історик Геродот зазначав, що «звичай — цар усього».

Найбагатшим і найповнішим з усіх обрядів, що збереглися до наших днів, є обряд весілля. Та нині досить часто бачимо на голові нареченої замість споконвічного віночка — символу цноти дівочої — так званий капелюшок. За давнім українським звичаєм втрата віночка означає втрату дівочої цноти. Така дівчина ставала покриткою. Їй робили на голову якусь запинало. Коли ж культурно — капелюшок. Раніше це було трагедією. А тепер...

Наше традиційне весілля вивершується в неділю. І це не випадково. Бо якщо молода дружина зачне в пошлюбну ніч, то за здорової природи хлопчик має народитися у вівторок, а дівчинка — в суботу. Вівторок — день ратая, творця і воїна. Субота — день клопотальника (домашньої господині, священника, кобзаря, посередника-торгівця тощо). Неділя — день духовності, день любові та єдності.

Нерозуміння давньої символіки породжує найрізноманітніші курйози. Так, раніше молодят обсівали виключно зерном, а тепер часто бачимо, як і на молодих, і на свято Нового року впереміж із зерном летять гроші й цукерки. А це вже зовсім інша символіка. Гроші символізують спустошення, духовну безликість. Цукерки символізують забави, надмірні солодощі та пустощі. В кінцевому рахунку — розпусту. Тож чи варто молодим, їхнім майбутнім дітям та онукам, обсіваючи грішми й цукерками бажати саме такої долі?!

Візьмемо інший приклад: зараз доволі часто можна бачити, як молодих зустрічають хлібом-сіллю на порозі шлюбного палацу, перед реєстрацією. Раніше молодих благословляли хлібом після вінчання. «А то й сидітимуть у батьків на шії», — приказують старенькі бабусі.

Хліб — наслідок трудової діяльності та доброго сприяння сил природи. Він символізує здоров'я, працьовитість, снагу, земну щедрість і родючість (множинність). Хлібом зустрічають гостей, хлібом благословляють молодих, уперше до хати також заходять з хлібом та піснею.

Звичаєві норми і правила, на відміну від конституційних, діють не засобом силового тиску, а засобом надзвичайно тонкого впливу на перед-

умови середовища. Якщо звичай перестає діяти, отже, не все гаразд із самим суспільним ладом, отже, створюються передумови, що ведуть до руйнації. Багатолітнє руйнування родових (народних) традицій нині ставить під загрозу можливість самобутнього існування роду (народу), а то й буття як такого.

Знати й шанувати обряди, звичаї і традиції свого роду (народу) — означає дбати про здорове майбутнє не лише своє, а й своїх нащадків. Зберегти їх для наступних поколінь — священний обов'язок кожної людини, яка усвідомлює свою родову суть.

3.2. Сутність національного виховання дітей у сім'ї

За всю історію виду *homo sapiens* змінилося близько 1600 поколінь. Під поколінням, як правило, розуміють інтервал між середнім віком батьків та їхніх дітей. Ще знаменитий стародавній грек Геродот — «батько історії» — говорив, що «триста людських поколінь становлять десять тисяч років, оскільки три покоління утворюють століття». Ісаак Ньютон писав, що «єгиптяни і греки визначили середній інтервал між народженням прадіда і народженням правнука в століття». Це й становить три покоління.

Сучасні дослідники українського етносу С. Мокарчук та С. Турій збільшують кількість поколінь у столітті до чотирьох і наголошують: «Всяка крапля іншоетнічної крові через кілька десятків поколінь розходить по жилах всього народу. Кожна сучасна людина лише за часовою глибиною у 20 поколінь (близько 500 років) теоретично має 1.048.576 предків»¹.

І це за умови, що «народ (етнос, нація) — людська спільнота, яка відрізняється від інших власною самосвідомістю, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, характером, специфічними формами господарського життя»². Таким чином, ми справді між собою споріднені народ за своїм походженням, мовою, культурою, психологією, темпераментом, характером, способом життя.

Читаючи цю книжку, батьки мають обов'язково замислитися, хто ми, українці, є, якого кореня, чому чимало українців, як ті манкурти, втратили історичну пам'ять, мову, а з ними — й національний патріотизм, і що треба робити, щоб повернути їх, сформувавши національну самосвідомість у своїх дітей.

Насамперед звернімося до книжки Віталія Карпенка «Як повернути манкурту пам'ять», де він замість прологу подає легенду про манкурта за Чингізом Айтматовим. Сподіваємося, що цей матеріал допоможе зрозуміти поняття «манкуртизм» та усвідомити небезпеку, яку становить манкурт для справи відродження української нації і національної держави.

¹Мокарчук С., Турій С. Український етнос. — Л., 1990. — С. 17.

²Залізняка Л. Історичні витоки українців // Історія в школі. — 1996. — № 1. — С. 37.

...У глибині азійського материка розкинулись великі пустельні простори... За давніх часів цим безмежним степовим роздоллям кочували недоброї пам'яті заброди жуаньжуани. Вони винятково жорстоко поводитися з полоненими. Жахлива доля випадала тим із них, кого жуаньжуани обертали в рабство. Вони знищували пам'ять раба страхіливими тортурами — надівали на голову жертви ширі.

Юнакам, захопленим у боях, ретельно голили голови, стинаючи кожну волосину під самий корінь. Воднораз забивали і білували верблюда, найперше відокремлюючи найважчу і найщільнішу війну частину. Поділивши вию на шматки, напинали її свіжу на голені голови — вона відразу цупко облипала череп. Це й називалося надіти ширі.

Нещасних кидали у чистому полі на кілька діб зі зв'язаними руками й ногами, з дерев'яною шийною колодкою, без води та їжі. Від нелюдських мук і болю, яких завдавало ширі, скорочуючись від сонця і залізним обручем стискаючи череп, від спеки, спраги та голоду бідолашні навіки втрачали пам'ять.

Із п'яти-шести виживало од сили двоє. Їх звільняли від ширі та пут, відпоювали, відгодовували і ставили на ноги. Манкурт не знав, хто він, якого роду-племені, не відав свого імені, не пам'ятав дитинства, батька-матері — словом, не усвідомлював себе людською істотою. Він не міг навіть думати про втечу, не міг протестувати, бунтувати, не відав жодних пристрастей, як собака, визнавав тільки своїх господарів — з іншими навіть не спілкувався.

Одна мати розшукала свого сина, перетвореного на манкурта, і вжахнулася. Матір він не впізнав.

«Як тебе звати?» — запитала мати. «Манкурт», — відповів син. «А як звали батька твого? Звідки ти родом? Де народився?» Він нічого не пам'ятав і не знав. «Що вони зробили з тобою?» — горю матері не було меж.

Мати не відмовилася від сина-манкурта, умовляла його піти з нею.

Господар, заставши відвідувачку біля свого манкурта-пастуха, намагався наздогнати її і вбити, але не зміг. Він залишив манкуртові лук зі стрілами, давши зрозуміти, що треба робити. Коли мати знову повернулася до сина, аби врятувати його хоч такого, рука в сина не здригнулась — мати впала, пронизана стрілою в саме серце.

Після виходу у світ роману Чингіза Айтматова «Бураний полустанок», у якому наведено цю легенду, слово манкурт стало прозивним — це людина, яка втратила пам'ять, а з нею — людську подобу, яка може холоднокрівно вбити навіть рідну матір, бо ні родинне почуття, ні людське «Я» манкуртові не властиві. Їх він утратив разом із пам'яттю...¹

«Нинішній час, — пише В. Карпенко, — не є винятком. Більше — перевертні і яничари, манкурти із втраченою національною пам'яттю стали основним козирем у боротьбі проти незалежної української держави».²

¹Карпенко В. Як повернути манкурту пам'ять. — К., 1997. — С. 3—4.

²Там само. — С. 5.

Організуючи і здійснюючи виховання дітей у сім'ї, батьки мають усвідомлювати, що в жодній країні світу немає виховання «взагалі». Воно завжди має конкретно-історичну, національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною. Німецька система виховання виховує німця, французька — француза, японська — японця, російська — росіянина, українська система виховання має виховувати не малороса, а українця.

Правильно організоване національне виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну й особистісну гідність, совість і честь.

«Національне виховання — це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях та обрядах, багатовіковій виховній традиції, духовності; національне виховання є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання»¹.

Національна система виховання — це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтири молоді.

Головною метою національного виховання на сучасному етапі є «набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури»².

В основі національного виховання в сім'ї має лежати формування основних компонентів духовного світу дитини як майбутньої особистості, серед яких слід вирізнити національну психологію, національний характер і народну мораль.

Самобутність української національної психології зумовлена матеріальними чинниками, культурно-історичними обставинами (особливостями природи, території, економіки, культури тощо), природними особливостями українців (анатомічними, фізіологічними, генетичними та ін.). Батьки, вчителі, вихователі мають помічати і розвивати в кожній дитині національно-психологічні особливості. Недооцінка, нехтування всім багатством і різноманітністю рис, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостями мовлення тощо) збіднює психічне життя дитини, звужує світосприймання, спотворює оригінальне світобачення.

Психологія українця — це психологія працьовитого господаря, вмілого хлібороба, захисника прав особистості і державної незалежності Бать-

¹ *Основи національного виховання.* — К., 1993. — С. 87.

² *Державна національна програма «Освіта».* — К., 1994. — С. 15.

ківщини-України. Це психологія людини, яка одвічно захищала сама себе, свою матеріальну і духовну спадщину, падала в нерівному бою, підіймалася, перемогала і в години політичної незалежності України сягала вершин світової цивілізації. Історично відповідальна місія батьків — знати національну психологію і формувати її в кожній дитині.

Національний характер українців формувався упродовж віків. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, волелюбство і душевне багатство — лише деякі типові риси відомого в цивілізованому світі українського національного характеру. Історична місія батьків — не руйнувати його, а всіляко підтримувати, зберігати і розвивати.

Національна система виховання забезпечує глибоке осмислення кожною дитиною народних моральних та етичних положень. Народна мораль найкраще засвоюється у процесі безпосереднього залучення дітей до праці, побуту, дотримання традицій, звичаїв, виконання обрядів. Мораль народу (совісність, правдивість, гідність, справедливість, чесність тощо) охоплює всі грані життя, вона є його сутністю. Народна виховна мудрість стверджує, що у всіх справах і вчинках найголовнішим є моральний аспект.

У процесі відродження й утвердження національної системи виховання відновлюються принципи, норми народної моралі, яка за своєю суттю є загальнолюдською¹.

Одним із провідних принципів національного виховання в сім'ї має стати принцип культуровідповідності — опанування молодими поколіннями певних набутків народної культури.

Принцип культуровідповідності в педагогічній науці досконалим обґрунтував А. Дістервег: «Кожна людина знаходить по своєму народженні на світ своє оточення, свій народ, серед якого їй призначено жити і принаймні виховуватися вже на певному ступені культури..., яка повинна розглядатись як спадок, залишений предками». І веде далі: «Кожна людина повинна бути господарем свого часу та його вимог... Вимоги принципу культуровідповідності безперечні; принцип цей належить до числа непохитних, непорушних»².

Природовідповідним і культуровідповідним А. Дістервег вважав виховання: індивідуальне, національне, вселюдське. У статті «Три зауваги про педагогіку і прагнення вчителів» він зазначає: «Завдання педагогіки — людське виховання. Вихователь має справу:

- 1) з окремою істотою, з індивідуумом, наділеним людськими задатками;
- 2) з індивідуумом, що належить до певної нації, індивідуумом, наділеним національними особливостями;
- 3) з членом усього людства.

¹Див.: *Основи національного виховання*. — К., 1993. — С. 109—112.

²*Дістервег А.* Избр. пед. соч. — С. 228—229, 230—231.

Звідси перед педагогікою постають три завдання:

1) вона повинна рахуватися з індивідуумом і формувати його відповідно до його природних особливостей;

2) робити це відповідно до своєрідності тієї нації, до якої належить індивідуум;

3) виховати його відповідно до загальнолюдських цілей»¹.

На думку А. Дістервега, в педагогіці приділяється недостатня увага національному вихованню, яке передбачає знання національного характеру і наявності в самому вихованні цього характеру. «Кожна нація, — підкреслює він, — має свої особливості, зумовлені природою та історією, свій національний дух»². Потреба національного виховання, наголошує А. Дістервег, це природна потреба кожної людини.

Відомий український педагог Софія Русова твердила: «Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а, навпаки, дадуть нові оригінальні, самобутні скарги задля вселюдського поступу: воно через повагу до свого народу виховує в людях пошану до інших народів...»³.

Важливі положення про національне виховання сформулював письменник Микола Євшан. Він зазначав, що «українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров»⁴.

Микола Євшан визначив завдання національного виховання: «Пробудження і витворення історичної свідомості, усвідомлення та показ історичного буття нації — це головні завдання національного виховання, це використання всіх культурних цінностей нації, творення і підготовлення ґрунту, на якому ті цінності могли би примножуватись... Третє завдання національного виховання — громадська свідомість...»⁵.

Микола Бердяєв, говорячи про пріоритет національного виховання, відзначив: «Хто не любить свого народу, той не може любити людство... Людина входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина, а не безлика»⁶.

Проте за радянських часів в Україні склалася думка, що школа з рідною мовою навчання повинна обслуговувати лише низи суспільства, що рідна мова — це мова простого люду, позбавленого будь-яких привілеїв у суспільстві. Інколи батьки в містах самі зверталися з проханням закрити українську школу або звільнити дитину від вивчення рідної мови, бо все одно діти своєю рідною мовою не матимуть змоги здобувати подальшу

¹Дістервег А. Назв. праця. — С. 235.

²Там само.

³Див.: Україна. — 1991. — № 1. — С. 10.

⁴Див.: Україна. — 1991. — № 9. — С. 9.

⁵Див.: Україна. — 1991. — № 9. — С. 10.

⁶Бердяєв Н. Судьба России: Опыты по психологии войны национальности. — М., 1990. — С. 85.

освіту, вступати до вищих навчальних закладів, де і вступні іспити, і навчання здебільшого здійснювалися російською мовою.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної свідомості, патріотичних почуттів до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Дійовим засобом відродження нації є формування в людини національної гідності й гордості за свою Батьківщину, відмова від почуття національної меншовартості, що формувалося віками.

Сьогодні Україну, яка проголосила державну незалежність, визнали більшість країн світу, однак ми не стали незалежними повністю. Звичайно, головною причиною цього є імперські амбіції північного сусіда, наша економічна залежність від Росії. Але не тільки це. Не останню роль тут відіграє той комплекс меншовартості, який нам прищеплювали століттями і якого так важко позбутися. На жаль, цей комплекс дається взнаки і серед політичної еліти, і на побутовому рівні. Найбільше він виявляється у ставленні до мови, спричиняючись до зникнення мовного середовища. Йдеться про українців з діда-прадіда, які чомусь соромляться говорити рідною мовою. Загляньте у так звані українські школи Києва чи інших промислових міст: навіть учителі, не кажучи вже про учнів, вийшовши з уроку української мови чи літератури, переходять у спілкуванні на російську. Відомо чимало родин — нормальні українські сім'ї, — де вдома спілкуються українською мовою, а вийшовши на вулицю, починають говорити російською. Дуже часто можна зустріти сільських юнаків та дівчат, які, потрапивши до столиці чи до великого міста, починають немилосердно калічити гарну українську вимову, підлаштовуючись під колись «общепринятій язык».

Ця хвороба, що її так точно підмітив та описав Тарас Шевченко, виявляється сьогодні в багатьох громадян у зневажливому самовизначенні — «хохол», у зневазі до рідної мови, до власних батьків і дідів, до землі, на якій вони зросли. Чи є на світі поляк, який називав би себе ляхом? Чи хто чув, щоб якийсь росіянин відрекомендувався як москаль чи кацап? А в нас шокроку як предмет гордощів: «Я халлушка из Полтавы!», «А я хохол из Запорожжя! Но мову вашу не знаю й знать не хачу!»

Цей комплекс меншовартості, цей «хохлацький синдром» — наша національна трагедія, що загрожує не лише нашій державній незалежності, а й нашому існуванню як нації. Головне лихо в тому, що всі ми, починаючи від робітника чи селянина і закінчуючи міністрами та депутатами Верховної Ради, ще не усвідомили себе представниками державної нації, носіями незалежності та державності.

Нам постійно нав'язували і нав'язують думки про те, що ми не проживемо без допомоги «старшого брата», про перевагу його культури та науки над нашою, що призвело до втрати історичної пам'яті, ознак національно-культурної гордості, до втрати багатьох цінностей, які визначають обличчя нації.

У справі відновлення почуття національної гідності величезне значення має висвітлення правдивої історії українського народу, історії культури

та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, відкриття наново пам'яток нашої призабутої спадщини, повернення імен видатних українських учених, художників, композиторів, відомих політиків, імен тих українців, які збагачували чужу культуру, починаючи з Юрія Котермака, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського і завершуючи постатями ХХ століття: Михайла Остроградського, Архипа Люльки, Івана Пулюя, Юрія Кондратюка, Сергія Корольова, Володимира Вернадського, не кажучи вже про таких загально визнаних діячів культури як Ілля Рєпін, Петро Чайковський, Микола Гоголь, Костянтин Ушинський, Володимир Короленко та багатьох інших.

На світанку становлення Російської академії наук з-поміж двадцяти академіків тринадцять були українцями, 90 відсотків шкіл Росії відкриті українцями, першим міністром освіти Росії був українець — випускник Києво-Могилянської академії граф Завадовський. У 1751 р. з десяти членів священного Синоду дев'ять були українці. Усі єпископські кафедри Росії посідали лише українці. Але ж і там, як писав наш відомий учений-філолог і громадський діяч І. Огієнко, «вони виявили талановитість нашу, славили себе і свою Україну»¹.

Отже, ми можемо і мусимо перебороти в собі клятий мікроб неповноцінності. Ніхто — ні француз, ні японець, ні американець — не прийде вчити нас національної гідності. Ми самі маємо осмислити нашу природу й історію, прислухатися до голосу крові й зрозуміти, що ми є часткою великого і гордого народу, що нам є чим пишатися, що ми заслуговуємо на повагу до себе.

Погляньмо правді у вічі. Якщо раніше наші діти мали хоч якісь ідеали, соціальні орієнтири, нехай навіть штучні, надумані, і могли зіставляти з ними власні вчинки, то тепер кіно, телебачення і ринково-вулична література виставляють героями гангстерів, сумнівних закордонних суперменів та повій, що негативно впливає на формування свідомості молодих громадян України.

Порівнюючи, наприклад, наших підлітків із підлітками Польщі, слід відзначити одну надто істотну різницю в їхній поведінці та світогляді, різницю, що відразу впадає в око. А саме: наші підлітки соромляться бути м'якими, добрими і ввічливими, сприймаючи гречність і шанобливість щодо інших людей як ознаку недосконалості й відсталості. Натомість вони готові кинути виклик будь-кому, виявити брутальність, зухвалість і нахабство. І ще: польські діти — це переконані маленькі патріоти, які знають, за що вони люблять свою Батьківщину і пишаються нею, а наші — відверто сміються з цього святого поняття, бо в нашій державі мовби зумисне робиться все можливе для викоринення національної самосвідомості українців як необхідної основи самовідданої любові до України.

У нашій пам'яті збереглися абсурдні слова популярної пісеньки радянських часів «Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский

¹ Огієнко Іван. Українська культура // Наука і суспільство. — 1990. — № 11. — С. 31.

Союз», яку завдяки засобам масової інформації знала і наспівувала майже кожна дитина: знали учні й слова гімну України, яка «в Союзі Радянським щастя знайшла». Сьогодні ж переважна більшість учнів не знає навіть перших двох рядків державного Гімну незалежної України, бо немає тексту Гімну ні в шкільних підручниках, ні на щоденниках, ні на зошитах.

Чи може школа і сім'я в таких умовах використовувати Гімн у виховній роботі з учнями для формування національної свідомості й патріотизму? Безумовно, ні. Водночас телебачення щодня пропагує вульгарну «масову культуру» західного світу, що формує бажання нашої молоді жити за взірцем американських зірок, мільйонерів та мільярдерів, які твердять, що батьківщина там, де гроші, байдуже, як вони здобуті. Мимоволі згадуються слова Тараса Шевченка:

Нащо нас мати привела:
Чи для добра, чи то для зла?
Нащо живем, чого жадаєм?

Український народ повинен випростатися на весь зріст і довести самому собі й усьому світові, що ми великий, талановитий, працьовитий народ, який любить свою Батьківщину і заслуговує на повагу. Сьогодні особливо актуально звучать слова палкого борця за Україну В'ячеслава Липинського: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути»¹.

Дуже злободенними є думки відомого журналіста і громадського діяча Віталія Карпенка про державну ідеологію², зміст яких у тому, що хочемо ми того чи не хочемо, а без ідеології як системи політичних, економічних, правових, філософських, моральних, етнічних поглядів — невід'ємної частини суспільної свідомості — не може обійтися жодне суспільство. Заяви про те, що нині ми живемо в деідеологізованому просторі, — політична безграмотність або злий намір, — такого не буває. Ідеї про новий союз, про двомовність, про подвійне громадянство — не що інше, як ідеологія, тільки ідеологія антиукраїнська. Ми повинні усвідомити: якщо хочемо мати власну державу, а не територію, якщо хочемо мати український народ, а не населення — нам потрібна національна ідеологія.

В Україні сьогодні, на жаль, чітка державна ідеологія відсутня. У нас уникають навіть самого слова «ідеологія»: одні свідомо, щоб не насаджувати антиукраїнських поглядів, інші соромляться його як релікта комуністичних постулатів, а треті бояться, що їх оголосять «націоналістами», «бандерівцями» тощо. А тому навіть школи, ВНЗ та інші навчальні заклади, що виховують молоду зміну, не об'єднані єдиною державною

¹Див.: *Україна*. — 1994. — № 8. — С. 6—7.

²За Карпенком В. О. *Ідеологія держави* // Веч. Київ. — 1995. — 7 квіт.

ідеологічною концепцією. Ніхто не знає, яку державу ми будуємо і яку людину виховуємо.

Якою ж має бути ідеологія України? Насамперед не класовою, а, як у кожній демократичній державі, національною. Вона має стояти на позиції державності, обстоювати її інтереси, протистояти антидержавницьким силам і тенденціям. За переконливий приклад нам можуть правити багатоетнічні Сполучені Штати Америки — найзаідеологізованіша країна: щокроку в Америці ви побачите державний прапор; повсюдно панує державна символіка; а як пишаються американці своїм американським паспортом, як прославляють свою країну в пісні: «Америка, Америка». У США із сотень етнічних груп склалася монолітна американська нація — кожен вважає себе американцем, а тоді вже може додати — іспанського, китайського чи українського походження. І жодного натяку на якусь двомовність чи подвійне громадянство. І ніхто з тих, хто обрав громадянство США, не нарікає на це, а докладає всіх зусиль, щоб якнайшвидше оволодіти державною мовою.

Яскравим свідченням продуманої державної ідеології може бути одна з наймолодших країн світу — Ізраїль. Не мавши тривалий час своєї території, євреї побудували авторитетну національну державу — визнану у світі, відродили дві єврейські мови.

Росіяни ставлять за мету «возродить ничем не ограниченную любовь к России, гордость и достоинство русского человека». Лише українці байдужі до національної історії, національної мови і національної гордості. Нам варто пам'ятати крилатий вислів відомого польського письменника Бруно Ясенського: «Не бійся ворогів — у гіршому разі вони можуть тебе вбити. Не бійся друзів — у гіршому разі вони можуть тебе зрадити. Бійся байдужих — вони не вбивають і не зраджують, але тільки з їхньої мовчазної згоди існують на землі зрада і вбивство».

Єдність навколо національної ідеї допомогла естонцям, латвійцям і литовцям подолати економічну кризу, і сьогодні вони значно випереджають нас і Росію за рівнем життя. Наші західні сусіди і колишні колеги по соціалістичному табору — угорці, чехи, словаки — завдяки згуртованості на основі національної ідеї швидко йдуть угору.

Ми ж маємо холодного і підступного ворога, якого треба здолати, — це наша байдужість, роз'єднаність, суперечливість і недовіра один до одного. Від них усі наші біди й нещастя.

Якщо ми національно бездіяльні — з'явиться антинаціональна нам протидія. Якщо покірно стоятимемо з протягнутою рукою — витягнемо ноги і приречемо своїх дітей та онуків довічно віддавати наші борги та бути рабами. І тоді можна буде сказати, що Пантелеймон Куліш мав підстави у відчай кинути:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,

.....
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Щоб цього не сталося, чимало батьків показують своїм дітям приклад самовідданої боротьби за українську національну ідею. Одним із таких патріотів та полум'яних борців за побудову незалежної української держави є високоінтелігентна людина, киянин Юрій Солоденко.

Власні ідеологічні переконання Юрій Солоденко сформулював так: «Найвища мета політичної боротьби кожного народу — це побудова національної, самостійної, соборної держави на власній етнічній території, держави справді правової, демократичної, соціальної, з ринковою економікою. Бо тільки така держава й може захистити свій нарід від пограбування та винищення «добрими сусідами», зберегти й забезпечити подальший розвиток його самобутнього укладу життя, національних традицій, культури, мови, добробуту, здоров'я, зберегти природу краю».

Дай Боже, щоб таких патріотів-націоналістів щодня в Україні ставало більше, щоб такими свідомими українцями виховувалися наші діти й онуки. Бо тільки за цієї умови ми матимемо справді національну, демократичну та правову українську державу.

Сподіваємося, що схеми «Функції сім'ї», «Види взаємин у сім'ї» та «Провідні напрями родинно-сімейного виховання» зорієнтують батьків на посилення уваги до проблем сімейного виховання.

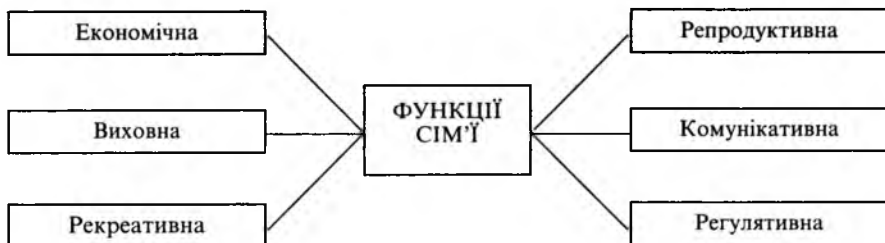
Сім'я — категорія історична. Її форми і функції зумовлені характером існуючих виробничих відносин, суспільних відносин загалом, а також рівнем культурного розвитку суспільства.

М. Соловійов

У сім'ї шліфуються найтонші грані людини-громадянина, людини-трудівника, людини — культурної особистості... Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи.

В. Сухомлинський

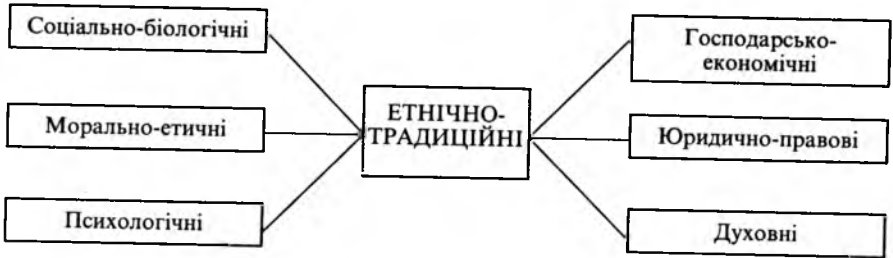
Функції сім'ї

Сім'я — осередок суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, що ґрунтується на шлюбному союзі і родинних зв'язках, тобто взаєминах між чоловіком і дружиною, батьками й дітьми та іншими родичами, що живуть разом і ведуть спільне господарство на основі спільного сімейного бюджету.

М. Соловійов

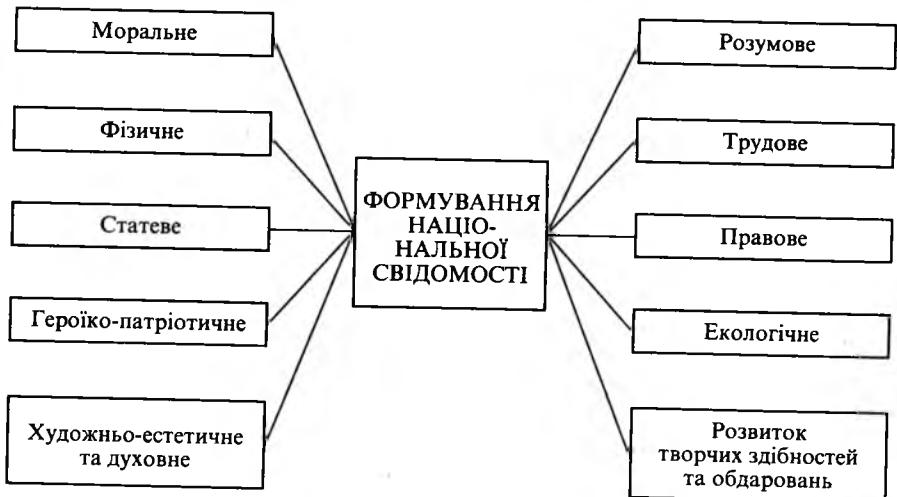
Види взаємин у сім'ї

Формування національної самосвідомості дітей у сім'ї передбачає освоєння молоддю явищ своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до історії держави, патріотизму.

Концепція «Сім'я і родинне виховання»

Провідні напрями родинно-сімейного виховання

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди...!
Любіть у коханні, в труді, у бою,
як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою,—
і вічні ми будемо з нею!

В. Сосюра

3.3. Формування національної свідомості і самосвідомості

Свідомість є властивістю людської особистості і являє собою усвідомлення людиною навколишнього середовища, самої себе, свого ставлення до всього. Що глибше і повніше пізнає людина навколишній світ і що більше вона керується набутими знаннями у своїй діяльності, то більше ця її діяльність є свідомою.

«*Самосвідомість* — це усвідомлення людиною себе самої у своїх стосунках із зовнішнім світом та іншими людьми»¹. Вона має багато різних форм вияву, наприклад: самовідчуття, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самокритика, які пов'язані здебільшого з *пізнавальною* діяльністю людини. Інші форми вияву самосвідомості: самопочуття, самолюбство, самовихваляння, самовпевненість, самоприниженість, скромність, пихатість, почуття відповідальності, власної гідності і т. д., пов'язані переважно з *емоційним* боком психічної діяльності людини. І нарешті, такі вияви, як стриманість, самовладання, самоконтроль, ініціатива, самодіяльність, самодисципліна тощо, пов'язані з *вольовим* боком психічної діяльності людини.

Основні форми вияву самосвідомості особистості тісно пов'язані з усіма сферами її життя та діяльності. Самосвідомість у розвиненому вигляді виявляється лише у дітей старшого віку та дорослих людей. Але початок її формування припадає на ранні дитячі роки. Важливу роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє мова.

Подальший розвиток самосвідомості відбувається в молодшому шкільному віці, коли діти набувають досконалих умінь стримуватися, володіти собою, керувати своєю поведінкою і своєю діяльністю, крок за кроком навчаються контролювати та оцінювати самі себе, виробляючи в собі здатність до самооцінки та самоконтролю.

У підлітковому віці самосвідомість є центральним утворенням у духовному розвитку особистості. Виникає уявлення про себе вже як дорослого, прагнення бути дорослим, діяти так, як дорослі. Ці зрушення французький мислитель Ж.-Ж. Руссо називав «другим народженням». Уявлення

¹ *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка. — К., 1968. — С. 510.

про себе як недитину виникає у підлітків у зв'язку зі статевим дозріванням і відчуттям змін, що відбуваються в організмі.

Характерною для старших школярів є потреба в пізнанні самих себе, зумовлена передусім необхідністю повніше, раціональніше використати свої внутрішні можливості з метою реалізації тих підвищених вимог, які ставлять до них школа та сім'я. В юнацькому віці виникають і деякі нові форми вияву самосвідомості. Серед них найважливіше значення має самовизначення, тобто прагнення юнаків визначити своє місце в житті, у праці, в суспільстві.

Батьки, виховуючи підлітків, мають усвідомлювати і завжди пам'ятати, що становлення особистості та її самосвідомості, пізнання дитиною самої себе відбувається через розкриття властивостей інших людей. Філософи кажуть, що «людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до схожої на себе людини Петро починає ставитися до себе як до людини»¹.

Підтвердженням цієї тези є те, що учні середнього шкільного віку розуміють і оцінюють властивості інших краще, ніж свої власні. Найпізніше підлітками усвідомлюються складні риси: почуття обов'язку, честі, цілеспрямованості, принциповості. А тому важливу роль у формуванні особистості відіграє оцінка дорослими поведінки підлітка і рис його особистості. Це допомагає підліткові визначити ставлення до самого себе, вирізнити ті риси особистості, що були предметом оцінки, і зробити їх предметом своєї свідомості та самооцінки. «Становленню самосвідомості сприяє наслідування інших — дорослих і ровесників, приєднання до різних колективів — трудових, спортивних, пізнавальних (предметні гуртки). У підлітковому віці відбувається перехід від наслідування зовнішнього у діяльності й поведінці дорослих до наслідування внутрішніх рис особистості (розум, воля, риси характеру). Але цей перехід потребує керівництва батьків і вчителів»².

Однією з форм самосвідомості особистості є її ідеали, тобто взірць досконалості, найвища мета прагнень. Молоді властиво шукати ідеали в історії, в навчанні, праці, спорті, поведінці. Ідеал — це приклад для наслідування. В ідеалах юнаки та дівчата ідеалізують себе. Часто ідеалом стають батьки, робітники, військові, вчені, учителі, товариші, односельці, яких люди шанують за працьовитість, мужність, чесність і справедливість.

Ідеали учнівської молоді розвиваються й формуються під впливом художніх творів, кінофільмів, у контактах з дорослими. Але, не маючи достатнього досвіду, діти й підлітки іноді хибно розуміють вчинки і поведінку людей. Це спричинює прагнення наслідувати негативне. Тому батьки і вчителі повинні керувати формуванням у підлітків ідеалів. «Самосві-

¹Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 62.

²Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф. Сімейне виховання. Підлітки. — К., 1996. — С. 26.

домість людини яскраво виявляється у трудовій і політичній активності, в культурі праці і поведінки, у регулюванні задоволення власних потреб. Вона є основою переконань людини, принциповості й вимогливості до себе та до інших... Щоб самосвідомість у різноманітних її виявах стала ґрунтом для самовиховання, потрібно допомогти підліткам зрозуміти самих себе, реалізувати свої ідеали та інтереси, подолати перешкоди, що виникають у процесі виконання доручень і самозобов'язань¹.

Сьогодні в умовах розбудови незалежної, суверенної української держави особливого значення набуває формування не лише громадянської, а й національної самосвідомості. Понад 350 років московські великодержавники денационалізували народ України і домоглися того, що значна частина українців стала байдужими малоросами-безбатченками, втратила пам'ять, а з нею — і рідну материнську мову, стала зі зневагою ставитися до традицій і звичаїв свого народу.

Вельмишановні батьки мають зрозуміти, що найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість *національної самосвідомості*, любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України, усвідомлення себе громадянином української держави, суб'єктом історичного процесу відродження нації.

Формування національної самосвідомості передбачає засвоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови української державності, патріотизму, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю.

Національна ідея повинна стати не просто атрибутом національної свідомості, суто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ.

Необхідною умовою національного відродження є відмова від почуття національної меншовартості, оскільки це почуття призводить до втрати історичної пам'яті, ознак національно-культурної гордості, національної мови, до втрати багатьох цінностей, які визначають обличчя нації, що сьогодні загрожує не лише нашій державній незалежності, а й нашому існуванню як нації. «Отже, — пише один із дослідників проблеми І. Мартинюк, — національна свідомість — це не що інше, як усвідомлення людиною своєї національної приналежності до відповідної національної спільноти, яке включає в себе уявлення, знання про свою національну приналежність, про її історичне минуле і сьогодення, матеріальну і духовну культуру, мову, традиції. До поняття національної самосвідомості входять також усвідомлення ролі своєї національної спільності, її культури серед інших національних утворень і місця свого народу у світовому процесі»².

На превеликий жаль, марксизм, який понад сімдесят років був панівною ідеологією, насаджував думку про те, що нація — це група населення, для

¹Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф. Назв. праця. — С. 26.

²Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія. — К., 1995. — С. 46.

якої характерним є насамперед географічний розподіл праці та регулярний обмін продуктами, тобто єдиний господарський (економічний) ринок. Звідси основною ознакою нації вважалася спільність економічного життя; національна свідомість або самосвідомість з числа ознак нації практично виключались. «Сьогодні, — пише І. Мартинюк, — постає завдання звільнитися раз і назавжди від марксистської методологічної схеми пріоритету одного (матеріального) й абсолютного відкидання, заперечення другого (духовного), від заперечення національного у людському процесі... Адже у національних почуттях криється величезний потенціал людської енергії. Національна свідомість, національні почуття рівнозначні любові до рідної землі, її народу...

Першочергове завдання формування національної свідомості в українців, представників інших етносів в Україні викликане потребою консолідації української нації, її розбудови, яка протягом тривалої історії була розірвана і денационалізована»¹.

Українська сім'я має завжди пам'ятати, що виняткова роль у розвитку й формуванні національної свідомості українського народу, української ідеї, у згуртуванні передових сил української нації належить Тарасу Шевченкові, який закликав любити Україну так, як любив її сам: «Я так люблю мою Україну убогу...»

Т. Шевченко зафіксував найважливіші сутнісні характеристики української національної ідеї: волелюбність, глибинну і всеосяжну народність, державницьку суть, національну честь і вірність, християнську релігійність, жертковий патріотизм, віру у свій народ, опору на власні сили, толерантність до інших, солідарність із поневоленими, антиімперську та антишовіністичну спрямованість, які випливають з неімперського і нешовіністичного характеру нації та її історичного досвіду.

А з якою любов'ю М. Гоголь описав у «Тарасі Бульбі» події, що відбувалися в 1638 році, коли на боротьбу за національне визволення піднялася вся українська нація: «Сто двадцять тисяч казацкого войска показалось на границах Украины... поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, — поднялась отомстить за посмеянье прав своих, за позорное унижение своих нравов, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье...»².

Визначну роль у формуванні української національної ідеї і національної самосвідомості відіграв і Павло Чубинський — автор вірша «Ще не вмерла Україна». Музику написав Михайло Вербицький. Вірш набув характеру українського гімну. Ним він і став у 1917 році з утворенням Української Народної Республіки. Твір «Ще не вмерла Україна» — це надбання українського народу, української національної ідеї. У кожній українській сім'ї мають перейматися тим, щоб діти знали гімн своєї держави.

¹Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія. — К., 1995. — С. 47—48.

²Гоголь Н. В. Собрание сочинений. — М., 1984. — Т. 2. — С. 132.

Іван Франко був сорок літ духовним провідником поневоленого українського народу. У циклі віршів «Україна», а це своєрідний політичний маніфест, написаний у 80-х роках ХІХ століття, він закликав:

Гей уставаймо, єднаймося,
Українські люди!
Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Най братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

Яскравим і радикальним виразником національної свідомості та української ідеї, видатним громадським і політичним діячем кінця ХІХ — початку ХХ століття була Леся Українка. У циклі «Сім струн» читаємо:

До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанна мати!
Скрізь плач, і стогін, і ридання,
Несмілі поклики слабї,
На долю марні нарікання
І чола, схилені в журбі.
Над давнім лихом України
Жалкуєм, — тужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани в нас.

Свій внесок у формування національної свідомості, у поширення української національної ідеї через власні художні твори та активну громадську діяльність зробив Михайло Коцюбинський. З нагоди сторіччя святкування українського слова Михайло Коцюбинський називав Івана Котляревського «батьком української літератури, поезії і драми» і відзначав «важливу роль його в історії української літератури і самосвідомості»¹.

Чільне місце в історії українського народу, у формуванні його національної свідомості належить Михайлу Грушевському. Він зазначав, що не Україна «вийшла» з Київської Русі, а, навпаки, Київська Русь була першою і найдавнішою формою українського життя і називав Київ «Матір'ю городів українських».

Прихильність до української національної ідеї виявив Володимир Вернадський — перший президент Української академії наук, який через усе життя проніс глибоку любов до України, її народу й культури. У липні — серпні 1915 року в селі Шишаках на Полтавщині В. Вернадський написав статтю «Українське питання і російська громадськість», де впевнено твердив: «Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історич-

¹ Коцюбинський М. М. Твори: У 4 т. — К., 1985. — Т. 4. — С. 17.

но зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму»¹.

Та як показав розвиток подій, не так просто було Україні вирішити свою долю. Проклятий царат робив з великоросів катів українського народу. Тимчасовий уряд Росії навіть слухати не хотів не тільки про самостійність України, а й про автономію України. Більшовицький уряд РРФСР також не мислив Україну суверенною державою. Голова ВЦВК РРФСР і секретар ЦК РКП(б) Я. Свердлов 13 лютого 1919 року писав заступникові Голови тимчасового робітничо-селянського уряду України Ф. Сергєєву (Артему): «Дорогий Артем! Пишу це тільки тобі. Інколи жахливо робиться від хвилі самостійності, що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. д. Не дозволяй цієї штуки. Дивись у чотири ока»².

Нарком у справах національностей Йосип Сталін заявив голові ВУЦВКУ Володимирі Затонському: «Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру»³.

І все ж таки у 1921 році було взято курс на проведення політики українізації. Проте негайно почався і процес контрукраїнізації, русифікації України, ще настирливіший і безжалісний, що здійснювався до останніх днів існування СРСР, руйнуючи національну свідомість насамперед інтелігенції.

Про наслідки великодержавної тоталітарної політики дуже вдало висловився Микола Жулинський: «Чуже державство підтягло під корінь національну самосвідомість народу нашого, відібрало в багатьох почуття національної гордості, посіяло зневіру, байдужість, пасивність, позбавило мільйони українців національної ідеї, яка стимулює завжди енергію народу, випростує його і зміцнює волю до боротьби»⁴.

Тож кожна українська родина, батько, мати, дідусь, бабуся, їхні діти й онуки мають знати історію національного поневолення свого народу й усвідомити, що в нашому державотворенні великого значення сьогодні набуває родинно-сімейне виховання. І не просто виховання, а виховання національне, спрямоване на розвиток національної самосвідомості, національної гордості українців.

«Честь і хвала тим батькам, — пише автор «Української родинної педагогіки» академік Мирослав Стельмахович, — які змалку у душах своїх дітей сіють добірне зерно народодлюбства, а в серцях — безмежну любов до рідного народу України»⁵.

А тому пам'ятаймо: якщо в родинно-сімейному вихованні твердо стоимемо на ґрунті української народності та патріотизму, то виховаємо

¹Див.: *Вітчизна*. — 1988. — № 6. — С. 172—177.

²Свердлов Я. М. Избр. произведения — М., 1960. — Т. 3. — С. 171.

³Див.: *Нариси Історії Компартії України*. — К., 1964. — С. 230.

⁴Див.: *Україна*. — 1992. — № 7. — С. 19.

⁵Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. — К., 1996. — С. 165.

наших дітей людьми, особистостями, які мають своє обличчя, свою національну та людську гідність, національний характер. Виховання ж без національної свідомості — кволе і безнадійне.

Хоч як це прикро, але часто-густо трапляється, що у вагоні потяга чи у тролейбусі пасажери спілкуються кількома мовами і завжди українська мова при цьому перебуває у приниженому становищі.

Завершуючи цей розділ, хочу наголосити на тому, що батьки і діти мають глибоко усвідомлювати важливе значення культури міжнаціонального спілкування. Вона — неминучий наслідок розкриття духовно-морального потенціалу кожного народу. Висока культура міжнаціонального спілкування водночас є засобом і плодом становлення нової системи відносин у культурній, економічній, політичній та інших сферах життєдіяльності народу.

Діти і молодь мають знати, що складником культури міжнаціонального спілкування є такі моральні вимоги: дотримання такту, повага і доброзичливість у стосунках із представниками різних націй та народностей; що зневажливе ставлення до тієї чи тієї національності, її культури, системи цінностей, мови, традицій, звичаїв шкодить обом сторонам у спілкуванні.

На міжнаціональне спілкування великий вплив справляє знання мов, але сьогодні проблема в багатьох сім'ях полягає в незнанні державної мови. Люди високої культури ніколи не ставляться зневажливо чи вороже до людей іншої національності та їхньої мови, надто ж до мови державної, чийм носієм є український народ, який своєю активною громадсько-політичною, науковою, культурно-освітньою діяльністю та своєю історією заслуговує на світове визнання й повагу.

Рекомендуємо батькам уважно і вдумливо розібратися у традиційних заповідях української етнопедагогіки, у схемах «Принципи національного виховання» та «Національна самосвідомість особистості», що подані нижче.

Національне виховання є органічним компонентом освіти й охоплює всі складові системи освіти.

Державна національна програма «Освіта»

Національне виховання в українській державі має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

Державна національна програма «Освіта»

3.4. Українська народна пісня та її роль у формуванні національної самосвідомості дітей і молоді

Український народ — один з найспівучіших у світі. Микола Гоголь писав: «Покажіть мені народ, у якого було б більше пісень. Пісня для України — все: і поезія, й історія, і батьківська могила». Україна має понад 300 тисяч народних пісень. Серед пісень інших народів вони вирізняються своїм поетичним та морально-етичним багатством, ліризмом і глибиною почуттів. А тому чимало народів світу співають українські пісні.

Наприклад, українська пісня «Їхав козак за Дунай» під назвою «Прощання з нареченою» ввійшла до збірки французьких народних пісень, її

залюбки співають, змінивши деякі слова, й німецькі селяни та військові. Не знаючи походження пісні, вони вважають її своєю. У цих країнах співають також «Ой не ходи, Грицю», «Реве та стогне Дніпр широкий» та ін. Чимало українських пісень виконують і в Данії.

Чеський композитор В. Балтазар з глибоким переконанням писав: «Вислухати новітню європейську музику, а після неї українську народну пісню — це однаково, що вийти із затруєної пахощами міської світлиці на свіже, чисте лісове повітря». А далі продовжував: «Українські народні пісні — це невичерпна криниця музичних перлин, що їх вистачить композиторам усього світу».

В українських народних піснях найяскравіше відображено традиційний ідеал людини. У них передано й почуття народних мас. Через пісню ми безпосередньо «розмовляємо» з давніми поколіннями, живемо тими почуттями, якими жили вони. Адже відомо, що українська пісня за змістом, багатством, глибиною і різноманітністю переживань, переданих у ній, красою та мелодійністю посідає одне з перших місць серед пісень народів світу. Саме вона підтримує свідомість національної єдності нашого народу, любов до Батьківщини й самоповагу. Недарма Тарас Шевченко наголошував:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
Ось де, люде, наша слава,
Слава України.

Народна пісня характеризує українця як щирого патріота, який завжди готовий віддати за рідну землю своє життя. Найдорожчі для нього лицарська честь і слава. В козацькій пісні йдеться:

Приходить час, приходить час,
Нехай же кожен скаже з вас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб поганий він.

Мабуть, жодна нація у світі не оспівувала з такою любов'ю і з такою відданістю красу й славу своєї країни, як ми — українці. Широковідомою в народі стала пісня на слова Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна», яка у приспіві закликає:

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Чи не найбільше пісень, поезій письменники і народ присвятили матері. І життя, і долю, і кохання — все пов'язує українець з її ім'ям. Так, у пісні «Ой у лузі та ще й при березі» дочка звертається до матері:

Було б тобі, моя рідна мати,
Цих брів не давати,
Було б тобі, моя рідна мати,
Щастя-долю дати!

В українській народній пісні «Виряджала мати сина» мати радить своєму соколу:

Оженися, мій синочку,
Візьми жінку-любку,
Цілуй її, милуй її,
Як голуб голубку!

А як хвилююче бентежать серце слова пісні Миколи Сингаївського «Чорнобривці»:

Як на ті чорнобривці погляну,
Бачу матір стареньку,
Бачу руки твої, моя мамо,
Твою ласку я чую, рідненька.

Про красу, роль і значення пісні оповідають і найдавніші легенди. Ось одна з них:

Дружина співака Орфея Евридіка гине від укусу гадюки. Орфей вирушає в царство мертвих до бога Аїда і співає йому про красу коханої дружини, про свої муки від розлуки з нею. Пісні Орфея всіх зачарували. Не встояв перед красою пісні й бог царства мертвих Аїд і повернув життя дружині Орфея.

Шановні батьки, з наймолодшого віку дбайте про формування духовної, естетичної культури ваших дітей. А в цьому першими вашими помічниками мають бути народні пісні. Адже вони несуть культуру, духовне багатство нашого народу. Але недостатньо просто навчити дітей українських народних пісень. Ви маєте зробити все, щоб це багатство увійшло в душу, в серце кожної дитини, в її почуття.

Знайомство з народним мистецтвом — піснею, танцем, грою на інструменті — починається саме в сім'ї. Найкраще привчати до цього дитину ще до її народження. Якщо в присутності майбутньої матері звучить гарна пісня чи музика і, що дуже важливо, українська, — то це дуже добре, — її чує дитина.

А найліпше духовна культура народу засвоюється з молоком матері. Співаючи українську пісню під час годування чи приколихування дитини, ви формуєте почуття і духовну культуру дитини. Дитина не просто споживає материнське молоко — вона має в цей час чути материнську рідну мову, українську пісню, мелодію.

Ви не виховаєте з дитини українця, якщо від дня народження вона чути не рідну або не літературну українську, а зросійщену мову. Ви не сформуєте у неї духовної культури, виробленої українським народом, якщо співатимете коліскові мовою іншого народу або лише сучасні молодіжні пісні.

Що багатшим у вашої дитини буде чуттєвий досвід, тобто що більше вона чутиме українських пісень і мелодій, то краще і швидше вона навчиться відчувати красу, розуміти її в мистецтві й культурі спілкування з батьками та іншими людьми, відчуватиме насолоду і радість від почуття й побаченого. Що частіше ваша дитина чутиме пісню, то раніше вона

оволодіє різними видами естетичної діяльності: співом, танцем, грою на музичних інструментах.

І пам'ятайте, шановні батьки, що духовно-естетична краса дитини є складовою всебічно і гармонійно розвинутої особистості, про виховання якої говорять з античних часів. Шляхів прилучення дітей до прекрасного в народній педагогіці багато, і всі вони мають одне призначення — будувати щирі й доброзичливі взаємини в сім'ї.

Народна педагогіка має могутнє виховне джерело — багатющу народну пісню, народну музику і різні види народних музичних інструментів. Недаремно в народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зло. «Здоров'я, розум і сопілка — мудра спілка», «Як музика іскриста, то й душа чиста», — твердять народні афоризми.

3.5. Формування національної самосвідомості засобами природничо-екологічного виховання

Формування екологічної культури так само, як і національне виховання, передбачає усвідомлення особистістю певних понять і правил поведінки.

Екологія (від грецького — дім, житло) — наука про зв'язки організмів (зокрема людини) з навколишнім середовищем. Екологічна культура — це сукупність знань про екологію, норми і правила поведінки у природному середовищі. Вона є складовою національної культури. Екологічна етика є концепцією виживання людства. Економіка не може успішно розвиватися без екології. Адже обидві вони тісно пов'язані між собою. Згідно з принципами екологічної етики людина повинна припинити або суттєво зменшити свій руйнівний вплив на природу, аби відвернути екологічну катастрофу, яка може призвести до знищення самого людства.

Охорона природи — це система науково обґрунтованих заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання й розвиток природи і природного навколишнього середовища в інтересах людини та суспільства. Нині ми перебуваємо на межі екологічної кризи. А тому однією з найважливіших складових національного виховання і формування національної самосвідомості має бути екологічне. Досить переконливо доводив це ще К. Ушинський, який називав природу одним із великих учителів та вихователів. Жан-Жак Руссо радив виховувати дитину уважною до явищ природи для формування в неї любові до знань. В. Сухомлинський визначав природу як «вічне джерело думки» і добрих почуттів дітей. Відомі його «уроки мислення в природі», які він проводив сам і радив учителям: «Ідіть у поле, в парк, пийте з джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, які люблять знання, поетами»¹. Не обов'язково при цьому вести бесіду про велич Батьківщини і красу її

¹ Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 3. — с. 47.

природи, варто лише прочитати рядки деяких творів. Наприклад, з вірша Ліни Костенко «Синички на снігу»:

Синиці голодом намлілись —
Така зима, така зима!
Оце б у вирій полетіли,
так батьківщини ж там нема.

Важливим для екологічного виховання учнів є й вірш Дмитра Павличка «Птиці»:

Тріпоче серце пійманої птиці,
В руках моїх не чує доброти.
— Я дам тобі водиці і пшениці,
Моя пташино, тільки не тремти!
Хіба потоки загубили воду?
Хіба в полях уже зерна нема?!

Пусту мене, мій хлопче, на свободу.
І все, що треба, я знайду сама.
— Пусту мене! Мені, дитино мила,
Дорожче воля, ніж зерно твоє!
Страшна, хоч навіть лагідна, та сила,
Яка розкрити крилець не дає!

Виховний потенціал мають, зокрема, рядки:

Лети! Співай у небі гомінкому,
Хоч і маленький, зрозумів я все.
Моя рука ніколи і нікому
Ні кривди, ні біди не принесе!

Ці слова викликають у школярів замишування вчинком хлопчика. Саме завдяки таким книжкам дитина дізнається про закони розвитку природи, про те, «хто в лісі живе і що в лісі росте», навчиться співпереживати «братам нашим меншим», відчувати свою відповідальність за все живе на землі.

Батьки і вчителі мають допомогти дітям пізнати природу свого рідного краю, побачити її красу, сформувати їхню екологічну культуру. Успішному вирішенню цієї важливої справи сприятиме ознайомлення учнів з науково-пізнавальними і художніми творами, у змісті яких закладено великі можливості для екологічного навчання та національного виховання підростаючого покоління.

Усі ми, так само, як і нинішні учні, вивчали в школі природознавчі предмети, але далеко не всі стали охоронцями природи. Навпаки, багато колишніх природознавців (тих, хто отримував з біології «відмінно» і «добре») стали її активними руйнівниками. Це ті, хто, працюючи на виробництві, зливають промислові відходи в річки, моря й озера, сприяють випаданню кислотних дощів, вирубують ліси задля особистих користі й збагачення. А що вже говорити про Чорнобильську катастрофу! Руйнуючи екологію, вони тим самим руйнують дім, в якому живемо, що веде до самознищення людини. Доказом цього є те, що тільки 7 відсотків території України можна назвати відносно чистими і придатними для проживання.

А це один із найгірших показників у світі. За радянських часів Україна займала 2,7 відсотка території СРСР, але 40 відсотків ядерних реакторів Радянського Союзу було розміщено на її території; каскад гідроелектростанцій і штучних морів будувався в розрахунку на те, що за виникнення військової загрози із Заходу територія України через їх зруйнування затоплювалася б водою; до катастрофічного рівня доведено розораність сільськогосподарських угідь, вирубано ліси, забруднено річки тощо. Без перебільшення можна стверджувати, що в Україні наявна екологічна криза, за якої руйнується традиційна система життєзабезпечення нації. Причому саме це і є однією з основних причин деградації українського суспільства. Рівень життя, його тривалість і рівень освіти — одні з найнижчих у світі. Смертність же значно вища, ніж народжуваність.

Однією з умов виживання і розвитку суспільства є збереження, культивування духовних зв'язків народу (нації) зі своєю землею. Сучасна моральна криза — це не лише криза ставлення людини до людини, а й людини до природи. А тому йдеться не про охорону природи від всесильної економіки, а про підпорядкування останньої законам природи. Людина може «загнуздати» свою антиекологічну поведінку лише тоді, коли гуманізація стосунків із природою буде широкою і повсюдною. В основу взаємодії людини з природою мають бути покладені етичні принципи.

Авторитетна міжнародна громадська організація «Римський клуб» визначила найважливіші екологічні принципи розвитку суспільства:

- 1) забезпечення психологічного розвитку та збереження здоров'я людини є пріоритетом життєдіяльності кожного суспільства;
- 2) визначення людиною розумної й достатньої межі задоволення власних матеріальних потреб;
- 3) ухвалення засади, на якій середня сім'я повинна мати двоє дітей;
- 4) формування концепції збалансованого екологічного розвитку;
- 5) охорона основних екосистем землі (природні зони, регіони, місцевість);
- 6) опанування знань з управління природними ресурсами; сприяння розвиткові прав та активності громадян; комплексне використання відходів (рециклізація) та їх утилізація; сприяння розвиткові біологічних методів очищення стоків; управління токсичними хімічними матеріалами та радіоактивними відходами; цілковита відмова від незбалансованих систем виробництва тощо.

Привертає увагу загальна гуманітарна спрямованість принципів, засобів і цілей стійкого розвитку. Але нам ще далеко до рівня їх усвідомлення. Сучасна модель виробництва та споживання промислово розвинених країн не є екологічно орієнтованою. Вони використовують природні ресурси такою мірою і такими темпами, що створюють цим реальну загрозу знищення всього живого на землі¹.

¹ *Стійкий екологічнобезпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. / За ред. М. І. Дробнохода. — К., 2002 — С. 20—23.*

Отож щоб вижити, треба дбати про формування екологічної культури у дітей починаючи з дошкільних загальноосвітніх закладів та продовжувати це у школах. Саме цим і переймаються керівники юнацького природоохоронного руху, 75-річчя якого було відзначено у 2002 році.

Але формувати екологічну культуру в учнів мають не лише вчителі біології. Цією важливою справою повинні перейнятися батьки, вчителі, вихователі, класні керівники і керівники шкіл. І найважливішою проблемою тут є формування екологічної культури самих батьків, учителів та вихователів. На жаль, посібників з екологічної культури не мають ні шкільна, ні позашкільна системи освіти і виховання.

Що ж робити? Вихід такий. Кілька років тому авторський колектив кафедр педагогіки та біології Ніжинського педагогічного університету за моєю редакцією підготував і видав методичні рекомендації для студентів і вчителів «Формування екологічної культури» обсягом 12 друкованих аркушів (накладом 500 примірників). Студенти і вчителі шкіл міста Ніжина і Ніжинського району розкупили його протягом тижня. Авторський колектив врахував побажання вчителів, доопрацював і розширив цю книжку до 19 друкованих аркушів, а Міністерство освіти України надало їй гриф навчально-методичного посібника, який відредагували у видавництві «Освіта». Але через брак коштів він так і не був виданий. У січні 2001 року ця книжка під назвою «Хрестоматія з екології для широких верств населення» як переможець Всеукраїнського конкурсу на кращий посібник з екології отримала Почесну грамоту Міністерства освіти і науки України та премію, але до сьогоднішнього дня не ввійшла до плану жодного видавництва.

Посібник містить концепцію екологічної освіти і виховання й достатню кількість прикладів педагогічних та екологічних ситуацій, де широко розкривається діяльність учнів з поліпшення природного середовища, екологічні тексти для роздумів, народні прикмети, загадки, прислів'я. Та найголовніше те, що тут містяться такі активні форми екологічного виховання, як природно-географічні ігри, вікторини, конкурси, кросворди тощо. Залишається лише сподіватися на те, що Міністерство освіти і науки та добродійний екологічний фонд «Дія» все ж таки знайдуть кошти, щоб важливий і такий потрібний посібник вийшов у світ уже в нинішньому році.

«Природа — це один із вічних світів, який є прекрасним, радісним і який ми не тільки можемо, а й повинні зробити ще прекраснішим і радіснішим для тих, хто живе з нами і для тих, хто після нас житиме в ньому», — записав у своєму щоденнику Л. Толстой. А як не просто переконати дітей у необхідності дбайливо ставитися до природи, коли вони часто є свідками варварського ставлення до неї дорослих! Прагнучи насолодитися природою, чимало людей бездумно засмічують місця свого відпочинку, втоптують рослинність, лякають птахів і звірів. Трапляється також багато випадків лісових пожеж від необережного поводження з вогнем. Нерідко замість замилювання красою квітів їх немилосердно виривають з корін-

ням. Дорослі, а за ними й діти прагнуть якомога більше взяти від природи, що призводить до збіднення її ресурсів і зникнення цінних видів флори та фауни. Тому важливо не тільки переконувати дітей у необхідності подолання негативного ставлення до природи, а й пробуджувати в них бажання брати активну участь в її охороні.

Навчальна і громадсько корисна праця учнівської та студентської молоді повинна узгоджуватися із завданнями дбайливого ставлення до використання природних ресурсів і вимогами захисту природного середовища. В. Сухомлинський закликав: «Активно впливати на природу, але при цьому залишатися сином її, бути вінцем її творіння і водночас володарем її сил, по-синівському дбайливо ставитися до неї — ось яку позицію треба виховувати в учнів у процесі їх взаємодії з природою»¹. Настав час відродити апробовані форми роботи навчальних закладів у галузі охорони природного середовища: озеленення території шкіл і населених пунктів (створення парків, садів, дендраріїв, бульварів, скверів); лісовідновлення і догляд за лісами; боротьбу з руйнуванням ґрунту, рекультивацію і догляд за ландшафтами; охорону птахів і тварин. Батьки, вчителі й учні мають знати, що від «досягнень» людського прогресу уже вимерли майже 600 видів птахів, а через 20—30 років зникне до мільйона різних видів рослин. Може статися так, що навіть людина зникне з лиця землі. У всьому світі зрозуміли, що подальший розвиток людства неможливий без збалансування екологічних, соціальних та економічних проблем. Кожна країна, кожні область, район, місто мають розробити концепції екологічної політики під гаслом «Наведемо лад у власному домі». Відповідно до цього системи освіти слід відновити різноманітні форми організації діяльності учнів:

- зелені патрулі;
- шкільні лісництва;
- загони для боротьби з ерозією ґрунтів;
- голубі патрулі (охорона водоймищ);
- табори праці й відпочинку;
- клуби і гуртки юних друзів природи;
- музеї та куточки природи;
- польові практикуми, експедиції й походи;
- масові кампанії: «Місячник лісу й саду», «День птахів», «Свято квітів», «Свято врожаю» та ін.

Велику роль у формуванні національної самосвідомості дітей і молоді відіграє сім'я. Батькам слід пам'ятати, що в будь-яку історичну добу виховується не абстрактна людина, а представник того чи того народу, носій певної національної культури. Виховання в сім'ї починається із засвоєння дитячих норм і правил культурної поведінки, народної моралі й духовних надбань свого народу — мови, традицій і звичаїв, з любові і дбайливого ставлення до рідної природи.

¹Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 554.

Нехай заповідь В. Сухомлинського дітям: «Посади на присадибній ділянці Яблуню Матері, Яблуню Батька, Яблуню Бабусі, Яблуню Дідуса, Яблуню Брата, Яблуню Сестри» стане законом для кожної сім'ї. Ходіть із дітьми до річки, до лісу, в поле, в гори і долини. Прищеплюйте їм любов до природи рідного краю.

Для формування національної самосвідомості в учнівської та студентської молоді слід використовувати такі форми роботи, що навчили б їх:

— відчувати себе частинкою природи, відповідальною за гармонійне співіснування з нею людини;

— бути раціональними і дбайливими господарями зі сформованою екологічною культурою, здатними передбачити наслідки діяльності у природі;

— орієнтуватися в умовах ринку і працювати так, щоб їхня праця була вигідною й цікавою не лише їм, а й кожній людині нашого суспільства;

— взаємодіяти на основі принципів моралі, вміти сприймати красу світу і жити за законами краси;

— управляти суспільством на нових демократичних засадах.

Перебудова психології особистості — найважливіше завдання. Адже в недалекому майбутньому кожній особистості нового покоління треба буде дбати про збереження природи і примноження її багатств. Якщо кожен учень, кожен навчальний заклад, кожна сім'я цим перейматимуться, екологічна проблема не переросте в катастрофу. А щоб вона не сталася, треба не лише посадити дерево, збудувати дім, а й виростити дитину, яка берегтиме й отой дім, й оте дерево, посаджене батьками. А згодом і сама посадить своє та виростить такого ж нащадка, як вона сама. Це дасть змогу зберегти не лише природу рідного краю, а й землю, на якій живемо ми, нинішні, й житимуть прийдешні покоління.

3.6. Життєдіяльність нації передусім залежить від здорового способу життя людини

Розпочнемо розмову з визначень: що таке здоров'я і здоровий спосіб життя.

Здоров'я людини — це гармонійна єдність фізичних, психічних, моральних і духовних чинників, що сприяють збереженню генофонду нації, творчій, розумовій і фізичній праці, створенню сім'ї, народженню і вихованню дітей та активній громадській діяльності. Тобто це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя людини. Недаремно виховані люди, зустрічаючись вітають один одного: «Доброго здоров'я», «Здрастуйте!», а прощаючись, також бажають: «Будьте здорові!», «Щастя та здоров'я вам!»

Здоровий спосіб життя — це сукупність таких умов навчання й виховання, спілкування, праці й відпочинку, в яких виявляються звички, ре-

жим життя, що сприяють збереженню, зміцненню, відновленню і передачі здоров'я майбутньому поколінню.

Здоровий спосіб життя — основа життєдіяльності нації і держави. На жаль, починаючи з 80-х років ХХ століття в умовах соціальної, економічної та екологічної кризи населення в країні катастрофічно зменшується — щороку майже на 500 тисяч осіб. Сьогодні в багатьох областях України смертність у 2—4 рази перевищує народжуваність.

Особливістю нового 2005—2006 навчального року є орієнтація загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів України на формування навичок безпечної поведінки, збереження та зміцнення здоров'я учнів. У Законі України «Про загальну середню освіту» записано, що одним із завдань загальної середньої освіти є виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів.

Серед пріоритетних напрямів розвитку освіти, що визначені Національною доктриною розвитку освіти в Україні є «пропаганда здорового способу життя, стимулювання в молоді прагнення до здорового способу життя». Президент України 15 березня 2002 року видав Указ «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя».

Стурбоване станом здоров'я дітей і молоді Міністерство освіти і науки України опублікувало в педагогічній пресі Методичні рекомендації щодо проведення в загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах України першого уроку навчального року на тему «Здоров'я дітей — здоров'я нації».

Здоров'я — це одна з головних умов фізичного і статевого розвитку учнівської молоді, досягнення успіху в здоровому житті, реалізація здібностей і таланту. Тому перший урок і в цьому навчальному році повинен стати уроком свідомого вибору учнями свого життєвого шляху та сформувати тверді переконання, що здобути освіту, виявити свої здібності, мати життєву перспективу, вміти, нарешті, стати корисним суспільству може лише така особистість, яка фізично розвинена, фізіологічно гомеостатична, соціально адаптована, психічно врівноважена, живе в гармонії з природою і має чіткі позитивні мотивації, усвідомлює родинні й народні цінності, має духовну основу.

Учені досліддили, що здоров'я людини на 51 відсоток залежить від способу життя. Але тим молодим людям, які збираються створювати сім'ю і народжувати дітей, слід також знати, що здоров'я майбутньої дитини на 17—20 відсотків залежить від спадковості, яку вони отримали від своїх батьків. 20 відсотків — від стану навколишнього середовища і лише на 8—9 відсотків від системи охорони здоров'я. Нині в бюджеті на охорону здоров'я одного українця виділяються в середньому кошти, еквівалентні 25 доларам (для порівняння: у Польщі ця сума сягає 200 доларів, в Угорщині — 300, у Німеччині — 1500, у США та Канаді — 2000 доларів.) Тому,

щоб бути здоровою і народити здорових дітей, кожна молода людина повинна пізнати насамперед себе, знати особливості людського організму, основні засоби здорового способу життя, запобігання різним захворюванням, шкідливим звичкам, вміти керувати своїм здоров'ям, і це відкриває їй шлях до повноцінного життя.

Кожна людина в дитинстві мріє бути сильною, як Віталій і Володимир Клички та інші чемпіони з різних видів спорту. Проте сильними не народжуються, а стають завдяки щоденному тренуванню і заняттям різними видами спорту. Сильна людина рідше хворіє, легше переносить життєві негаразди. Тому батьки мають все зробити для того, щоб діти раціонально харчувалися, займалися фізичною культурою, вели здоровий спосіб життя, виконували гігієнічні правила, загартовувались, а батько й мати були для них у цьому прикладом.

На жаль, із року в рік в Україні спостерігається погіршення стану здоров'я дітей. Переконливим доказом є те, що 90 відсотків випускників загальноосвітніх навчальних закладів мають ті чи ті відхилення у здоров'ї: 70 відсотків із них мають проблеми із зором; 60 відсотків — порушення статурі — сколіоз; 40 відсотків — мають захворювання серцево-судинної системи; 40 відсотків — захворювання шлунково-кишкового тракту; 30 відсотків — неврологічні захворювання.

Чимало випускників мають по кілька негативних діагнозів, кожний третій з них за станом здоров'я не може служити у Збройних силах України. Особливу тривогу викликають неврози — психічні захворювання. За даними Міністерства охорони здоров'я, на обліку у психоневрологічних диспансерах перебуває 1 мільйон 800 тисяч психічно хворих громадян України.

Останніми роками поширення ВІЛ-інфекції набуло загрозливого характеру. СНІД — смертоносне захворювання. Цю хворобу охрестили чумою ХХІ століття. Ліків та ефективних методів лікування досі ще немає. У світі 58 мільйонів людей було інфіковано ВІЛ — СНІД, з них — 22 мільйони померло, 36 мільйонів хворих, зокрема 10 мільйонів дітей. За даними фахівців, кількість ВІЛ-інфікованих уже сягає одного відсотка дорослого населення України.

Усі ми знаємо, якої шкоди завдає алкоголізм здоров'ю людини, особливо організму, що росте. Встановлено, що в крові алкоголь перебуває недовго, але він має здатність накопичуватися і затримуватися в мозкові, серці, печінці впродовж 28 годин, а інколи — й до 15 днів. За повторного вживання алкоголь затримується в цих органах довше і викликає різні патологічні зміни. У підлітків навіть невелика доза алкогольних напоїв може викликати стан сильного сп'яніння з різкою зміною поведінки. У такому стані вони легко потрапляють у конфліктні ситуації, отримують важкі травми, здійснюють правопорушення. У підлітків у 2—4 рази швидше, ніж у дорослого виникає звикання організму до алкоголю.

Швидкому звиканню до алкоголю сприяють сімейні конфлікти, тривалі психічні травми, погана успішність у школі, бездіяльність, часте перебування підлітка в колі дорослих, що випивають. Пристрасть до спиртних

напоїв перестала бути «привілеєм» чоловічої статі. У деяких дівчат виникає нестримне прагнення до рівності, самоствердження, і вони починають випивати з будь-якої нагоди.

Постійне зловживання алкоголем призводить до зміни генеративних властивостей статевих клітин, що може вплинути на потомство. Відомо, що в алкоголіків часто народжуються неповноцінні діти. Особливо згубно алкоголь діє на зародок і плід. Вченими встановлено, що навіть одноразове вживання спиртного перед зачаттям справляє згубний вплив на статеву клітину — як жіночу, так і чоловічу. За даними американських вчених, діти матерів, що вживали алкоголь під час вагітності, коли народилися мали вагу на 35 відсотків, а зріст на 20 відсотків менші, ніж у нормальних дітей, і в усіх в подальшому виявлялися якісь відхилення: розумова відсталість, дефекти розвитку кісткової системи, епілепсія, вроджені вади серця тощо. Для алкоголізму характерні зміни у психічній сфері. Підліток чи юнак, що вживає алкоголь, стає запальним, роздратованим, нетерпимим, грубим. Коло його інтересів звужується, знижується вимогливість до себе, втрачається інтерес до навчання, розсіюється увага, втрачається здатність зосередитися, погіршується пам'ять, знижується кмітливість. Алкоголізм у юнаків і дівчат нерідко поєднується з підвищеним статевим потягом, при цьому вони легко заводять випадкові знайомства. У тих, хто постійно зловживає алкоголем, приблизно в 14—20 відсотків випадків виникають алкогольні психози.

Батьки і школа мають з юних років виховувати в дітей антиалкогольні навички, огиду до пияцтва, прищеплювати інтерес до знань і трудової діяльності, навчити раціонально використовувати вільний час. Потрібно залучати підлітків до занять у спортивних секціях, різноманітних гуртках, організовувати вікторини, музичні вечори.

Власним прикладом і переконаністю батьки повинні постійно показувати дитині і підлітку своє негативне ставлення до пияцтва.

Не всі усвідомлюють повною мірою, якої шкоди завдає здоров'ю куріння, оскільки наслідки дії тютюну виявляються не відразу. Куріння негативно впливає на центральну нервову систему, особливо на кору головного мозку, який регулює ряд важливих процесів в організмі людини. Нікотин, впливаючи на мозок, призводить до звуження кровоносних судин, що погіршує кровопостачання мозку і як наслідок зменшується кількість кисню та поживних речовин, що надходять до нервових клітин. Погіршується постачання киснем та поживними речовинами й інших органів.

Як відомо, дітям властиве наслідування. Підліток, наслідуючи батька, старшого брата, товаришів, починає курити. На його думку, куріння — це ознака самостійності, дорослості, мужності. Воно не дає йому задоволення, але поступово виникає звичка. Організм підлітка, завдяки його великій адаптаційній здатності, швидко пристосовується до тютюнової отрути. Багато дівчат курять, вважаючи, що куріння робить їх більш цікавими. Деякі починають курити, щоб схуднути, тож буває важко переконати дівчину-підлітка, що засіб, обраний нею для схуднення, завдає шко-

ди її здоров'ю. Курить кожний п'ятий п'ятикласник, майже половина микласників і близько 60 відсотків випускників шкіл. Серед споживачів 8 відсотків — діти молодших класів, навіть дошкільнята.

Батьки і вчителі мають пояснити підлітку, що куріння небезпечно не лише для здоров'я курця, а й для людей, які його оточують. Дорослі часто не звертають уваги на те, що діти й підлітки курять в під'їздах будинків, на вулицях, в парках та інших місцях відпочинку. Що ж виходить? Куріння є серйозною небезпекою для здоров'я дітей і підлітків, але не викликає тривоги ні в батьків, ні в системи освіти, ні в органів охорони здоров'я, ні в держави в цілому. Вражає байдужість, яку можна розцінювати тільки як злочинну безтурботність. А яких загрозливих масштабів набуває наркоманія! Настав час покінчити з байдужістю і безтурботністю, якщо ми хочемо, щоб нові покоління українського народу були здатними побудувати правову, висококультурну і процвітаючу державу.

Ведучи мову про стимулювання в молоді прагнення до здорового способу життя, не можна не звернути уваги і на статеву розбещеність значної частини молоді. Виникло спотворене уявлення про «цивільний шлюб» без будь-яких зобов'язань. І про все це знають батьки.

Для збереження здоров'я нації не можна забувати національних традицій і звичаїв свого народу, якщо ми не хочемо стати безбатченками, людьми без роду й народу, що втратили честь, гідність, гордість і національну самосвідомість, а з ними — й патріотизм.

Свою недобру місію в пропагуванні нездорового способу життя виконує телебачення. Професор Михайло Красовицький з цього приводу пише: «...Виховання підлітків і юнацтва фактично відібрано в школи телебаченням та іншими засобам мас-медіа. Світогляд, інтереси, моральні цінності в більшості молоді формуються під їхнім впливом і в США, і сьогодні в Україні»¹.

Як показує досвід передових країн світу, одним з ефективних засобів формування в підростаючих поколінь культури здоров'я є медико-педагогічна освіта. Досвід викладання курсів «Навчання здорового способу життя» (США і Японія), «Формування навичок здорового способу життя» (Фінляндія), «Навчання раціонального використання дозвілля» (Австрія), досвід поєднання курсів «Валеологія» та «Основи безпеки життєдіяльності» в ряді шкіл України показує позитивні результати. Батьки, вчителі, лікарі і вихователі мають постійно наголошувати, що дотримання національної моралі, традицій і звичаїв, збереження особистого здоров'я є збереженням здоров'я нації. Збереження власного здоров'я — це громадянський обов'язок кожної дитини і молодої людини. Сім'я і школа мають домогтися усвідомлення кожною дитиною народних прислів'їв: «У здоровому тілі — здоровий дух», «Найбільше щастя в житті — здоров'я», «Твоє покарання — шкідливі звички, твоя нагорода — здоровий спосіб життя», «Якщо народ співає і сміється, то, значить, в нім здорове серце

¹ Освіта України. — 2002. — № 8.

б'ється», «Людина відповідає за своє здоров'я і тільки сама зможе його зберегти», «Людина, яка сповідує принципи здорового способу життя, досягає успіху в житті».

Здоров'я — це одна з головних умов фізичного і статевого розвитку юнаків і дівчат, досягнення успіху в здоровому житті, реалізації здібностей і талантів. У Методичних рекомендаціях МОН України цілком доречно наголошується, що «здоров'я потрібне кожній людині, щоб кохати та бути коханою; щоб народжувати здорових і розумних дітей; щоб радіти, сміятися, насолоджуватися життям. Любов до рідної землі, патріотизм полягають у збереженні особистого здоров'я. Лише фізично й морально здорова людина здатна творити, давати користь іншим людям».

З огляду на це сім'я і школа мають вирішити такі завдання:

1. Сформувати в учнів усвідомлення того, що людина залежить від здоров'я природи й соціального оточення, що природу потрібно берегти як умову власного життя і здоров'я.

2. Сформувати в молоді потребу морального, психічного та фізичного самовдосконалення, виховувати дбайливе ставлення до власного здоров'я та здоров'я тих, хто тебе оточує.

3. Прищеплювати навички особистої гігієни та санітарії як складових загальної культури людини.

4. Сформувати у дітей і молоді потребу займатися фізичною культурою і спортом, фізично працювати, активно відпочивати та загартовуватися для зміцнення власного здоров'я.

5. Інформувати вихованців про негативний вплив шкідливих звичок на здоров'я і тривалість життя

6. Особливу увагу приділяти моральному і статевому вихованню молоді, знайомити її з негативними наслідками абортів, венеричних захворювань, СНІДу, куріння, вживання алкоголю та наркотиків.

7. Наші вихованці мають одержати такі ґрунтовні знання, щоб бути спроможними самостійно усвідомити, в чому справжнє людське, а не фальшиве щастя.

Переконаймо наших дітей, що здоров'я — одне з основних джерел щастя, радості та повноцінного життя. Атмосфера, в якій живе дитина, відіграє надзвичайно важливу роль в її розвитку. Дитина навчається у того, з ким вона постійно спілкується. Як правило, це батько і мати. Через це батьки повинні мати необхідні знання, бути взірцем здорового способу життя і чітко уявляти кожную наступну сходинку розвитку своєї дитини.

Успіхів вам, вельмишановні колеги й дорогі батьки, у вихованні фізично здорових громадян — патріотів України!

Термінологічний довідник з української традиційної родинної педагогіки

БАТЬКІВСЬКА РОДИННА ПЕДАГОГІКА є серцевиною народної виховної практики. Це перевірений віками досвід національного виховання дітей в умовах родини, в колі найближчих за кров'ю і духом людей. Родинне виховання є могутнім джерелом народного світогляду, національного духу, вищої моральності, трудового гарту, громадського змушнення. Родина — це природний осередок найглибших людських почуттів: тут народжуються і поглиблюються любов до батька й матері, бабусі та дідуся, роду і народу, пошана до рідної мови, історії, культури. Згідно з народними поглядами дитина найшвидше і найглибше засвоює основи моралі серцем і душею, тобто народ прагне насамперед пробуджувати і розвивати почуття доброти, чуйності, совісті, правдивості, любові до всього живого.

У народі все відбувається природно, просто: з перших годин народження, місяців і років життя дитини батьки, родичі, всі, хто її оточує, ставляться до неї ласкаво і ніжно, задушевно і чуйно, і в дитячому серці народжуються, укорінюються відповідні моральні почуття (любов до людей, милосердя, доброта та ін.), що є сутністю вихованої людини.

Народ здавна визнає очевидну істину: батьки — головні природні вихователі. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів.

Найкращі умови для розвитку особистості створюються в процесі поєднання родинних і загальнонаціональних, регіональних традицій, звичаїв та обрядів, які підтримуються насамперед батьками, силою громадської думки.

БАТЬКО І МАТИ ЯК ВИХОВАТЕЛІ. Історія людського суспільства поклала на батьків головну відповідальність за виховання своїх дітей, за організацію життя родини, коронувачи їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної дитини. «Виховує, звичайно, сім'я в цілому, — зазначав В. Сухомлинський, — її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творив цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили в сім'ї... Ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело». Про силу виховного впливу батьків красномовно свідчать такі українські прислів'я і приказки: «Які мама й татко, таке і дитячко», «Який куш, така й лозина, який батько, така й дитина», «Яка мама, — така сама», «Не навчив батько — не навчить і дядько», «Хороші діти — це честь батька й матері».

Народ засуджує тих, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Народна педагогіка застерігає від помилок у родинному вихованні, які виникають внаслідок нехтування з боку батьків своїми виховними обов'язками, підміни

справжнього виховання лише піклуванням про благополуччя дітей, відсутності єдиних виховних вимог, надмірної суворості чи потворного потурання всім примхам дитини.

У народній педагогіці існує думка, що без глибокої самовідданої любові до дітей не буває і не може бути повноцінного сімейного виховання. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які ніжність не доводять до розпещеності, піклування — до попускання й потурання примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини.

Народна педагогіка наголошує на великому значенні батьківського авторитету в родинному вихованні. Що вищий авторитет батьків в очах дитини, то сильніше вони впливають на формування її поведінки. Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних та уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації різних корисних справ — як дитячих, так і родинних та громадських.

ДІТИ — основний об'єкт виховання. Ідеал народної педагогіки — повна сім'я: чоловік, жінка, діти.

Великий дар природи — продовжити себе і повторити у своїх дітях. Про щастя мати дітей ідеться у цілій низці українських народних прислів'їв та приказок:

«Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку», «Діти — як рожеві квіти», «Де діти, там радість», «Без гілок — не дерево, без дітей — не сім'я», «Діти — окраса дому», «Діти — основа щастя».

Народна педагогіка прихильно ставиться до багатодітності: «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син», «У кого сім, то й щастя всім», «Сім синів годую, всім щастя готую».

Діти зміцнюють сім'ю, вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід і несуть естафету від покоління до покоління. Діти — це опора сім'ї, це майбутні трудівники й захисники рідної землі.

Вихованню дітей слід приділяти велику увагу. І тут місія батька і матері як вихователів дуже відповідальна. На батьків постійно спрямовані довірливі погляди дітей. І тому для дорослих є справою честі гідно виконувати свій виховний обов'язок.

Добре виховати дітей — не тільки найголовніший моральний, а й конституційний обов'язок кожного батька і кожної матері. За виховання своїх синів і дочок вони відповідають перед суспільством. Суть цього кредо народної педагогіки чудово передав А. Макаренко, який писав: «Виховання дітей — найважливіша галузь нашого життя. Наші діти — це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони творитимуть історію. Наші діти — це майбутні батьки й матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, хорошими батьками і матерями. Але й це не все: наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед усією країною».

ДОШЛЮБНЕ СПІЛКУВАННЯ (народні традиції). Весілля передували дошлюбні обряди, важливим компонентом яких був ритуал молодіжного спілкування.

Українці кажуть: «Як склався у людини шлюб, так піде і все життя». Ця народна мудрість виходила з того величезного значення, яке надавали шлюбу й сім'ї, особливо в минулому, коли одружувалися на все життя і тільки з однією людиною. Тож до вибору судженого ставилися дуже відповідально. У виборі шлюбного партнера перепліталися різні інтереси. Дівчина прагнула зустріти об-

ранця, котрий припав би їй до душі, батьки жадали помічника в домі, громада — голову міцного господарства».

Система дошлюбного спілкування передбачала певні норми залицання та сватання, які майже до кінця XIX століття ґрунтувалися на патріархальних засадах. Молодь спілкувалася в межах свого села, а в містах — у межах вулиці, навіть свого «кутка». На рубежі XIX—XX століть цей принцип був порушений, і молодь досить часто шукала собі пару не тільки у своєму селі, а й у навколишніх. Хлопці та дівчата зустрічалися на вулицях, ігрищах, толоках, вечірніх сходках, ярмарках.

Найпоширенішими формами дошлюбного спілкування були **забави, годенки, вечорниці** тощо. На забавах молодь розважалася, співала, танцювала, водила хороводи. У холодну пору збиралась в приміщенні на **досвітки та посиденьки**, куди приходили лише дівчата і не стільки заради розваг, скільки для роботи; на **супрядки** — і хлопці, і дівчата частково для роботи, частково для розваг; на **вечорниці** — в основному для розваг.

Хлопці та дівчата спілкувалися на людях, тобто перебували під певним соціальним контролем. За звичаєм, дівчина наодинці з хлопцем могла бути лише до заходу сонця, а, наприклад, на Прикарпатті на забавах були присутні батьки або старші родичі. Це, втім, не заважало молоді цілуватися та милуватися, проте свою цноту дівчата берегли. Колись уся громада зневажала дівчину, яка давала волю нестримному коханню. Траплялося, таких дівчат били мотузками від дзвонів, намоченими у солоній ропі. У західних регіонах України майже до XX століття побутував звичай фізично карати хлопця і дівчину за перелюбство.

Однак такі випадки траплялися рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат і наречених, на романтизації почуттів.

ЕМОЦІЙНА КУЛЬТУРА. Виховання емоційної культури дітей — дуже занедбана ділянка роботи. У народі кажуть: суть виховання — у вихованні почуттів. Почуття ушляхетнюють інстинкти, становлять зміст душі людини. Тому, формуючи особистість, риси характеру дітей, необхідно насамперед виховувати в них відповідні почуття.

Позитивні емоції — могутній стимул здобуття знань про рідний край, природу, життя наших предків. Осмислення їхнього прагнення свободи, винахідливості в побуті і праці, краси людських стосунків викликає у дітей відповідні переживання, виховує глибокі почуття. Людинознавчий, народознавчий матеріал сприяє формуванню у дітей доброти і чуйності, лагідності і ніжності, щирості і задушевності. Завдяки засобам народознавства дітям передаються у спадок емоційне, естетичне, моральне багатство народної душі, її висока краса.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В СІМ'Ї. У поглядах на красу народна педагогіка глибока й багатогранна. У практиці родинного виховання прилучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колискової пісні, в якій народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро.

Спосіб прилучення молодого покоління до прекрасного в народній педагогіці багато, і всі вони мають одне призначення — будувати щирі й доброзичливі взаємини в сім'ї. Виходячи із засад краси, народна педагогіка привчає дітей бути чемними.

Випробуваними засобами прилучення дітей до прекрасного, як і в усіх інших напрямках родинного виховання, є природа і праця. Завжди під час перебування з дітьми на лоні природи трапляється нагода хоча б побіжно привернути їхню увагу до краси лісу, до життєдайної сили сонця, живодайного впливу дощу, по-

милуватися житами, що половіють, чи золотавою пшеницею на полі, квітучим садом, невтомною працею бджілки на пасіці.

До краси побуту, за народною педагогікою, належить манера поведінки та щоденні звички членів родини, оздоблення житла, родинні свята й обряди, участь у трудовій діяльності. Гарний той, хто працює. Краса створюється людською працею. Чування праці, байдикування — явище потворне. Доброї народної традиції дотримуються у сім'ї батьки, коли дбають, щоб їхні діти росли чемними, охайними, зібраними, дисциплінованими, працьовитими, коли стежать за поставою дітей, манерою ходіння, поведінкою за столом, привчають правильно одягатися, застерігають від сліпого схилання перед модою.

Праця дітей коло землі, саду, квітів має велике педагогічне значення, пробуджує у них різні емоційні переживання, а отже, сприяє естетичному вихованню. Досить інтенсивно прилучає молодь до прекрасного народне декоративно-ужиткове мистецтво. В Україні є чудова традиція: дівчина змалку вчиться вишивати. Мистецтво вишивання вона переймає від матері чи старшої сестри.

Там, де естетичні почуття і переживання не підвладні слову, його замінює музика. Переоцінити значення музики в прилученні дітей до прекрасного важко. «Музика — це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів, недоступні слову... Без музики важко переконати людину, яка вступає у світ, в тому, що людина прекрасна, а це переконання, по суті, є основою емоційної, естетичної, моральної культури», — писав В. Сухомлинський.

Народна педагогіка має могутнє виховне джерело — багатющу народну музику і різні види народних музичних інструментів. Вона завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі, великі надії саме з виховного погляду. Недаремно у народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. «Здоров'я, розум і сопілка — мудра спілка», «Як музика іскриста, то й душа чиста», — твердять народні афоризми.

Як бачимо, засобів, методів і способів естетичного виховання, що їх батьки можуть використати в сім'ї, дуже багато. Уміле їх застосування дає змогу дитині змалку засвоювати основи естетики, навчитися бачити прекрасне, розуміти й цінити твори мистецтва, прилучитися до художньої творчості, жити й творити за законами краси.

ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ — давній звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого. Був відомий також під назвою «йти по ім'я» і переважно поширений на Волині, Київському Поліссі, Харківщині. Це найдавніша форма вибору імені, в якому брала участь баба-повитуха. Пізнішою формою було ім'янаречення, пов'язане з хрещенням, — «йти по молитву». Одним з його різновидів, поширеним на Чернігівському Поліссі та Східній Полтавщині, було обрання імені бабою-повитухою разом з кумами; другий варіант, характерний для Середньої Наддніпрянщини і Півдня України, передбачав ім'янаречення дитини тільки кумами.

Зазначені форми ім'янаречення, відрізняючись лише головними дійовими особами ритуалу, за змістом були майже ідентичними. Баба-повитуха або ж повитуха з кумами (чи самі лише куми) йшли з подарунками (хлібом, пшоном та куркою) до священика, щоб одержати ім'я святого, якого відзначали в цей день або мали відзначати найближчим часом.

Дитині, яка народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я. Таке ім'я давалося і в тому разі, коли до церкви йшли без подарунків або коли родина новонародженого чимось завила перед церквою чи громадою.

Повернувшись додому, баба-повитуха чи куми поздоровляли батьків з ім'ям і оголошували про день хрестин.

Сучасне ім'янаречення значно відрізняється від традиційного. Вирішальну роль у виборі імені новонародженого відіграють батьки. Законодавчо цей вибір закріплюється відділами ЗАГСів у свідоцтві про народження дитини. Існує громадянський обряд реєстрації новонароджених, складовою частиною якого є ім'янаречення дитини.

ІСТОРІЯ РІДНА. Українська система виховання ґрунтується на фактах, відомостях, наукових знаннях з історії Батьківщини — України, яка розкриває найцінніше духовне багатство — знання про виникнення, становлення і розвиток свого народу, нації. Вивчаючи історію України, вихованці глибоко засвоюють першоджерела, витoki духовності рідного та інших народів, які здавна живуть на території держави. Всебічне знання рідної історії — невичерпне джерело пам'яті і мислення учнів.

З огляду на те, що історія України значною мірою фальсифікувалася і замовчувалася, глибоко і систематично не вивчалася в школі, чимало молоді нині не знає навіть основних її етапів, доленосних подій, віковичної боротьби народу за незалежність України. Об'єктивне і глибоке вивчення історії, культури, мистецтва, побуту, політичних і громадських рухів на території нашої Вітчизни є необхідним компонентом у багатогранному процесі етнізації, громадського змушнення юнака і дівчини. У системі національного виховання та освіти знання історії свого народу є базовим для осягнення історії всього світу.

КАЗКА — один з головних жанрів фольклору, епічний, переважно прозовий художній твір пригодницького, фантастичного або анекдотичного змісту. Казка з дитинства є незамінним супутником людини. Вона сприяє розумовому, моральному та естетичному вихованню, розширенню загального кругозору та пізнавальних інтересів дітей дошкільного віку. Цікавий зміст, самотні діючих осіб, поєднання фантастики з реальністю, образність мови мають великий емоційний вплив. Казки зображують поведінку та життя рослин і тварин, передбачають здобутки науки й техніки, що активізує мислення дитини, збагачує її пізнавальні потреби, збуджує допитливість. Змальовуючи ідеальні стосунки персонажів, їхню боротьбу з темними силами, казка тим самим сприяє виробленню у дітей моральних установок. Та обставина, що казки наділяють тварин здатністю мислити, говорити, діяти, як люди, підсилює їхній емоційний вплив.

Естетика казки в красі природи та її персонажів. Яскрава та влучна народна мова казки збагачує словник її слухачів. За силою впливу на дитячі почуття та уяву казка неперевершена.

Педагоги та батьки високо цінують і використовують виховний вплив казки, що прилучає дітей до культури народу, висловлює його думки, почуття, моральні ідеали, розширює коло уявлень про життя і є джерелом дитячого задоволення.

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА — це частина народної педагогіки, яка формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі — незалежній Україні. Це народна виховна мудрість, основною метою якої було формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю.

Основні завдання козацької педагогіки — готувати фізично загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів — захисників рідного народу від чужоземного поневолення; виховувати у підростаючих поколіннях український національний характер і світогляд, національні і загальнолюдські цінності; формувати шляхетні лицарські риси, пошану до старих людей, прагнення до милосердя.

Українська козацька система виховання — глибоко самотнє явище, аналогів якому не було у світі. Характерною особливістю козацького родинного

виховання був його високий рівень, який забезпечувався реалізацією ідей та за-собів козацької духовності, багатючих національних традицій, звичаїв та об-рядів, здобутків християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ батька і матері, бабусі і дідуся, роду і народу, Батько формував у сина твердість, витри-валість, уміння долати будь-які життєві труднощі, незламність, цілеспрямовано загартовував його тіло, виховував мужній характер, лицарські риси.

У центрі козацької педагогіки — ідеал вільної і незламної у своїх прагнен-нях до свободи людини, яка на вітчизняних традиціях громадського і політично-го життя розвиває рідну культуру й економіку, буде незалежну державу. Ко-зацька виховна мудрість плекає обумовлений конкретно-історичними обстави-нами тип українця, який свято береже традиційні родинні, загальнонаціональні цінності.

Неписані закони кодексу лицарської козацької честі передбачали:

— любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, у ставленні до Батьківщини — України;

— готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей;

— шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;

— непохитну вірність ідеям, принципам народної моралі, духовності (правди-вість і справедливість, працьовитість і скромність тощо);

— відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;

— турботу про розвиток національних традицій, звичаїв та обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;

— прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-вихов-них і культурних закладів;

— цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можли-востей свого організму;

— уміння завжди і всюди поводитися шляхетно, виявляти інші чесноти.

Крім того, із століття в століття козацька педагогіка формувала у молоді й такі героїчні риси:

— готовність боротися до загину за волю, віру, честь і славу України;

— нехтування безпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Ма-тері-України;

— ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завоюників;

— героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо.

Водночас козаки були глибоко милосердними. Вони чуйно ставилися до інших людей, ділили з ними радість і горе.

КУЛЬТУРА РОДИННО-ПОБУТОВА. Одне з найважливіших і невідкладних завдань — відродження численних традицій української родинно-побутової куль-тури. В її основі лежать глибока і всепермагаюча любов, материнська та батьків-ська, до дітей, шанобливе ставлення до бабусі і дідуся, інших родичів, прихильність до отчого дому, специфічне, відповідно до традиційного розуміння українцями краси і затишку, оформлення хати (кімнати, квартири), садиби, дбайливе став-лення до природи, людей інших національностей.

Культура родинно-побутова — це збереження рідної мови, виконання запо-вітів батьків і дідів, вивчення свого родоводу, історії народу, розвиток рідного мистецтва, життя за нормами народної моралі, етикету та ін. Національна система виховання розкриває підростаючому поколінню витоки родинно-побутової куль-тури, зміцнює сім'ю — «націю в мініатюрі». Культура родинно-побутова постій-но збагачується і поглиблюється в результаті вдосконалення сімейних стосунків, пізнання духовної спадщини батьків, дідів і прадідів, а також здобутків сучасної науки, досвіду інших родин з питань виховання дітей.

КУМІВСТВО — один із видів духовної спорідненості, звичай обрання народженої дитині «других батьків» — її опікунів та покровителів. Коріння кумівства сягає часів первіснообщинного ладу, коли роль батька як опікуна й вихователя ще не викристалізувалася і рідний брат матері (дядько за материнською лінією) брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше християнська церква використала цей звичай і виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві, інколи у батьківській хаті. Рідні та обрані батьки називали одне одного кумом, кумою, а з боку дитини (хрещеника) застосовувалися церковні терміни — хрещений батько, хрещена мати.

В Україні у XIX — на початку XX століття побутували дві форми кумівства — **індивідуальна й колективна**. Перша, типова для більшої частини України, передбачала одну пару кумів; для другої (побутувала переважно на Правобережжі, особливо на Поділлі, у Карпатах) було характерно до трьох, п'яти і більше пар. Серед кумів існувала певна ієрархічність — головними вважалися перші (старші) куми, а інші — молодшими. У куми запрошували різних людей — від близьких родичів до сусідів чи приятелів. Залежно від порядку обрання кумів серед них виділялися кликані, одкупні та стрічені.

Кликані (прохані) куми обиралися звичайним порядком: батько новонародженого приходив до заздалегідь намічених людей і, віддаючи їм хліб-сіль, прохав бути кумом чи кумою. Відмовлятися в народі не було заведено. Одкупних кумів брали на заміну кликаних у тому разі, коли дитина тяжко й довго хворіла, оскільки вважалося, що таким чином можна запобігти її смерті. Заміна відбувалася за певним обрядом: новому кумові, в обмін на отримувані від нього гроші, через поріг або вікно подавали хворе дитя. Його тут же вбирали у принесену кумом нову білизну.

Стрічені куми (здибані, куми з дороги) — це перші зустрічні люди, яких запрошували у куми. Як правило, так робили у тих родинах, де часто вмирали діти. Стрічені куми вважалися ріднішими за кликаних, а одкупних у народі шанували найбільше.

У народній свідомості сформувалося поняття кумівства як певного вияву колективної сімейної спільності, взаємодопомоги. Між рідними й обраними батьками встановлювалися особливо дружні стосунки. За головуванням кума чи куми над хрещениками здійснювалися обряди вікового (пострижини) та соціального (прилучення до сім'ї, громади, одруження тощо) характеру. Коли в родині не було когось із рідних батьків, хрещені батьки сприяли трудовому вихованню дітей, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. А згодом і хрещеники повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

Сучасне кумівство переважно побутує у двох видах: громадянського ритуалу, що здійснюється у відділах ЗАГСу, та модифікованої традиційної обрядовості. Громадянський ритуал виник в Україні у 20-х роках XX століття і набув загального застосування під різними назвами: зорини, наречення, урочиста реєстрація немовляти, введення новонароджених у громадянство. Його невід'ємною частиною є урочисте проголошення почесних батьків (кумів) перед громадою.

В умовах нової етносоціальної ситуації збільшився інтерес людей до традиційної християнської обрядовості та кумівських стосунків, і, як наслідок, зростає кількість хрестин у церкві. Поєднання цих двох видів духовної спорідненості вбачається перспективним, бо сприяє розширенню кола осіб, які беруть участь у вихованні дітей, морально відповідають за них, а в разі втрати рідних батьків дає змогу замінити їх названими.

ЛЮБОВ ДО ПРИРОДИ — основа патріотичного виховання, важлива моральна риса.

Почуття прекрасного, що лежить в основі любові до природи, необхідно формувати з дитинства. Провідна роль у цьому процесі має належати сім'ї. Батькам треба виховувати в дитини уміння любити і розуміти природу з усіма її властивостями, бо любов до природи передбачає також виховання почуттів відповідальності за неї перед майбутніми поколіннями. Люди зобов'язані передавати у спадок своїм нащадкам не пустелю, а родючу землю. Кожна людина повинна відчувати себе господарем рідної країни — така високогуманна громадянська позиція має володіти серцем і розумом.

У формуванні й поглибленні у дітей інтересу та любові до природи неocenним помічником батькам може стати література. Це перш за все книжки про природу В. Біанкі, Ю. Збанацького, М. Пришвіна, М. Стельмаха, Л.-Д. Дарелла, Е. Сетон-Томпсона. У юнацькі роки людина відкрита світу почуттів як ніколи, тому навчити бачити красу навколо себе і радіти їй допоможе батькам також поезія. Справжній поет ніколи не втрачає свіжості сприймання світу, ніби вперше бачить його красу.

Є чимало прекрасних рядків про природу у наших геніальних поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини.

Спілкування з природою пробуджує у дитини і творчі нахили. В. Сухомлинський вбачав нерозривний зв'язок між умінням бачити красу природи і потребою зобразити її власним словом, власною мелодією, власними руками. Розвиток розуму, говорив він, — на кінчиках пальців. Отже, заличте своїх дітей придивитися уважніше до неповторної творчості природи, яка підкаже їм потрібні образи та композиції.

Педагогі вважають, що неможливо виховати любов до природи у людини, яка не любить свого Батьківщину, що це нерозривні поняття. Любов до Батьківщини починається з любові до дерева, що росте біля рідного порогу. Про це є чудові слова М. Пришвіна: «ми — господарі нашої природи, і вона для нас комо́ра сонця з великими скарбами життя... Рибі — вода, пташці — повітря, звірові — ліс, гори. А людині потрібна Батьківщина, і охороняти природу — означає охороняти Батьківщину».

МАРНОВІРСТВО — це забобони, які полягають в тому, що деякі явища і події уявляються таємничими передвісниками майбутнього або запорукою удачі чи невдачі. Вони пов'язані з відсутністю правильного наукового уявлення про зв'язок і закономірності явищ природи й суспільства.

Коріння забобонів сягає далекого минулого. Наші пращури боялися грізних сил природи, не могли правильно пояснити різні явища життя.

Нині марновірство збереглося у свідомості окремих людей. Розбивши люстерко, зустрівши чорного kota, вони налаштовують себе на щось погане, стають боязкими, нерішучими, а в такому стані легко здійснити неправильний вчинок і справді накликати на себе біду.

Від батьків, що вірять у забобони, марновірство передається дітям. Услід за дорослими вони теж починають вірити у сни, пророкування, прикмети. Ця віра іноді породжує необґрунтовані надії, пасивну покірність долі, викликає страх перед невідомим.

Батьки повинні застерігати дітей від забобонів і допомагати їм правильно розуміти події та явища навколишнього світу.

МЕНТАЛІТЕТ НАЦІОНАЛЬНИЙ — спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних установок, властивих певній етнічній спільноті. Коли гово-

рять про менталітет національний, мають на увазі щось спільне, що лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного та емоційного, тобто глибинне джерело мислення народу, його ідеології та віри, почуттів та емоцій. Менталітет національний пов'язаний із самими основами суспільного життя народу.

Менталітет національний українців має елементи, які є спільними для слов'янських народів, і такі, що відрізняють його від менталітетів білорусів, поляків, росіян. Специфічні особливості менталітету національного яскраво відобразилися у народних думках, легендах, казках, прикметах, у поезії Т. Шевченка, у філософії Г. Сковороди, в мистецтві та побуті українського народу.

Родинне виховання українців, яке має багатовікові традиції і ввібрало в себе досвід багатьох поколінь, є сполучною ланкою між ментальністю нації та способом мислення, що формується у дитини. Завдяки цьому в неї виникає типове для українського народу світобачення, стиль сприйняття й осмислення дійсності, поняття про свій народ, його мову та культуру, розуміння його історії. Родинне виховання від покоління до покоління засобами народної дидактики, філософії, психології, астрономії, медицини та інших галузей знань формує національний спосіб мислення українських дітей. Разом з тим саме воно допомагає уникати стереотипності, шаблонності.

МЕТОДИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ — способи систематичного впливу батьків на дітей. Серед усіх виховних методів народна педагогіка на перше місце поставила ті, які формують суспільну поведінку дитини, уклад життя та діяльності дітей, що сприяє нагромадженню ними практичного досвіду і формуванню звичок громадянської поведінки.

Вправи і привчання у народній педагогіці виражаються по-різному: у цікавій розповіді про якийсь повчальний факт із життя людей, мудрій пораді, показу, тренуванні, нагадуванні, афоризмі («Не будь у людях примітний, а будь вдома привітний»), «У гостині останнім починай їсти, а першим переставай»), заповіді («Не кради», «Поважай старших», «Шануй батька і матір»), «Найкращий контроль — власна совість»).

Дотримання правильного режиму праці та відпочинку дитини народна педагогіка розглядає як один з дійових методів виховання.

Виконання різних доручень та обов'язків змалку дисциплінує дитину, формує почуття відповідальності, вчить раціонально використовувати час, пробуджує ініціативу, гартує характер і виробляє вольові риси, вчить долати труднощі й доводити розпочату справу до кінця («Кінець діло хвалить»).

Гра — один із основних видів діяльності дітей, спрямованої на практичне пізнання навколишніх предметів і явищ через відтворення дій та взаємин дорослих.

У народі кажуть: «Де гра, там і радість!». Переоцінити значення гри в житті дитини важко. А уявити дитинство без гри неможливо. «Яка дитина у гри, така з багатьох поглядів вона буде в роботі, коли виросте», — писав А. Макаренко.

У народній педагогіці не раз наголошується на виховній силі слова («Вола в'яжуть мотузками, а людину словами»), «Як слово не допоможе, то й кий не дошкулить»). У формуванні суспільної свідомості провідну роль відіграють такі методи, як розповіді, бесіди, роз'яснення, наставляння, інформування, порада, дискусія.

У практиці народного виховання вироблялася система різноманітних стилів виховання: педагогічна вимога, суспільна думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, напучення, заборона, застереження, навіювання, заохочення і покарання.

Авторитет і сила громадської думки прославляються в українському фольклорі: «Хто дітям потаچه, той сам плаче», «Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між

люди показатися», «Не плюй на вогонь, бо обличчя струпом вкриється», «Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш», «Не їж у шапці, бо твоя жінка матиме дурного чоловіка», «Не сідай за вугол столу, бо не одружишся», «Сидячи не дригай ногами, бо чорта колишеш», «Не облизуй макогін, бо швидко полисієш».

Найпоширенішими із заохочень є схвалення вчинку, похвала, подяка, нагорода, ласкавий погляд, усмішка.

Педагогічними дослідженнями доведено, що для нормального фізичного і розумового розвитку дитини необхідно, щоб батьки не менше 5—7 разів упродовж дня її похвалили, притиснули до себе, поцілували, погладдили по голівці. Без такого батьківського тепла дитина не відчуватиме себе щасливою. Без ласки людина (навіть тварина) існувати не може. А дитей-невдах слід хвалити ще частіше, ніж тих, кому все добре вдається. Згадаймо М. Булгакова: «Що гірше людини, то більше її треба хвалити». Або у М. Зошенка: «Без ласки помирають не тільки діти, а й дорослі».

До покарання вдаються для того, щоб викликати у винуватця неприємні переживання, гіркоту провини й сорому за поганий вчинок, каяття та бажання більше його ніколи не повторювати. У практиці народного виховання найчастіше застосовуються такі види покарань, як зауваження, репліка, осуд.

Народна педагогіка не визнає покарань, які принижують людську гідність, шкодять здоров'ю дитини. Застосовувати покарання слід помірковано, лише в міру необхідності, у розумних межах. Карати має право лише людина мудра й авторитетна («Краще догана розумного, ніж похвала дурного»). Не можна карати за підозрою чи в пориві різкого збудження й гніву («Злість — погана порадиця», «Перед тим, як карати, полічи до ста»). Справжнє покарання завжди справедливе і сприймається дитиною як заслужений захід впливу на неї. Воно будить активні роздуми й глибокі переживання з приводу допущеної помилки.

Народна педагогіка розглядає заохочення і покарання як дуже делікатні виховні методи, які не треба часто застосовувати. Заохочувати слід з дотриманням високої вимогливості, а карати — з виявленням поваги до особистості, захвалювання шкідливе («Перехвалене — як пересолене»). Невмілі й часті покарання й дорікання калічать душу дитини («Як будеш часто називати людину свинею, то вона й захрюкає», «Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями», «Учи дітей не страшкою, а ласкою», «Хто б'є дитину, той не виховає добру людину», «Жорстокість породжує тупість і дурість»).

МИСТЕЦТВО НАЦІОНАЛЬНЕ. Система національного виховання використовує практично невичерпні можливості народного і професійного мистецтва у формуванні людини-гуманіста. Історична енергія народу, стійкість, багатство і краса його національного духу трансформувалися і акумулювалися в різноманітних видах і жанрах мистецтва — пісенному, музичному, танцювальному, декоративно-ужитковому тощо. Проймаючись чарами естетичних цінностей, дійств, учні переконуються в тому, що мистецькі традиції є характерними для усіх сфер життя, діяльності, побуту і дозвілля народу.

Народний досвід естетичного виховання полягає в тому, що діти навчаються мистецького ремесла у практичній діяльності, через продовження творчих традицій батьків, дідів і прадідів. Оволодіваючи мистецтвом (кобзарством, рушникарством, килимарством, різьбярством та ін.), народними ремеслами, діти засвоюють духовність, ідейність, моральність, естетику рідного народу. Заслугує неабиякої уваги і поширення одна із закономірностей виховання: як індивідуальна, так і масова творчість молоді найуспішніше формуються на основі практичного оволодіння різноманітними видами, жанрами народного та професійного мистецтва.

Мистецтво як могутній засіб виховання цінне тим, що в ньому в концентрованому вигляді, естетичній формі навічно матеріалізується непомітний для ока і часто незбагненний для розуму національний дух — вищий вияв творчого генія народу.

МОВНО-КУЛЬТУРНА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІЇ — один з найважливіших чинників існування і життєздатності нації. Як окремий вид діяльності, мова є частиною культури будь-якої етнічної спільності, зокрема нації. Вияви мовно-культурної діяльності спостерігаються у різних формах словесного мистецтва — від фольклорних жанрів (казки, легенди, байки, загадки тощо) до художньої літератури.

Однак безпідставно зводити мовно-культурну діяльність до сфери мистецтва, бо насправді культура охоплює все соціальне життя суспільства. Мова, будучи основним засобом спілкування, бере участь у створенні всіх матеріальних і духовних цінностей.

Основна вимога мовленнєвого етикету — ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовника.

У практиці родинного виховання не допускається, щоб діти вживали грубі й лайливі слова. Засуджуються ті батьки, які лаються в присутності дітей, що породжує потворність у взаєминах («Як батько кричить, то син гарчить, а як батько лаяється, то син кусається»). Мовно-культурне спілкування має вкладатися в рамки нормальних людських взаємин. Недобре мовчати, коли треба говорити, і говорити, коли треба мовчати. Водночас непримітно є порожня балаканина, зайві, фальшиві прикраси у мові («Красно говорить, а слухати нічого»).

Соціально-психологічне значення мови в національному організмі розкрив К. Ушинський у книжці «Рідне слово». Він підкреслював, що в рідній мові одухотворюється весь народ, його Батьківщина, історія, природа, духовні багатства. Рідна мова — не просто засіб спілкування, а особлива духовна цінність народу, виразник його самобутності.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї. Мораль — це система поглядів і уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей, одна з форм суспільної свідомості.

Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок з позицій добра, справедливості, що впливає з народного поняття моралі: моральний той, хто добросовісний, цнотливий, шляхетний, добродішній, праведний. До цього належать і такі поняття, як гідність, людяність, доброзичливість.

Палка любов до Вітчизни, мужність у боротьбі за щастя трудящих, повага до інших народів — одна з основних заповідей народної моралі. Народна педагогіка прищеплює дітям ці чудові риси змалку через найзрозуміліше — любов до матері, сім'ї і домівки, рідного краю, де людина народилася, росте й мужніє («Як матір покинеш, то й сам загинеш», «Грудка рідної землі дорожча від пуда золота»).

Праця в народній педагогіці є основним критерієм оцінки моральної гідності людини. У ставленні до ледарів народна педагогіка безкомпромісна: кожний ледар — аморальний.

Народна практика родинного виховання будується так, щоб застерегти дитину від морального лицемірства, привчити її до моральної стійкості, не допускати порушень норм поведінки не лише в присутності батьків, а й наодинці, тобто бути чесним перед самим собою, принциповим і твердим в оцінці себе у взаєминах з іншими, непримиренним не тільки до чужих, а й до власних недоліків і слабкостей.

Українські народні прислів'я і приказки застерігають людину від таких серйозних моральних вад, як підступність, нещирість і хитрість («Не копай іншому ями, бо сам упадеш», «Хитрощами довго не проживеш», «Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить», «Поганому виду нема стиду»).

Визначаючи моральні рамки, народна педагогіка часто вдається до внутрішнього світу людини, апелюючи до її честі, совісті, сорому («Бережи честь змолоду», «Стид хоч і не дим, а очі виїсть»).

У народній педагогіці формуванню почуття честі приділяється велика увага. Честь є найвищою окрасою людини. Дітей вчать змалку дорожити честю («Чесно-му всюди честь, хоч і під лавою», «Честь честі шлях прокладає»).

Надаючи великого значення дисципліні, народна педагогіка водночас наголошує, що дисципліна в сім'ї створюється не погрозами та бійкою, а родинною атмосферою, загальним порядком у домі («Дисципліна міцніє не бійкою, а родинною спількою»).

Моральне виховання дітей — справа тонка й складна. Тут немає місця фальші, непослідовності, сусоюканню, нещирості у взаєминах між батьками і дітьми. Народна педагогіка нещадно бореться з «ножицями» у вихованні, тобто розходженням між словами і вчинками дорослих.

Дитина не народжується моральною чи аморальною, вона поступово стає такою, залежно від того, в якому середовищі живе і яке дістає виховання.

Батьківський приклад — велика сила у формуванні моральності в дітей і підлітків. Для багатьох сімей сьогодні аморально, коли людина не працює або погано працює. Аморально говорити одне, а робити інше або взагалі нічого не робити.

Неправильно думають батьки, що у дітей вони повинні формувати лише прості моральні риси, такі, як доброта, чесність, такт. Вони не враховують того, що виховання чесності, добра є невід'ємною складовою формування громадянських рис особистості.

Пізнаючи світ, дитина володіє знаннями, при цьому опирається на думку і судження батьків, їхній авторитет.

Ось чому батькам потрібно чітко вловлювати, як дитина реагує на кожен суспільну подію, наскільки вона об'єктивна у своєму судженні.

Добре, коли батьки володіють майстерністю переконання. Проте надмірна опіка батьками дітей негативно впливає на розвиток особистості, при цьому моральне виховання, як правило, загальмовується або зводиться нанівець.

Якими б обгрунтованими не були переконання людини, вони набувають сили, лише перетворюючись у вчинок. При цьому особливо важливим є особистий приклад вихователів, батьків. Від сім'ї залежить моральне обличчя дитини.

НАРОДНА ДИДАКТИКА — це сукупність знань, вироблених народом, про закономірності процесу навчання, його принципи, методи, форми організації та відповідно до віку дітей особливості засвоєння ними знань, умінь, навичок. Це народна теорія освіти і навчання.

Народне навчання як компонент національної системи виховання береже і передає із покоління в покоління прагнення пізнавати навколишній світ, закони розвитку суспільства, виявляти роль і місце людини в житті.

За допомогою засобів народної дидактики діти опановують теоретичні і практичні знання з народної астрономії, математики, метеорології, медицини, кулінарії, хліборобської справи тощо.

Народні навчально-пізнавальні традиції ґрунтуються на життєвій практиці, потребах та інтересах, власній дослідницькій діяльності кожного вихованця. Головне в народному навчанні — безпосередня особиста праця (фізична, розумова), дослідницький пошук, самостійне оволодіння знаннями, уміннями. Народ

утверджує самонавчання, самоосвіту як провідний та ефективний шлях пізнання дійсності, самовдосконалення особистості.

Народна дидактика стверджує, що найголовнішим у навчанні є не стільки результат бажаний для дорослих, скільки той пошуковий, духовний шлях, який пройшов учень якомога самостійніше, бо саме в такому разі найпродуктивніше розвивається не лише мислення, а й мовлення, пам'ять, воля та інші психічні процеси, вся особистість. Тому народ обстоює самостійність учнів, до якої треба прагнути у процесі організації навчання.

НАРОДНА ЕСТЕТИКА якнайтісніше пов'язана з народною мораллю. Національна система виховання історично виникала й утверджувалась у гармонійному взаємозв'язку з ідеями, принципами народної естетики. Народ завжди прагнув будувати своє життя, культуру, побут, дозвілля за законами краси. Відчуття і розуміння краси також має національний характер. Виховуючи в учнів народні естетичні погляди, смаки, педагог пояснює, що, наприклад, будівництво й облаштування українського житла, садиби має традиційний національний естетичний колорит: біла хата, біля неї — червона калина і струнка тополя, кручені паничі за тином, розмальовані ворота, соняшник на городі. У хаті — вишиті рушники, квіти, духмяні трави, на стінах — портрети батька й матері, бабусі й дідуся, національних героїв України. Святим місцем, уособленням високої краси для українців є покуття (покуть). Тут традиційно висить картина іконопису, яка символізує найвищу духовну, божественну красу. Все в українській хаті має національний естетичний колорит.

Грунтуючись на народній естетиці, українська система виховання передбачає формування в учнів гідної поведінки, привабливого стилю життя, доброзичливого ставлення до людей, уміння власноручно вишивати одяг, готувати смачну їжу за народними рецептами тощо.

Оволодіваючи серцем і розумом молоді, народна естетика пробуджує в неї внутрішні сили, надихає на добрі справи, запалює оптимізмом, стверджує віру, надію і любов як найважливіші складники духовності.

НАРОДНА МОРАЛЬ. Педагогіка народознавства ввібрала в себе гуманізм, мораль людей праці у ставленні до дітей. Народні традиції є могутніми засобами виховання в учнів основ моралі — совісті, гідності, честі, правдивості, справедливості, скромності, працелюбності тощо. Формуючи в учнів основи народної моралі, ми одночасно формуємо й основи загальнолюдської моралі.

Не варто забувати, що формування моральних понять, переконань, ідеалів — це насамперед виховання почуттів (любові до рідних, взаємоповаги і взаємодопомоги, милосердя та ін.). На жаль, у багатьох сім'ях і школах нині домінує «словесне» моральне виховання, тобто моралізаторство. Це є результатом того, що в моральному вихованні надається перевага раціональному запам'ятовуванню моральних норм, правил, понять перед емоційним, естетичним (пробудження і формування відповідних моральних почуттів, переживань). Моральність — це передусім переживання, почуття людини. Не виховавши моральних почуттів, ми ніколи не виховаємо її моральних рис.

Національна система виховання реалізує моральні цінності (людяність, доброту, співпереживання) як найвищі духовні надбання рідного та інших народів. Народна виховна мудрість стверджує, що у всіх справах і вчинках найголовнішим є моральний аспект, критерій. Морально незрілі, але заполітизовані та заідеологізовані представники молоді можуть бути соціально небезпечними.

Народна етика й етикет охоплюють принципи і норми ставлення не лише до людини, суспільства, а й до живої і неживої природи.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА — це галузь педагогічного досвіду народу, яка розкриває його погляди на мету, завдання, форми, методи і засоби навчання та виховання в дусі національних традицій, що виражається в його морально-етичних поглядах та ідеалах.

Народна педагогіка — це неписаний підручник про формування людини. Він твориться народом, зберігається в його пам'яті, постійно ним використовується, систематично збагачується і вдосконалюється. Це скарбниця навчально-виховних засобів, головними серед яких є рідна мова, усна народна творчість, національна міфологія і символіка, народне мистецтво, національні традиції, звичаї, обряди, народні ігри, іграшки. Без таких засобів виховання, що ввібрали в себе досвід тисячолітнього буття народу, як без коріння, не може повноцінно розвиватися ні родинне, ні громадське виховання, ні педагогічна наука.

Дослідник української народної педагогіки М. Стельмахович виділяє п'ять нерозривних між собою її компонентів: народна фамілогія, народне дитинознавство, батьківська педагогіка, народна дидактика, народна деонтологія.

Народна фамілогія об'єднує народні знання та досвід будівництва міцної здорової сім'ї.

Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди на дітей, емпіричні знання про умови та рушійні сили розвитку людських рис на стадії дитинства, закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці, особливості формування дитини як особистості.

Батьківська педагогіка репрезентує здобутки трудящих у галузі розумового та світоглядного розвитку підрастаючого покоління, що концентруються в поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини. Реалізується вона через мову (загадки, прислів'я та приказки, скоромовки, казки, оповідання), постійне залучення дітей і підлітків до посильної праці, спілкування з природою, дотримання мовного етикету, дитячі ігри, забави, малювання.

Народна педагогічна деонтологія (термін походить від грецького слова, що перекладається як наука про конче потрібне, вкрай необхідне) обстоює етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини. Це і прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури народу, і почуття приязні до інших народів, знання свого родоvodu; шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба; охорона честі родини, піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку; шанування народних звичаїв, традицій, символів, народного мистецтва. Виховання цих та інших рис у дітей і підлітків за народною деонтологією батьки зобов'язані постійно тримати в центрі уваги.

Діти й підлітки сприймають форми і методи народної педагогіки легко, природно, просто, навіть не відчуваючи, що їх виховують. Очевидно, це й дало підставу К. Ушинському сказати, що «виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях».

НАРОДНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ (народна правотворчість, законотворчість, звичаєве право). У національній системі виховання формування правосвідомості займає чільне місце. Народ завжди жив і живе за законами добра і краси, правди і справедливості, гідності і милосердя.

У народних громадах, товариствах, інших об'єднаннях, у суспільстві в цілому — верховенство завжди належало народній моралі, яка у свідомості народу мала статус і значення закону життя, діяльності й поведінки. У виховній роботі педагог домагається глибокого усвідомлення учнями того, що звичаєве пра-

во ґрунтується на національних і загальнолюдських моральних ідеях, нормах. Громадська думка, народна духовність утверджують закони життя — принципи, правила, вимоги тощо. У процесі розвитку суспільства справедливі юридичні закони виникають на основі народної моралі. Тому порушення і моралі, і законів у народі вважається найтяжчим злочином, гріхопадінням, святотатством.

Народна правосвідомість завжди утверджувала право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання, житло тощо. В останні десятиліття народна правотворчість, правосвідомість значно ослабла. Загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, нігілізм щодо законів, їх дотримання. Народну правосвідомість відроджує національна система виховання, яка є надійною запорукою будівництва суверенної української правової держави.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР. Це система історичного позначення дат, подій, свят, традицій, звичаїв та обрядів, які в певній послідовності відзначаються всім народом протягом року. Народний календар — енциклопедія життя, трудової діяльності, культури, побуту і дозвілля народу, могутній та гармонійний комплекс ідейно-моральних, емоційно-естетичних засобів виховання підростаючих поколінь. Щодо молоді народний календар виконує роль серцевини природовідповідної програми національного виховання. Кожна дата, свято, урочистість народного календаря рясніють традиціями і звичаями, що пов'язані з природою рідного краю, а також з природою самої людини. Великий виховний зміст дат, подій, урочистостей народного календаря полягає в тому, що в їх основі — трудова діяльність людей, її різноманітні види залежно від пори року.

Педагогіку народного календаря можна назвати педагогікою життя і праці, добра і краси. Зміст народного календаря, його ідейно-моральна наснаженість мудро спрямовані на виховання в молоді добропорядності, доброчинності, милосердя та багатьох інших чеснот. Так, важливі виховні функції мають весняні дати та свята календаря: день зустрічі весни, день птахів, свято початку оранки (день першої борозни) і сівби, Великдень, свято перших сходів, день чищення джерел і криниць тощо. У процесі підготовки і відзначення цих свят, урочистостей в учнів виховується ініціативність ті підприємливість, риси турботливого сім'янина, охоронця природи.

Традиції, звичаї та обряди народного календаря комплексно діють на особистість, всебічно розвивають її. Народний календар лежить в основі національного календаря, який відображає у своїх датах та урочистостях духовність рідного народу, основні події, явища його історії, багатогранного сучасного життя. З часу виникнення народний календар ґрунтується на стійких традиціях матеріального і духовного буття людей праці. Разом із національним розвитком народу відповідно збагачується і календар. У нові часи виникають і нові потреби у вихованні підростаючих поколінь, у поглибленні духовної культури народу.

Так, у роки відродження в житті і побут народу входять такі знаменні, ідейно і морально насичені свята, урочистості, як День незалежності України (24 серпня), День соборності України (22 січня), Свято козацької слави (3—5 серпня) та ін. Широке відзначення сім'ями, навчально-виховними закладами цих дат, урочистостей, в основі яких — події, доленосні для українського народу, сприятиме тому, що вони стануть національними святами.

Народний календар передбачає такі дати, урочистості, які мають як загальнонародний, так і регіональний характер.

День пам'яті (проводи) померлих людей, загиблих воїнів відзначається в кожному регіоні. Це дуже важливий у виховному плані звичай народу.

Це день поминання наших предків, родоначальників нашого роду. Беручи участь разом із дорослими у вшануванні пам'яті померлих, спогадах про їхні добрі справи, героїчні вчинки, діти проймаються повагою, любов'ю до своїх предків.

Важко переоцінити виховне значення вшанування пам'яті основоположників роду — бабусі і дідуся, прабабусі і прадідуся і по батьковій, і по материній лінії. Прибирання могилок, поминання своїх предків добрим словом, глибока вдячність їм за добрі справи для роду і народу — все це спонукає молодь до глибоких філософських роздумів над проблемами життя і смерті, добра і зла, миттєвості і вічності буття.

День пам'яті померлих і загиблих воїнів викликає готовність продовжувати справи, виконувати заповіді батьків та дідів. У процесі підготовки і відзначення цього дня формується історична пам'ять, зміцнюється наступність поколінь, утверджується безперервність гуманістичних традицій народу, вічність буття нації.

День очищення джерел, криниць, водоймищ в недалекому минулому мав всенародний характер. Це дуже важлива, життєво необхідна дата народного календаря, яку потрібно енергійно відроджувати. Нині проблема води стає найважливішою і найскладнішою проблемою життя (не лише флори і фауни, а й людей), що підкреслює соціальну значущість цієї календарної дати. Відродження свята очищення криниць, джерел сприяє порятунку всього живого на землі, щоб нові види рослин і тварин не потрапляли до Червоної книги.

Відродження народної мудрості, що пов'язана із календарною датою очищення криниць та джерел, — один з найефективніших способів екологічного виховання молоді.

День матері є дорогим для душі, серця і розуму кожної людини. Це стародавнє свято відзначалося ще задовго до впровадження християнства. Наші пращури відзначали свято Лади — богині весни, радості, шлюбу, покровительки дівочтва і материнства. Пізніше травень назвали місяцем Матері Божої. День матері припадає на другу неділю травня. У цей день відбувалися богослужіння за здоров'я матерів. Уже кілька років за ініціативою Союзу українок святкується День матері. У родинах, навчально-виховних закладах проводиться велика виховна робота з ушанування дівчат, жінок, дружин, матерів — носіїв життя, високої краси. Учні переконаються в тому, що найсвятіше і найвище у світі — «мати молодая з своїм дитяточком малим» (Т. Шевченко). Розмаїта календарна обрядовість звеличує святий образ Матері, яка продовжує й увічніює життя на планеті, символізує рідну землю, Батьківщину.

«Зелене свято» (інші назви — клечальна неділя, трійця). Скільки життєствердних і високопоетичних пісень, легенд, переказів оживають у народній пам'яті в дні підготовки і відзначення цього свята! На «зелене свято» прикрашають свою домівку (хату, квартиру) квітами, підлогу встилають рухою-м'ятою, духмяним чебрецем, іншим зелом. Кличальна неділя — це вшанування царства рослин, «зеленого дому», в якому живе людина. Завдяки цьому святу учні глибше усвідомлюють і відчувають свою єдність із природою, красою рідного краю.

Івана Купала — свято, сповнене життєвого оптимізму і глибокого ліризму, високої естетики і моралі.

Це свято чарівної краси, добра, невичерпної фантазії, дотепів, жартів, легенд, пошуку щастя, віри у майбутнє, через яке червоною ниткою проходить народна пісня, що торкається потаємних схованок серця, душі всіх учасників.

Свята зажинків та обжинків естетично обрамляють жнива як найвідповідальнішу подію народного календаря.

Батьки і вчителі мають сприяти тому, щоб учні брали активну практичну участь у зажинках та обжинках. Крім того, на уроках та в позакласній роботі у школі має широко реалізовуватися програма зажинкових пісень, хороводів та інших компонентів цих традиційних обрядів.

У розвинених націй перше вересня стало всенародним *Святом знань*. Ще в XVI—XVII століттях, коли в Україні була густа мережа шкіл (брательських, козацьких, дяківських та ін.) і коли вперше у світі у нас утверджувалася класно-урочна система навчання, свято початку заняття було загальнонаціональним. Нині ж, після тяжких століть національного гніту, необхідно все робити для того, щоб перше вересня стало загальнонаціональним святом.

Це саме стосується і Дня вчителя, Дня батька, Дня родини, які сьогодні, на жаль, ще не стали загальнонаціональними.

НАРОДНІ ПРИКМЕТИ, ВІРУВАННЯ. В них відображено зміст та особливості народного світосприйняття, знання, які виконують у житті орієнтувальну, регулювальну і прогнозувальну функції. Накопичені народні спостереження, передбачення часто зафіксовані в крилатих виразах, усталених висловлюваннях. У прикметах та віруваннях сконцентровано результати багаторічних спостережень дідами та прадидами явищ природи, пір року, флори та фауни рідного краю. Наприклад: «Багато хрущів навесні — на жарке літо», «Не руйнуй гнізда ластівки, бо будеш з ластовинням», «Соловейко вдавився ячмінним колосом, а зозуля — мандрикою» та ін.

Народні прикмети й вірування одухотворюють природу, вчать дітей берегти та пізнавати її особливості, закони розвитку. Вони є складовою багатьох галузей народних знань — народної біології, астрономії, медицини, метеорології, хліборобської справи тощо. Народні прикмети у цікавій, часто дотепній і кмітливій формі розкривають важливі грані життя природи, людей. Глибоке знання народних прикмет сприяє підготовці молоді до самостійного життя, успішної трудової, господарської діяльності в майбутньому.

Вірування, ворожіння є важливими сферами духовності народу. Вони мають не лише історико-культурне, а й пізнавально-виховне значення. У віруваннях і ворожіннях відображено специфічні особливості способу мислення, такі його прийомі, як ідеалізація, гіперболізація, персоналіфікація тощо. Продовжуючи ці народні традиції, наприклад, у дні свят Івана Купала, Андрія тощо, молодь вчиться передбачати певні події в житті, переконується в тому, що необхідно постійно розвивати власне пізнання дійсності, гармонійно поєднувати в житті матеріальні і духовні чинники.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямована система формування і розвитку почуттів національної свідомості, національної самоповаги, національної гідності, національної гордості.

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. Тривалий час вона нехтувалася, заборонялася завойовниками України, а в останні десятиліття взагалі була відкинута і замінена так званою системою комуністичного виховання. Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, національна система виховання поступово відроджується. В жодній країні світу немає виховання «взагалі». Воно завжди втілює в собі конкретно-історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною.

І нарешті, національне виховання найбільш повно відповідає потребам відродження України. Воно однаково стосується як українців, так і представників інших

народів, що проживають в Україні. Саме принцип етнізації виховного процесу і передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності і через пізнання своєї історико-культурної спадщини допомагає пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська незалежна, суверенна держава охороняє національні права всіх громадян України.

Таким чином, національне виховання — це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликання формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтири молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь. Науково обґрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичний поступ народу, перспективи його розвитку.

Цивілізовані національні почуття шляхетні. Це усвідомлення себе клітинкою свого народу, його історії, любов до власної держави, до рідного дому, рідної природи, здобутків культури, повага до традицій, звичаїв, смаків народу, його мови. До типових рис українського народу належать демократичні традиції, що йдуть ще з часів Київської Русі, — людинолюбство, природний інтернаціоналізм і терпимість. М. Костомаров справедливо відзначив, що «українці, перейнявши від греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилась у Греції... В уяві українця католик не вважався йому ворогом... Чужинці — греки, вірмени, німці, поляки, угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добрім ладі... Отой дух терпимості, брак національної пиhi перейшов і в характер козаччини... Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивий...».

Національне виховання має враховувати особливості психічного складу українського народу, його характер: легка запальність і швидке заспокоєння; сентименталізм, чутливість, ліризм; прагнення особистої свободи, волі без належного потягу до державності; миролюбність, відсутність нахилу до насильницької експансії, самопоширення і володіння.

Наш народ відзначається охайністю, чемністю, гостинністю, високим моральним станом, зокрема статевою моральністю. Національне виховання передбачає формування рис шляхетності і лицарства. Відомий український мислитель В. Липинський влучно зауважив, що «без виховання в собі прикмет лицарських українство залишиться навіки такою мішаниною хамства і рабства, яка до жодної організованої акції, а значить, і до здобуття Держави Української, не буде здатна».

Національне виховання ґрунтується на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях та обрядах, духовності, на таких фундаментальних принципах, як природовідповідність, народність, етнізація, гуманізм, демократизм, зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю народу, поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю дітей, реалізація народознавчого, людинознавчого й особистісного підходів у процесі життєдіяльності дитини.

У державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття») підкреслюється, що національне виховання в українській державі повинно бути спрямоване на формування у молоді світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури.

В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності дій сім'ї та школи, наступності і спадкоємності поколінь.

Головна мета національного виховання — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національності особистих рис громадян української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

У цій же програмі визначено й основні напрями реформування виховання:

- формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;
- формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;
- прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;
- виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору нею власної світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності та ін.;
- формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;
- забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їхнього здоров'я;
- виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;
- формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та громадянською відповідальністю;
- забезпечення високої художньо-естетичної освіченості особистості.

Національне виховання духовно відтворює в дітях рідний народ, увічнює в наступних поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське.

Правильно організоване національне виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну гідність, совість і честь. Завдяки національному вихованню у дітей найповніше реалізуються природні нахили, формується національний склад, мислення, психіки, національний характер і світогляд.

НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ — невід'ємний атрибут національного життя і найхарактерніша ознака національної приналежності. Національна гідність ґрунтується на розумінні значущості всього позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному — того, що створюється нацією і що вона здобуває в процесі міжнаціонального спілкування. Говорячи про почуття національної гідності, слід враховувати й те, що в Україні тривалий час виховувався нігілізм до історичних надбань рідної культури, історії мови.

Прагнення до відновлення й утвердження історичної правди у галузі національних відносин постійно натикалось як на агресивні перепони великодержавного шовінізму, так і на флюгерство, фарисейство, нігілізм деяких «послідовних інтернаціоналістів». Зашкарублість імперського мислення можновладці використовували для того, щоб посягти недовіру між націями, які живуть в Україні, викликати негативне ставлення до мови, історії, культури, традицій, звичаїв українського народу.

Національна гідність в незалежній українській державі набуває особливого значення, бо передусім вона пов'язана з любов'ю до рідної землі, батькової хати,

до рідної мови, з повагою до старших. Це шляхетне почуття передається з покоління в покоління з молоком матері, з мелодією народної пісні. Національна гідність виявляється у відчутті приналежності до свого народу, в усвідомленні, що ти його плоть і кров, а також у прагненні пізнати, зберегти і передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням.

В'ячеслав Липинський, звертаючись до братів-хліборобів України, ще в 20-х роках ХХ століття писав, що «життєздатна нація зберігає себе в родині. Родина, сім'я — наймогутніші національні твердині», і застерігав, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути», а також наголошував, що «завдання будови Української Держави і перетворення нашого громадянства в реальну, а не літературну Українську Націю, хоч безмірно трудне, але разом з тим і безмірно в е л и к е». Ці слова патріота й видатного мислителя набувають сьогодні для кожного українця ще більш важливого значення.

НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ — соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові і поваги до власної країни й народу на основі врахування їхнього реального внеску у світову культуру та цивілізацію. Це поняття не тотожне поняттю «патріотизм», а входить до нього як складова частина. Справжня національна гордість несумісна з почуттям зневаги та ворожості до інших народів і національних груп. Ці почуття можуть бути основою політичного націоналізму та шовінізму.

Дійовим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності і гордості за свою Батьківщину, відмова від почуття національної меншовартості, що було втілене в понятті поваги до «старшого брата», від нав'язування думки про перевагу чужої культури над нашою. Метод тут був очевидний: забрати в народу його історію, всі ознаки національно-культурної гордості, всі цінності, що визначають його обличчя, а що «не забирається» — змусити забути.

У справі відновлення почуття національної гордості величезне значення має висвітлення правдивої історії культури та освіти нашого народу, повернення культурних надбань, відкриття замулених сторінок нашої спадщини. Неабияку вагу тут має викладання історії української культури, народознавства, повернення імен видатних українських вчених, художників, композиторів, митців слова, культурних діячів, видатних політиків.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ — це ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних поглядів, принципів, ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності.

Упродовж століть українська нація виробила власну, глибоко гуманістичну ідеологію. Ця скарбниця народних ідей постійно поглиблювалася, відображаючи нові явища, потреби національно-культурного життя народу. Національна ідеологія захищає інтереси людини праці, право кожної особистості на повну свободу мислення і волевиявлення. У період розбудови незалежної держави ідеологія народу виконує функції ідеології національного відродження на засадах народної совісті, правди, справедливості, гідності, гуманізму й демократизму.

Національна ідеологія утверджує в житті вічні загальнолюдські цінності, мирну творчу працю, взаємопідтримку людей різних національностей, реальну дружбу народів, самобутність і суверенність кожної нації, пріоритет прав особистості, верховенство турбот про юне покоління — майбутнє нації.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної самосвідомості, патріотичних почуттів до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Формування національної самосвідомості передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, національних цінностей (мови, території, культури), відчуття причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню власної національної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю. Національна ідея повинна стати не просто атрибутом національної свідомості, суто духовним феноменом, а поштовхом до практичних справ, як було у кращих синів і дочок українського народу споконвіку.

НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА. Наш народ виробив багатющу символіку, яка виникла й усталювалася впродовж століть і стосується істотних сторін, доленосних подій у житті української нації, держави. Символіка має важливий філософський, політичний, ідейно-моральний та естетичний зміст.

Українська національна символіка виконує історично важливі функції консолідації нації в єдину етнографічну, культурно-історичну спільноту, об'єднання споконвічних українських земель в єдину суверенну державу.

Національні символи України — герб (тризуб), прапор (блакитно-жовтий), гімн «Ще не вмерла Україна» — в історичній пам'яті народу втілюють собою державну, політичну, економічну і національну незалежність України. Палкий український патріотизм, високу громадянськість, глибокий гуманізм виховують в молоді герби історичних, природно-географічних зон України (Волині, Галичини, Поділля, Слобожанщини та ін.).

Важливим традиційним засобом патріотичного, гуманістичного і громадянського виховання молоді є символи, пов'язані з козацтвом, Запорозькою Січчю, гетьманщиною. Такі поняття, як булава, бунчук, пернач, козацький прапор, образи вічно живих у пам'яті народній козаків-витязів Байди, Мамая, символізують незламність, стійкість у відстоюванні свободи народу.

Завдяки етнічним символам (берегиня, обереги пам'яті — калина, верба тощо) у свідомості кожного українця виникають дороги серцю образи дитинства, рідного краю, батьківської хати, родинного вогнища. Народна символіка має велике значення в етнізації дітей, формуванні в них історичної пам'яті, свідомості.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД — це пов'язана з культурно-історичними умовами система поглядів, переконань, ідеалів, яка становить основу національної духовності і відображається в ідейній, морально-етичній спадщині, традиціях та звичаях української нації, її історії та сучасному бутті. Український світогляд розкриває народне ставлення до природи, пояснює смисл життя, місце людини в ньому. Він спирається на розуміння народом таких фундаментальних понять, як світ, нація, віра, надія, любов, духовність та ін. Українському світогляду притаманна філософсько-психологічна риса — утвердження органічної єдності, гармонійного злиття Людини і Природи, Народу й Космосу.

Всіма наявними в ній засобами національна система виховання цілеспрямовано і систематично формує в учнів народне світовідчуття і світорозуміння, світоглядну позицію. Глибина та багатство національного світогляду найяскравіше відображені в міфології, фольклорі, символіці, прикметах, віруваннях, традиціях і звичаях народу, матеріалізовані в історичних подіях і здобутках національної культури.

Національний світогляд є тим базовим компонентом особистості, фундаментом її духовності, на основі якого успішно формується науковий світогляд.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР — одне з основних понять національної психології. Характер — це сплав індивідуального й типового. Найбільш поширеною особливістю характеру є такі його риси, які домінують у представників певного етносу. На формування національного характеру у філогенезі впливають чимало особливостей, зокрема: природа та географічне положення місцевості, на якій проживає етнос; переважні серед населення види професійних занять; особливості розвитку культури, міграційні процеси; історичні події, історичні особи та ін.

До яскравих особливостей національного характеру українців належать вільнолюбство і національна гідність, працьовитість і господарність, гостинність і щедрість, мужність і терпеливість, пісенність, музичність і художність, душевна теплота і доброзичливість.

Важливим завданням шкільної освіти й родинного виховання дітей є цілеспрямоване формування в них рис національного характеру, збагачення його. Особливо важлива роль у розвитку національного характеру належить культурі рідної мови, її досконалості, народним та родинним традиціям, усній народній творчості, зокрема пісенній, єдності поколінь, етнічній та естетичній культурі.

ПАТРІОТИЧНІ ПОЧУТТЯ. Вірність Україні є невід'ємною ознакою національно свідомого громадянина. Формування патріотичних почуттів означає вироблення і зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке усвідомлення громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Вихованець національної школи має вирости патріотом України. І якщо намагання державної системи освіти зробити з росіянина «українця» є порушенням прав людини, то її прагнення, щоб і росіянин, і єврей, і поляк поруч з українцем були чесними громадянами і патріотами України, шанували закони і традиції народу, на землі якого живуть, є цілком правомірним.

Громадянсько-державний рівень становлення національної свідомості передбачає турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності.

Таким чином, слово «українець», як і слово «француз», «німець», «росіянин», може виражати щонайменше три поняття: а) людину, причетну до свого етносу; б) людину, яка усвідомлює себе часткою нації і поділяє з нею її долю; в) громадянина своєї держави, у нашому разі — України. Саме в цьому розумінні ми говоримо: американець українського походження, француз польського походження і т. ін. З розвитком громадянсько-державної свідомості нормальним буде сказати і «українець російського походження», «українець єврейського походження» тощо.

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я ТА ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ В СІМ'Ї. Народна педагогіка ставить піклування про здоров'я та фізичний розвиток дітей на перше місце («Нема щастя без здоров'я»). З цього, власне, й розпочинається виховання дитини в сім'ї. Підвищення рівня фізичного розвитку поліпшує розумову діяльність людини.

Особливо чітко простежується зв'язок фізичного виховання з трудовим. Народна педагогіка високо оцінює значення фізичного розвитку, оскільки він створює добрі передумови для повноцінної та активної трудової діяльності.

Правилом вихованості вважається запитувати при зустрічі друзів, родичів, товаришів, знайомих про стан здоров'я одне одного і членів родини.

Народна педагогіка вважає, що батьки, піклуючись про фізичний розвиток дитини, мають всіляко спонукати її до руху. Що більше дитина рухається, то краще росте і розвивається.

У сім'ї дорослі прищеплюють дітям елементарні гігієнічні навички, вимагаючи, щоб вони щодня вмивалися, тримали в чистоті тіло, одяг і взуття, постіль, житло, а під час харчування добре пережовували їжу. Дітей систематично купують. До купання вдаються вже на другий чи третій день народження немовляти. В Україні поширеним звичай класти в першу купіль новонародженого — в лілепу — ароматичні квіти й трави, насамперед любисток, руту-м'яту, висловлюючи при цьому різні добрі побажання.

У забезпеченні фізичного виховання дітей в сім'ї велику роль відіграють батьки.

Рід — ряд поколінь людей, що походять від одного предка. Членів роду називають родичами (батьки, сестри, дядьки, тітки, племінники тощо). Між ними встановлюються багатосторонні родинні стосунки, відображені й закріплені в традиціях, обрядах, святах, в родоводі.

У X—XI століттях рід являв собою велику родину, відому в Україні ще під назвами «попелище», «служба», «дворище», «хутір». Сини не відділялися від батька, жили разом, хазяйнували спільно. Порядкував хтось із найстарших — найбільш досвідчений. Рід мав спільне майно — рілля, худобу тощо. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняв їх від кривд. Згодом він почав розпадатися на малі, самостійні родини, що вели окремі господарства й мали власні будівлі, поле, худобу і т. ін. Проте пам'ять приналежності до роду не губилася. Давні родові традиції передавалися з покоління в покоління.

Родові стосунки виконували не лише господарсько-економічну, правову, комунікативну, а й виховну функцію, що не втратила свого значення й тепер. Наші предки навіть мали свої опікувальні божества — Род і Рожаниці — уособлення єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Рід мав свої традиції, шанував предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Новонароджену дитину рід приймав окремим обрядом. Ще складнішим був весільний церемоніал, яким об'єднували пару з двох родів. Головні елементи цих обрядів збереглися в народних звичаях українців і донині.

У спілкуванні з родичами діти навчаються певним правилам поведінки, моральним нормам, опановують світоглядні ідеї й ідеали; в них формуються почуття любові до свого роду, турботи й гордості за нього. Важливо, щоб батьки розповідали дітям про їхніх дідів-прадідів та інших членів роду: хто вони були, чим займалися, як жили, що любили, шанували, чим дорожили, якими талантами володіли. Добре, якщо в сім'ї є книга-альбом, де збираються фотографії, робляться записи про членів роду за батьковою і матеріною лініями, тобто ведеться родовідне дерево. Важливо також фіксувати й суттєві хвороби, якими хворіли предки чи хтось із близьких родичів, щоб простежити їхню спадковість і врахувати це у виборі шлюбної пари, запобігати можливим ускладненням здоров'я дітей, вести профілактику захворювань. Усе це допоможе молодій людині пізнати своє генетичне коріння, сформувати у неї почуття гідності, честі, а також прагнення й готовність зберігати і примножувати здобутки свого роду, його традиції, жити в мирі та злагоді. Відчуття роду формує також впевненість у своїй захищеності, що

відображено у народних прислів'ях і висловах: «Хоч і по коліна в воду, аби до свого роду», «Тяжко жити без роду-племіні» та ін.

Через відчуття роду і завдяки йому кожна людина приходиться до усвідомлення світлого образу Батьківщини, розуміння сенсу життя.

РІДНА МОВА. Українська мова є однією з найдавніших мов світу. Вона має багатовікову історію свого розвитку, тому скарбниця її виразальних засобів, пізнавально-навчальних прийомів практично невичерпна. На думку багатьох учених, українська мова — попередниця санскриту: давньоіндійської мови. За ступенем поширення на планеті українська мова перебуває у другому десятку мов світу, а за кількістю своїх носіїв займає друге місце серед слов'янських народів. Вона надзвичайно багата лексично, граматично й інтонаційно, тому здатна виконувати велику духовно творчу, культуротворчу, народотворчу історичну роль. Видатний вітчизняний педагог К. Ушинський підкреслював: «Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує колишні, нині суцї і майбутні покоління народу у одне велике, історично живе ціле... Коли зникає народна мова — вимер і народ».

Проте трьохсотсорокарічна колонізація та русифікація України дали свої наслідки. В усіх великих і малих містах, у столиці України люди спілкуються між собою переважно російською мовою. Понад 43 відсотки учнів у школах, тобто майже кожний другий, навчаються російською мовою. Значна частина депутатів Верховної Ради і представників владних структур розмовляють мовою іншої держави. У сільській місцевості люди переважно розмовляють російсько-українським суржиком.

Мимоволі виникає запитання «Хто ж ми такі і що з нами діється?» Якщо у нас зникла мова, то зникла і нація? Можливо, ми всі давно малороси, і рідною нам стала мова чужого народу? Значна частина народних депутатів навіть пропонує зробити російську мову офіційною, тобто державною, що призведе до повного зникнення української мови, а отже, і нації.

Обов'язок кожного батька і матері відродити в дітях нічим не обмежену любов до України, до її чарівної мови, історії, культури, традицій і звичаїв народу. Багатющі засоби рідної мови, адекватні природним, національним особливостям українських дітей, створюють найсприятливіші умови для їх нормального розвитку. Засвоюючи рідну мову з найбільш раннього віку, діти поступово стають носіями національного змісту, духу. Засобами рідної мови в них найефективніше формуються національна психологія, характер, світогляд, свідомість та інші компоненти духовності народу. Українська система виховання реалізує здавна прийняту цивілізованими націями аксіому: нормальне навчання, виховання і розвиток підростаючих поколінь забезпечується лише рідною мовою.

РОДИННЕ ВИХОВАННЯ. Старше покоління людей добре знає, що найбільшим гріхом для українця за часів гноблення, зросійщення, тоталітаризму було любити Україну. Рідне українське слово було втопане у землю, його висміювали, а зденационалізований прошарок суспільства забував материнську мову. Знати і любити Тараса Шевченка можна було тільки такого, якого нам підносила імперсько-тоталітарна цензура, яка перефарбувала поета-пророка на змовника-революціонера.

За незалежності слово «національний» звучить в Україні величною музикою: національний Гімн, Прапор і Герб, національне виховання, національні мистецтво і література, національна армія, національна гордість за свій народ, за Вітчизну.

І дуже хочеться вірити, що національна ідея пройде через душу кожного українця, кожного громадянина України, бо тільки ця ідея спроможна перетворити нас із населення на державотворчий народ.

Тож усі педагоги, від сільського вчителя до професора, мають опанувати педагогічну майстерність, щоб прилучити дітей і молодь до життєдайно-доленосної ідеї суверенної державності України. Через особистий приклад патріотичного горіння, через рідну літературу, через не викривлену історію та народознавство України, через рідну пісню, мистецтво й культуру, через любов до рідної оселі, до свого народу, села, школи і краю стверджувати національну ідею в умах та серцях мільйонів людей-добротворців, відроджуючи у них безмежну любов до України, національну гідність, національну гордість, мужність і духовність.

Про важливість родинно-сімейного виховання свідчить той факт, що Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй оголосила 1994 рік Міжнародним роком сім'ї, визначила спільну для всіх країн тему: «Всі ми — одна родина» і постановила, що 15 травня щорічно буде відзначатися Міжнародний день родини. Це є свідченням стурбованості міжнародного співтовариства станом родини в усюму світі.

Родина є основою держави. Без родини не можуть існувати народи. Родина — це і рід, покоління людей зі спільними інтересами, спільною діяльністю, де панує пошана один до одного і взаємодопомога.

Найсильніший вплив на формування душі і характеру дитини має мати, яка завдяки своїй любові може робити дива. Дитині також потрібна батькова увага й порада. Вагому роль відіграють у родині дідуся, бабусі, брати, сестри, інші родичі.

Родина — це перша школа найбільшого і найважливішого скарбу людини, рідної мови. Здорове родинне середовище запобігає денационалізації, протистоїть відчуженню. Правильне родинне виховання — запорука розвитку українського народу, основа формування фізичного і морального здоров'я дитини.

Родинне виховання — перша природна і постійно діюча ланка національного виховання. Без докорінного поліпшення родинного виховання не можна домогтися значних змін у подальшому суспільному вихованні підростаючого покоління. У родині закладається духовний стрижень особистості, основи її моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння.

Батьки як головні вихователі відповідальні перед власною совістю, народом, державою за долю дітей, їхню моральну зрілість, вихованість. Національно свідомі батьки святим обов'язком вважають виховання дітей, всіма силами сприяють оволодінню ними скарбами культури як рідного, так й інших народів.

Основними завданнями родинного виховання є:

- формування моральних цінностей з позицій добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності;
- створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї, праця дітей з ранніх літ на благо сім'ї, рідних і близьких;
- прилучення дітей до чарівного світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки тощо;
- піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини;
- турбота про те, щоб кожна дитина всебічно розвивалася, володіла рідною мовою, знаннями про довкілля (рідний край, природу тощо);
- залучення дітей до активної участі в народних звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості і самосвідомості, національного характеру та ін.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї передбачає цілеспрямований вплив дорослих на розвиток мислення та розумової діяльності дітей.

До завдань розумового виховання дитини належать:

1) збагачення її знаннями, інформацією про навколишній світ, людське суспільство, мистецтво, природу, які є основою, матеріалом для роздумів, мислення дитини;

2) оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, конкретизацією, абстрагуванням, узагальненням, класифікацією);

3) оволодіння загальними інтелектуальними вміннями: слухати, читати, усно і письмово викладати свої думки, писати, працювати з книжкою, виділяти головне, складати план, а також оволодіння спеціальними інтелектуальними вміннями: наприклад, читати креслення, карти, нотні знаки, робити розрахунки;

4) формування світогляду дитини, тобто — розуміння наукової картини світу, основних законів розвитку природи і суспільства.

Розумове виховання в сім'ї сприяє готовності дитини до шкільного навчання, що виражається в бажанні вчитися, здатності свідомо регулювати свою поведінку, в певному рівні розумової працездатності і розвиткові пізнавальних інтересів. Дитина, яка не підготовлена до навчання, швидко втомлюється, її увага відволікається від навчальних завдань, а інтерес до них знижується, їй важко виконувати завдання, які вимагають абстрагування й узагальнення.

Готовність дітей до шкільного навчання значною мірою залежить від того, як налагоджена з ними робота у дошкільному віці, адже процес навчання починається, по суті, з перших місяців життя дитини. Спочатку вона вчиться вимовляти звуки, слова, спілкуватися з дорослими, наслідувати їх, маніпулювати предметами; дитина вчиться граючись, малюючи, виконуючи різні доручення дорослих. А тому батьки повинні якомога більше часу спілкуватися з дитиною, показувати і називати їй різні предмети, розмовляти, співати дитячі пісеньки й колискові. Це збагачує словниковий запас дитини, розвиває мовлення.

У практиці розумового виховання дітей багато важить використання фольклору (пісні, коломийки, загадки, перекази, легенди, байки, частівки, прислів'я, приказки тощо).

Складнішим і різноманітнішим є розумове виховання школярів. У шкільному віці навчання стає провідною діяльністю. Пізнаючи світ з досвіду інших людей та з власного, школярі вчать розкривати властивості та зв'язки речей, оперувати наявними знаннями, застосовувати їх у своїй пізнавальній і практичній діяльності, набувають нових знань. У процесі навчання в учнів виникають переходи від конкретного до абстрактного понятійного мислення, утворюються логічні структури. Опанування мови, лексики та граматики, розвивають такі розумові операції, як аналіз і синтез. Батьки повинні допомогти дитині в оволодінні розумовими діями, прийомами інтелектуальної роботи. Важливо виявляти інтерес до того, що вивчає учень, чого він навчився. За виникнення якихось труднощів слід його підтримати, використавши народну мудрість: «Не кажи “не вмію”, а кажи “навчуся”», «Не святі горшки ліплять» тощо.

Батькам необхідно також звертати увагу на формування в учнів навичок самостійної роботи, заохочувати їх до самоосвіти, читання художньої і науково-популярної літератури, перегляду освітніх та пізнавальних телепередач. Добре, якщо батьки розмовляють з дітьми, обговорюють прочитані ними книжки, переглянуті фільми, вистави, допомагають розібратися у світоглядних питаннях.

Значну роль у формуванні розумових здібностей дітей відіграють творчі завдання, особливо ті, що пов'язані із самостійним дослідженням, спостереженням, пошуком оптимальних варіантів вирішення проблеми, а також ті, які впливають на розвиток уяви, фантазії. Цьому сприяє участь у конструкторських, наукових, художньо-естетичних гуртках та факультативах, а також залучення дитини до

побутового домашнього винахідництва, наприклад, удосконалення інтер'єру квартири, побутових приладів, випуск сімейних журналів, виготовлення іграшок, участь у складанні та розв'язуванні вікторин, кросвордів, ребусів, участь у конкурсах, змаганнях.

Успішність розумового виховання також пов'язана з оволодінням учнем культурою розумової праці, тобто вмінням виробляти певну систему зі звичкою робити все точно й акуратно, тримати в порядку робоче місце. Правильний режим розумової праці передбачає обов'язкове чергування роботи з відпочинком чи іншою, зокрема фізичною, працею, вибір зручного для роботи часу. Культура розумової праці передбачає знання загальних правил розумової діяльності й уміння дотримуватися їх. До них належать ритмічність, регулярність у чергуванні праці й відпочинку, порядок засвоєння складного та легкого матеріалу тощо. Спираючись на ці знання, можна виробити власний стиль розумової праці, який відповідає індивідуальним особливостям дитини.

Успішність розумового виховання дитини в сім'ї залежить від кола інтересів батьків, їхнього кругозору, характеру спілкування з дітьми.

СІМЕЙНО-ПОБУТОВІ ЗВИЧАЇ, ОБРЯДИ. Відродити в сімейному житті численні народні звичаї, які становлять серцевину сімейно-побутової культури і мають потужний виховний потенціал, — одне з найважливіших та невідкладних завдань батьків, педагогів, усієї громадськості.

Від рівня духовної культури сім'ї залежить і рівень культури та вихованості дитини. Культура сім'ї насамперед визначається тим, чи шанують батьки своїх предків, одне одного, чи бережуть честь свого роду, родини.

Сім'я — це найменший осередок народу, нації. Кожна родина має дотримуватися заповітів батьків і дідів: берегти рідну мову, вивчати історію народу, розвивати національне мистецтво, жити за принципами народної моралі, краси. Традиції і звичаї кожної сім'ї повинні творчо трансформувати національну культуру. Кожна дитина має глибоко знати фольклор, народні пісні, танці, музику, вміти вишивати одяг, рушники, відзначати дати народного календаря, розуміти народні символи та ін. Значний виховний вплив на дітей має житло, оформлене в народному дусі. У сімейній бібліотеці — книжки, насамперед з історії, культури рідного та інших народів тощо.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ В СІМ'Ї. Уся народна педагогіка ґрунтується на праці. За народною оцінкою, праця — першооснова життя суспільства, головний засіб творення матеріальної і духовної культури. Правильно організована праця ушляхетнює людину, забезпечує її фізичний, розумовий і моральний розвиток. З давніх-давен вважалося, що навіть у найбільшому горі душу очищає, зцілює та повертає до життя саме праця.

У народі застерігають: якщо хочеш мати у своїй сім'ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх можливості працювати. Неробство неодмінно веде до нещастя.

Народна педагогіка наголошує, що найкращою спадщиною, яку залишає кожна людина, є її справи та вчинки. І найкращий пам'ятник — трудовий. У наших селах і містах існує чудова традиція називати іменами людей те добре, що вони виплекали своїми руками — «Степанів сад», «Василева криниця».

Про велику увагу до результатів праці свідчить культ хліба в народному світогляді. Хліб увійшов у життя як головний результат людської праці й основний продукт харчування. Хліб — джерело життя, його берегли, як святиню. І дітей вчили з повагою ставитися до хліба, до зерна як символу людського добробуту й трудової доблесті. Шанобливе ставлення до хліба у трудовій родині прищеплюва-

лося на кожному кроці. Дітям постійно нагадували, що в хліб укладена мозоляста людська праця, зневажати яку не можна.

Моральне ставлення до праці необхідно виховувати у дітей з раннього віку. Під впливом батьків у них формуються перші уявлення й поняття про трудові операції. Як правило, діти засвоюють те ставлення до праці, яке існує в сім'ї і в найближчому оточенні. Потрібно поступово залучати дітей в сім'ї до виконання спочатку простих трудових доручень, а згодом і складніших. При цьому варто засвоїти важливе психологічне правило: завершення трудового завдання повинно бути пов'язане у дитини з позитивними емоціями, тобто зі схваленням, з позитивною оцінкою. Аби уникнути негативного ставлення дитини до праці, не можна допускати, щоб завдання було пов'язане з примусом. З роками у людини, що підростає, посилюється вольове напруження — і це полегшує виконання трудових завдань.

В умовах сім'ї доступними для дитини є такі види праці: домашня обслуговуюча, сільськогосподарська, інтелектуальна, спрямована на створення художніх цінностей.

Одним із важливих завдань трудового виховання дітей і підлітків є орієнтування їх на вибір майбутньої професії, без якої людина не може бути щасливою.

Рекомендована література

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. — К., 2000.
2. Белебега І. Українська еліта. — Х., 1999.
3. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. — К., 1999.
4. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990.
5. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. — Л., 1996.
6. Гнатенко П. І. Український національний характер. — К., 1997.
7. Грушевський М. Про українську мову й українську школу. — К., 1991.
8. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура, ідеологія, людина. — К., 2001.
9. Журавський В. С. Україна політична: переступити через прірву. — К., 1995.
10. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1993.
11. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. — К., 1996.
12. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. — К., 2000.
13. Іванишин В. Нація, державність, націоналізм. — Дрогобич, 1992.
14. Канигін Ю., Ткачук З. Українська мрія. — К., 1996.
15. Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. — Івано-Франківськ, 1999.
16. Ковалев С. В. Психологія сучасної родини. — М., 1988.
17. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Філософія родинності. — К., 2001.
18. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
19. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. — К., 2005.
20. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. — К., 1998.
21. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К., 1996.
22. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — К., 1998.
23. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. — К., 1993.
24. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка і духовність. — Умань, 1995.
25. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1996.
26. Макаренко А. С. Книга для батьків. — К., 1987.
27. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія. — К., 1995.
28. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К., 1991.

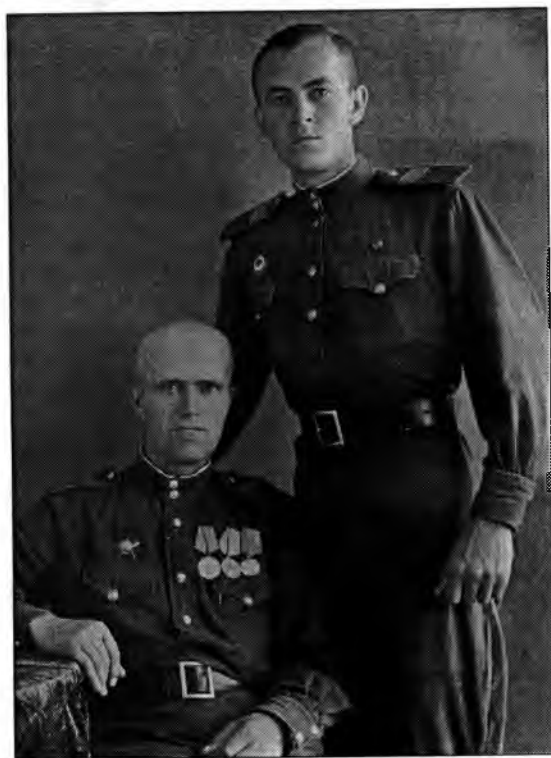
29. *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992.
30. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. — К., 1994.
31. *Плачинда С. П.* Легенди і міфи давньої України. — К., 1997.
32. *Погрібний А. Г.* Роздуми про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... — К., 1998.
33. *Попович М. В.* Національна культура і культура нації. — К., 1991.
34. *Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф.* Сімейне виховання. Підлітки. — К., 1961.
35. *Родинно-сімейна енциклопедія / За ред. П. М. Щербаня.* — К., 1996.
36. *Руденко Ю. Д.* Основи сучасного українського виховання. — К., 2003.
37. *Русова С.* Вибрані твори. — К., 1996.
38. *Савченко О. Я.* Сімейне виховання. Молодші школярі. — К., 1979.
39. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. — К., 1993.
40. *Сергійчук В.* Українці в імперії. — К., 1992.
41. *Скуратівський В.* Обереги пам'яті. — К., 1992.
42. *Стельмахович М. Г.* Українська родинна педагогіка. — К., 1996.
43. *Стельмахович М. Г.* Українська народна педагогіка. — К., 1997.
44. *Сухомлинський В. О.* Як виховати справжню людину. — К., 1976.
45. *Сухомлинський В. О.* Батьківська педагогіка. — К., 1978.
46. *Сявакко Є. І.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. — К., 1974.
47. *Теоретичні засади виховання національної самосвідомості / За ред. Д. О. Тхоржевського.* — К., 1998.
48. *Тимошик М.* Голгофа Івана Огієнка. — К., 1997.
49. *Ушинський К. Д.* Про народність у громадянському вихованні // Вибр. пед. твори: В 2 т. — К., 1983. — Т. 2.
50. *Федоренко Д. Т.* Мудрість козацької доби. — Кривий Ріг, 1999.
51. *Черненко А. М.* Українська національна ідея. — Д., 1994.
52. *Щербань П. М.* Культура спілкування. — К., 1997.
53. *Щербань П. М.* Національне виховання в сім'ї. — К., 2000.
54. *Ющенко В. А.* Вірю в Україну. — Дрогобич, 2004.
55. *Ющук І. П.* Мова наша українська. — К., 2001.

Віхи життєвого і творчого шляху

Десятирічний
Петрик Шербань
з мамою
Параскою
Кирилівною
(1936 р.)

Батько й син –
Микола і Петро
Щербані –
повернулися
з війни
(липень 1945 р.)

В день
одруження
з Марією
Земляною
(6 листопада
1949 р.).
У центрі –
десятирічна
сестричка
Ніна
Щербань

П. Щербань
у колі великої
родини
(1991 р.)

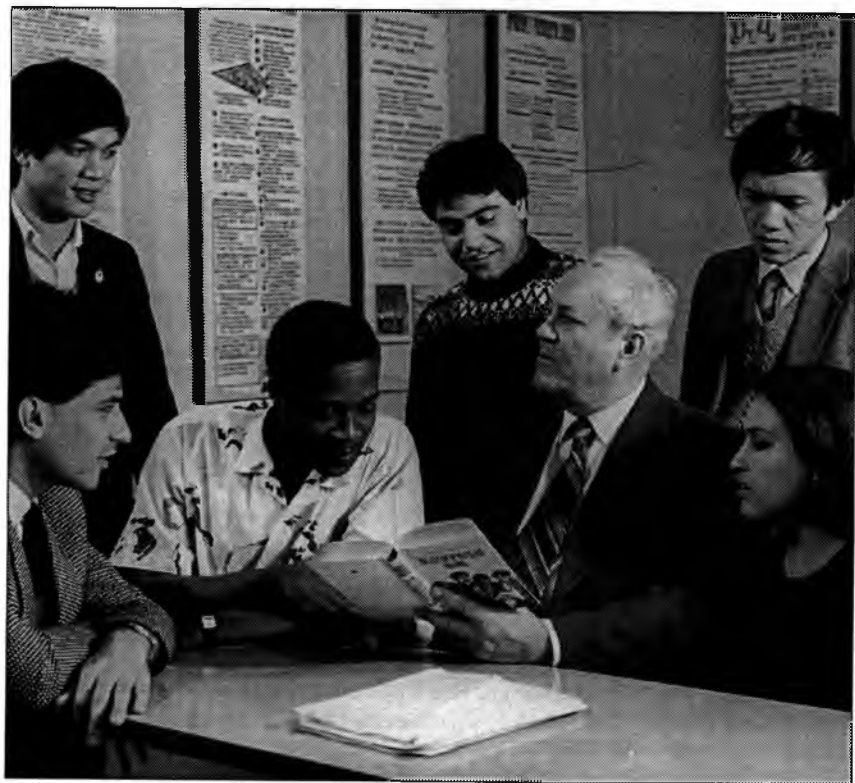

Всесоюзний з'їзд учителів
(Москва, 1968 р.).
П. Щербань серед делегатів з Полтавщини

**Василь
Сухомлинський
та Петро Щербань –
делегати III з'їзду
вчителів України
(1968 р.)**

**Петро Миколайович
зі студентами-
іноземцями
в Київському
педагогічному
інституті
іноземних мов
(1985 р.)**

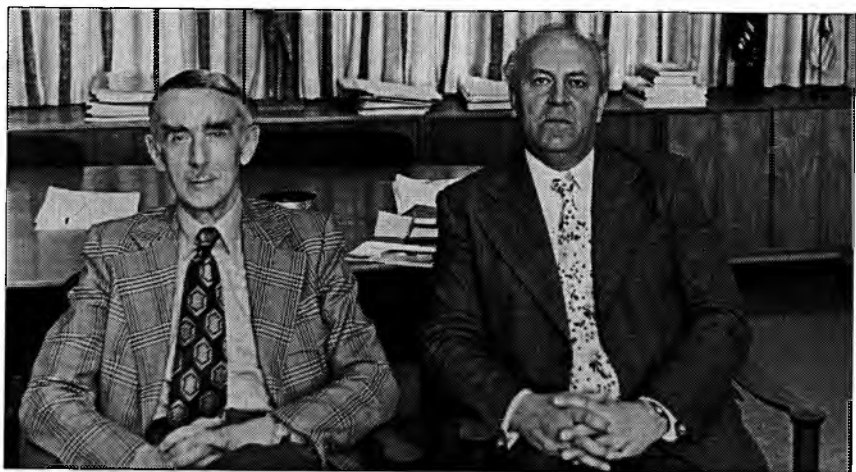

**Зі студентами Ніжинського педагогічного інституту
ім. М. В. Гоголя біля Педагогічного музею в Києві (1995 р.)**

**П. Щербань з канадськими українцями біля могили Івана Котляревського
в Полтаві (1970 р.)**

П. Шербань на гостині
у президента
Саскатунського
університету
(Канада, 1977 р.)

Делегація
з України
біля пам'ятника
Лесі Українці,
встановленого
1966 р.
на території
Саскатунського
університету
(Канада)

**П. Щербань
у Нью-Йорку
(1973 р.)**

**Біля
пам'ятника
Тарасу
Шевченку
в Торонто
(Канада,
1976 р.)**

Покладання
квітів
до пам'ятника
Тарасу Шевченку
у Вінніпезі
(Канада,
1979 р.)

Українська делегація
біля пам'ятника
Івану Франку
в Едмонтоні
(Канада, 1979 р.)

Працівники Інституту вищої освіти Академії педагогічних наук України біля могили Костянтина Ушинського у Видубицькому монастирі в Києві (2006 р.)

П. Щербань зі співробітниками відділу педагогіки і психології вищої школи Інституту вищої освіти Академії педагогічних наук України (2006 р.)

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

Розділ перший

ЗАПОВІДІ ТРАДИЦІЙНОЇ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ	6
---	----------

1.1. «Материнська школа» Яна Амоса Коменського та її значення для сучасної сім'ї	6
1.2. «Думки про виховання» Джона Локка	8
1.3. Педагогічні ідеї Жан-Жака Руссо з проблем сімейного виховання	11
1.4. Педагогічна спадщина Йоганна-Генріха Песталоцці та його заповіді сімейного виховання	14
1.5. «Народная педагогія...» Олександра Духновича — один з основоположних творів української сімейної педагогіки	17
1.6. Педагогічні погляди Тараса Шевченка — цілителя людських душ	21
1.7. Погляди Костянтина Ушинського на зміст і методику виховання й навчання дітей у сім'ї та школі	25
1.8. Національно-родинна педагогіка Михайла Драгоманова	31
1.9. «Правила життя» Януша Корчака — педагогіка для дітей і дорослих	34
1.10. Григорій Ващенко про традиційний український ідеал людини	37
1.11. Заповіді та уроки Івана Огієнка	41
1.12. «Книга для батьків» Антона Макаренка — видатне досягнення педагогічної думки	45
1.13. «Батьківська педагогіка» та проблеми сімейного виховання в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського	49
1.14. «Українська родинна педагогіка» Мирослава Стельмаховича	53
1.15. «Сучасне українське виховання» Омеляна Вишневецького	56
1.16. Юрій Руденко про козацьку педагогіку й лицарське виховання	62

Розділ другий

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВИХОВАННЯ	66
--	-----------

2.1. Аномалії сімейного і суспільного виховання	66
2.2. Психологія сучасної сім'ї та педагогіка сімейних відносин	72
2.3. Педагогічна культура батьків — запорука успішного виховання дітей та молоді	77
2.4. Світом править рука, що гойдає колиску	83
2.5. Роль батька у вихованні дітей в сім'ї	89
2.6. Рідна мова — запорука буття народу	91
2.7. Розумове виховання дітей у сім'ї	93
2.8. Культура сімейного спілкування	97

2.9. Моральне виховання дітей і молоді	100
2.10. Духовна культура сім'ї	104
2.11. Права людини і правова культура сім'ї	108
2.12. Хороший чоловік творить красу дружини своєю любов'ю	110

Розділ третій

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У СІМ'Ї	115
---	------------

3.1. Знати дерево свого роду, обряди, звичаї і традиції народу — обов'язок кожного українця	115
3.2. Сутність національного виховання дітей у сім'ї	119
3.3. Формування національної свідомості і самосвідомості	130
3.4. Українська народна пісня та її роль у формуванні національної самосвідомості дітей і молоді	137
3.5. Формування національної самосвідомості засобами природничо-екологічного виховання	140
3.6. Життєдіяльність нації передусім залежить від здорового способу життя людини	145

Термінологічний довідник з української традиційної родинної педагогіки	151
---	------------

<i>Рекомендована література</i>	<i>179</i>
---------------------------------------	------------

Віхи життєвого і творчого шляху	181
--	------------

Навчальне видання

Щербань Петро Миколайович

Пам'ятай ІМ'Я СВОЄ

ЗАПОВІДІ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Оправа і титул художника *І. Г. Хорошого*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Байбородіна, О. Б. Лисицька*
Комп'ютерна верстка *А. А. Коркішко*

НБ ПНУС

760743

Підп. до друку 05.06.2006. Формат 60 × 84/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Times New Roman. Офс. друк. Ум. друк. арк. 11,16.
Обл.-вид. арк. 13,56. Тираж 2000 пр. Вид. № 10642. Зам. № 6-303

Видавництво «Вища школа», вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000 серія
ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві «Вища школа»,
у ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», вул. Л. Курбаса, 4,
м. Біла Церква, 09117

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 14.08.2001 серія
ДК № 567